

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

10

1929

(NIEUWE REEKS)

OULDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

UIT 'S RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

NIEUWE REEKS X,¹

1929

ONDER REDACTIE VAN DR. J. H. HOLWERDA.

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

ROMEINSCHE GRAFVONDSTEN UIT HEERLEN.

In 1927 kwamen bij de graafwerken, ten behoeve van de groote tunnel onder den spoorweg even ten westen van 't station Heerlen, verschillende Romeinsche voorwerpen te voorschijn afkomstig van Romeinsche graven. Een gedeelte der vondsten beschreven we in de Publications 1927 van het Provinciaal Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg. Ook in 1928 stieten de arbeiders wederom op minstens vier graven, waarvan er drie heel kort bij elkaar lagen. Al werden de voorwerpen dezer graven min of meer beschadigd, wat uit den aard der werkzaamheden haast niet anders kan, toch zijn ze voor onze Rom. geschiedenis van niet weinig waarde, vooral omdat er vaatwerk bij is, dat vervaardigd is geworden in de Heerlensche Rom. pottenbakkersovens en derhalve weer de belangrijkheid van Rom. Heerlen in 't licht stelt.

Dat de voorwerpen voor de wetenschap gered werden, hebben we grootendeels te danken aan den heer Ir. W. WEISFELT, die ons tevens bij 't verdere onderzoek zeer bereidwillig assisteerde, waarvoor onzen oprechten dank. De voorwerpen, gevonden op rijksgrond, zijn afgestaan aan 't Rijksmuseum van Oudheden te Leiden; den arbeiders werd een goed vinderloon ter hand gesteld.

De vindplaats behoort tot het noordelijke grafveld van Rom. Heerlen, het Rom. castellum, waarvan de vroege periode een groot vierkant van ongeveer 300 M. lang en breed vormde en dat aan de zuidzijde van 't oostelijkste gedeelte der Geleenstraat lag. Vanuit dit castellum liepen vier ongeveer georiënteerd liggende wegen, waarlangs de grafvelden zich bevonden,

Oudh. Mededeel., N. R.

die we alle teruggevonden hebben. De bovengenoemde tunnel ligt parallel met en even ten oosten van den noordelijken Rom. weg, die bij de grondwerken aldaar eveneens te voorschijn kwam; de gevonden graven waren ongeveer 500 M. verwijderd van 't castellum.

De plaatsing der voorwerpen op bijgaande teekening (Afb. 1) in vier rijen is aldus geschied, omdat, gelijk ons medegedeeld werd, het vaatwerk der 1^e, der 2^e en der 3^e rij in afzonderlijke groepen in den leembodem bij elkaar stond en derhalve afkomstig kan zijn van drie afzonderlijke graven, die vermoedelijk alle te dateeren zijn van omstreeks 't midden der 2^e eeuw.

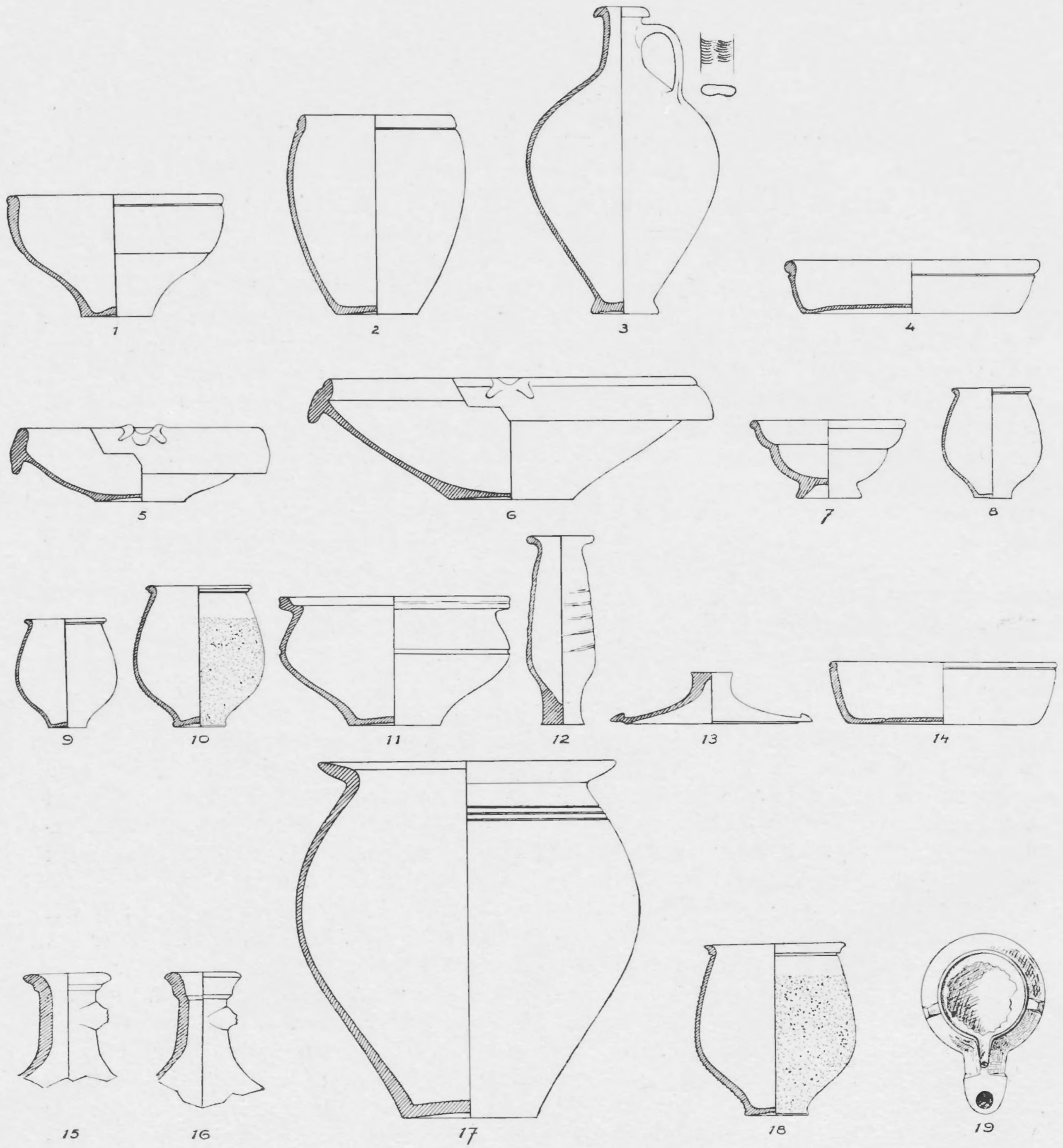
Hier volgen de gevonden voorwerpen.

1. Ruwwandige kom; broos, zacht baksel van vleeschkleurige aarde, vermengd met fijne kwartssteentjes; $\frac{1}{2}$ c.M. onder den rand zonder ribbel en om het midden van den wand een ondiepe draaigroeve. Vgl. voor vorm OELMANN NIEDERBIEBER afb. 23. Zeer vermoedelijk Heerlensch fabrikaat.

2. Ruwwandige, tonvormige beker; baksel en kleur als n^o 1. Ongeveer $\frac{3}{4}$ c.M. onder den iets naar buiten gebogen rand zonder ribbel een ondiepe draaigroeve; misschien te dateeren helft der 2^e eeuw.

3. Eénorig, wit rozig kruikje met standring; broos baksel; 't liprandje buigt om. De overgang van hals in buik is niet scherp, maar nog goed merkbaar; het tweeledig oortje gebogen. Onder het standvlakje is een breede kring ingedrukt. Waarschijnlijk Heerlensch fabrikaat uit het midden der 2^e eeuw.

4. Ruwwandig bord met vrij steilen wand;



0 10 cm 20 cm

Afb. 1.

baksel en kleur als n^o 1, maar harder en iets lichter van kleur. Diepe draaigroefve $\frac{3}{4}$ c.M. onder den eenigszins naar binnen gebogen rand; 2^e eeuw.

Bij deze groep lag het benedengedeelte van een terra-sigillata beker; zacht baksel, 't deklaagje bijna overal afgesprongen. Verder nog een groot wand- en bodemfragment vermoedelijk van eenzelfde kruikje als n^o 3.

5. Ruwwandige, kleine, grijsgele wrijfschaal met verticalen rand, waarop als tuitje een ronde inkeping met op den rand schuin van elkander liggende lipjes. Vgl. Dr. HOLWERDA Arentsburg afb. 96, n^o 336. In dit wrijfschaaltje lagen los tal van kleine kwartssteentjes.

6. Ruwwandige, grootere, grijsgele wrijfschaal met heel klein tuitje als n^o 5 op den niet geheel verticalen rand. Evenals n^o 5 vermoedelijk begin der 2^e eeuw of later; waarschijnlijk Heerlensch fabrikaat.

7. Ingesnoerd halfbolvormig, dikwandig terra-sigillata bakje met vrij dun ribbeltje aan den rand (Drag. 27), matte bruinroode kleur, baksel vrij hard, binnen op het bodempje een ingedrukt kringetje. Begin der 2^e eeuw; door haar gedrongen vorm waren deze kleine kommen minder breekbaar en kunnen derhalve lang in gebruik geweest zijn.

8. Gladwandig, buikig, mat beschilderd bekertje van witte, zachte pijpaarde met zwartbruin deklaagje, dat gauw loslaat; liprandje gebogen. Vgl. Arentsburg afb. 91, n^o 75; midden 2^e eeuw.

Verder nog bij deze groep behorende fragmenten van een grijs wrijfschaaltje als n^o 5 met iets smalleren rand.

9. Bekertje als n^o 8; deklaagje grootendeels afgesprongen.

10. Beker als n^o 8, maar grooter en, behalve een strook onder het liprandje, bestrooid met zandkorrels ook onder 't voetje.

11. Ruwwandig laag kookpotje; broos, zacht baksel van geelgrijze aarde, doormengd met kwartzand. Hartvormig profiel; rand met vrij hoog buitenlijstje om het deksel te houden.

Op den wand, waar het potje de grootste doorsnee heeft, een diepe draaigroefve. Midden der 2^e eeuw en later.

12. Geelwit, buisvormig aarden fleschje of vetpotje met naar buiten gebogen liprand; hoog cilindervormig voetje. Vgl. Sammlung Niessen 2871 maar slanker van vorm. De breedte, inwendige spiraalwindingen, ontstaan bij 't vormen van 't fleschje, op den buitenwand eveneens zichtbaar.

13. Dekselletje met afgestreken knop; baksel en kleur als n^o 1. Het scherphoekig naar boven verdikte liprandje is iets verhoogd. Vgl. Arentsburg afb. 94, n^o 255, Dr. GOOSSENS Vlengendaal taf. III 20, Niederbieber type 120a; datering 1^e helft 2^e eeuw en later. Dit dekselletje lag, in stukken gedrukt door den last van den leemgrond, in bordje n^o 14; beide behooren derhalve tot hetzelfde graf en zijn uit denzelfden tijd.

14. Ruwwandig, witgrijs bordje met steilen wand; broos, slecht baksel. Vlak onder den rand zonder ribbel een ondiepe draaigroefve; 2^e eeuw, vermoedelijk uit de Heerlensche pottenbakkersovens. Binnen op den bodem is een ingedrukte, niet juist in 't midden staande kring van 7 c.M. doorsnee; mogelijk is het, dat deze indruk gemaakt is door een voorwerp met standring, dat onder den brand op den bodem van het bordje gestaan heeft.

15 en 16. Halzen van witte, eenoorige kruikjes; mondstuk niet scherp ondersneden, hals en buik gaan in elkaar over. Midden der 2^e eeuw; n^o 15 iets vroeger dan n^o 16.

17. Volgens de fragmenten is de vorm zeer vermoedelijk als op de teekening.

Ruwwandige, grauwe, urnvormige kookpot, broos baksel met naar buiten gebogen bijna horizontalen rand, waaronder drie draaigroefjes. Vgl. Niederbieber type 87, afb. 54 n^o 2; datering vermoedelijk begin der 2^e eeuw. De kookpot bevatte houtskooldeeltjes en restjes van verbrande beenderen. In de nabijheid werd geen ander vaatwerk gevonden; de pot stond dus voor zich alleen en vormde blijkbaar een afzonderlijk graf.

18. Beker als n^o 10; bestrooiing met grovere korrels.

19. Fragmenten van een groote, geelroode lamp; slecht, zacht baksel. Sporen van een deklaagje niet te zien; hoogte 4 c.M.

Werden gewoonlijk de deelen van een lamp, die in vormen gedrukt waren en daarna op elkaar geplakt werden, in den ovenbrand tot één hecht geheel innig verbonden, bij deze lamp is dat niet het geval geweest; tengevolge van de slechte klei zijn de verschillende deelen in den grond losgewerkt. Duidelijk is het bij de fragmenten zichtbaar, waar het onderdeel van den hals apart op dat van den romp bevestigd was en hoe hierop het bovengedeelte der geheele lamp met kleipap was vastgemaakt.

De lamp is zonder oor, tenminste noch op den schouder, noch op den wand van den romp is de aanzet van een oor te zien. Op den bodem van den ronden romp is van een firmastempel, als dat er op gestaan heeft, niets meer merkbaar; wel zijn nog twee concentrische ringetjes te zien. Op den schouder staan tegenover elkaar twee kleine niet doorboorde uitsteeksels, die beschouwd worden als een herinnering aan de hangoortjes van bronzen lampjes; op aarden lampen zijn deze uitsteeksels een enkele maal doorboord. Vgl. Sammlung Niessen, Text p. 104, type XIII.

Boven op den schouder is een rond ribbeltje, dat blijkens de ombuiging op één der fragmenten het dieper liggende spiegeltje aan de zijde van den hals openliet; dit is ook op te maken uit het geultje of kanaaltje op de bovenzijde van den hals, dat naar den spiegel toe breder wordt. Het geultje is daarentegen wél afgesloten aan de zijde van het pitgat en loopt

daar niet omheen; bij de dateering is het vooral van belang, hoe die bovenkant van den hals er uitziet. Of boven op de schuin oplopende kantjes, die het geultje vormen en begrenzen, een ribbeltje is geweest of niet, is niet meer te constateeren; het kan afgesloten zijn. Beide gevallen doen zich voor bij Rom. lampjes met open geultje naar de zijde van den spiegel; vgl. LOESCHCKE Vindonissa, pl. III 859 en pl. XIX 765, 789; Niessen 2001.

De hals, die bij den romp iets wijder wordt en in dezen nog al scherp overgaat, eindigt in een halfmond tuitje, dat van boven om het schuin uitgestoken pitgaatje een half cirkelvormig plat vlak vormt. Volgens de zwart gebrande plekken bij de ronding van de tuit en om het pitgat, schijnt de lamp geruimen tijd gebrand te hebben.

In het geultje is een klein gaatje, waardoor de lucht kon ontsnappen bij 't vullen van 't lampje met olie en tevens lucht kon toestroomen ter bevordering van het brandingsproces; vgl. FREMERSDORF, Röm. Bildlampen, p. 34.

De dunne diep liggende spiegel, waarin gewoonlijk een centraal oliegat is, is bijna geheel verdwenen; onbekend is het derhalve of we hier te doen hebben met een zgn. „Bildlampe” d. i. een lampje, waarvan de spiegel versierd is met een afbeelding of voorstelling.

Omdat het lampje geen oor heeft, het geultje naar den spiegel toe breder wordt en daar open is geweest, maar bij het pitgaatje gesloten is en de hals met zijn rond tuitje nog al scherp in den romp overgaat, is het lampje, dat ook Heerlensch fabrikaat kan zijn, te dateren omstreeks het einde der 1^e eeuw.

Heerlen.

P. PETERS.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

TERPEN IN WESTFRIESLAND.

In het Noord-Westelijk gedeelte van het oude Westfriesland bevinden zich een aantal kunstmatig opgehoogde grondperceelen, die wij onder den verzamelnaam van terpen kunnen samenvatten, en die sinds D. BURGER VAN SCHOORL in zijn Chronijk van Schagen ¹⁾ er in de literatuur de aandacht op vestigde, weinig of nooit meer de speciale belangstelling van archeoloog of geschiedkundige tot zich getrokken hebben.

BURGER VAN SCHOORL verklaart het ontstaan van die terpen aldus. Hij verzekert ons, dat de Zijpe in het jaar 333 de eerste maal is „ingebroken en verdronken”. Voor dien tijd was de Zijpe naar zijn opvatting bewoond terrein; er lagen daar of in de omgeving verschillende steden en dorpen, die hij dan ook zelfs met name weet op te noemen. Hij spreekt van: Grebbe, Lamoer, Lagedoes, ter Dorp, Schulphorn, Leeuwenhorn, enz. De weggevluchte bewoners zochten hun heil toen in het volgende jaar (334) in de omstreken van het tegenwoordige Schagen, waar zij op „terpen, ofte heuvels en vliebergen” hun nieuwe woningen ingericht zouden hebben.

Gelooven wij van VAN SCHOORL dus, dan moeten de in dit deel van Westfriesland voorkomende terpen inderdaad van een eerbiedwaardigen ouderdom zijn. Uit Westfrieslands geschiedenis is zijn bewering echter al heel moeilijk te staven, daar wij uit den vroegen tijd op dit ter-

rein over zeer weinig contrôle-middelen beschikken kunnen.

Gezien evenwel het feit, eenerzijds dat de terpen-vorming bijna zonder uitzondering binnen den tegenwoordigen West-Frieschen dijk voorkomt en niet in de zoogen. aangedijkte landen als de Zijpe, Wieringerwaard, Koegras, Anna-Paulowna-polder en den Waard- en Groetpolder, en dat anderzijds op terreinen in den tegenwoordigen Oostpolder van den Anna-Paulowna-polder sporen van oude bewoning, w. o. veel vroege scherven (b.v. talrijke exemplaren van het z.g.n. Pfingsdorffaardewerk of meer lokaal goed uit de X^e eeuw ongeveer of iets later) worden gevonden ¹⁾, en ook in de Wieringerwaard ²⁾ en in de Zijpe op onverhoogd terrein dergelijke sporen ³⁾ worden aangetroffen, meenen wij toch aan te moeten nemen, dat BURGER VAN SCHOORL's bewering, dat toen de Zijpe voor het eerst overstroomd is (lees: het

¹⁾ B.v. in de nabijheid van de hoeve „Oosterwijk”. — Zie ook mr. R. PALUDANUS: „Oudheid en Natuurkundige Verhandelingen, meestal betrekkelijk tot Westvriesland of het Noorderkwartier” 1^e stuk, Leiden 1776, bl. 131 evv., waar mededeelingen worden gedaan over een oud kerkhof, waarvan thans (op het land van de hoeve „de Hefboom” in den A. P. Polder) nog restanten worden gevonden.

²⁾ Mr. PALUDANUS' „Verhandelingen”, t. a. p. bl. 205.

³⁾ Een oude Friesche nederzetting op de kaart geteekend met a. in den kleinen polder E van de Zijpe en een dergelijke nederzetting op de kaart geteekend met b. nabij „het Wad” (gem. Schagen), zie ook: „Verslag van den directeur over het jaar 1927 van het Rijks museum van Oudheden”. 's Hage 1928, bl. 15.

¹⁾ Te Hoorn bij JB. DULJN, z. j. (1710?). Eerder maakt van deze terpen melding D. A. VALCOOGH in: „Chronijcke van Leeuwenhorn voortijden omtrent der Sijpen”, nadruk van 1599 te A'dam 1740, bl. 2, 33, 34 evv.

onbeschermd, laag gelegen terrein door een hoogen vloed overstroomd werd) de bevolking naar Schagen's omstreken verhuisde, in haar grond waarheid bevat.

Over den tijd, waarop de bevolking werd verdreven, zal echter te twisten vallen. Het voorkomen van het Pfingsdorff-aardewerk wijst op een mogelijken ramp vóór of omstreeks het jaar 1000. Daartegenover staat, dat in de middeleeuwen reeds alle herinnering aan een voormalige bewoning van de „aangedijkte landen” van tegenwoordig (de Zijpe, enz., zie boven) volkomen was weggevaagd. We lezen dat duidelijk uit de verklaring van hertog Philips van Bourgondië in het octrooi van 2 Maart 1456 gegeven ¹⁾ tot bedijking van een deel van de Zijpe (Burghorn): „daer nije tot gheen dagen immer van alsoo ouden en langhen tijden dat-tet in menschen memorie ijēt wesen mach eenich koern, gras ofte andere vruchten gewassen zijn”. Ook uit het feit, dat hertog Aelbrecht van Beieren reeds tusschen de jaren 1386—'88 gepoogd heeft om de Zijpe tot land te maken ²⁾, blijkt wel, dat de „aangedijkte landen” van thans toch wel zeer lang geleden als bewoonbare streken gegolden moeten hebben.

Anderzijds weten wij, dat de Westfriesche dijk reeds vóór het jaar 1250 moet hebben bestaan ³⁾, waaruit weer volgt, dat de binnen dien dijk gelegen terpen ook voor dien tijd zullen zijn aangelegd. Immers, door de aanleg van den dijk moeten terpen allengs hunne beteekenis verliezen.

Westfrieslands terpen zijn nog nooit syste-

¹⁾ Afschrift in de „Verzameling van Oude Stukken betreffende de Zijpe”. Hs. door mr. R. PALUDANUS, aanwezig in het oud archief van het waterschap de Zijpe en Hagepolder.

²⁾ Mr. G. DE VRIES Az.: „Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier”. Uitgave v. de Kon. Acad. v. Wetenschappen, A'dam 1876, bl. 251 evv.

³⁾ P. SCHUITEMAKER Jz.: „De Westfriesche dijk en zijn onderhoud vanaf vroegste tijden tot heden”, A'dam 1904, bl. 20.

matisch onderzocht. Eer wij dus definitief kunnen concludeeren, dat BURGER VAN SCHOORL's opvattingen waarheid bevatten, zal zoo'n onderzoek moeten voorafgaan. Wij hebben daarom gemeend van tevoren een lijst der terpen te moeten opmaken, welke wij bij deze dus aanbieden (vgl. daarbij onze Kaart, afb. 2).

1. *Avendorp*. — Gemeente Schagen. — Een groote terp, hoog 3 à 5 M. (Afb. 3). Op het hoogste punt een boerderij. Genoemd in de Kronijk van Schagen, bl. 6 sub 2. Komt voor op de „Nieuwe Caarte van het Dijkgraafschap



Afb. 3.

Terp Avendorp.

van West-Vriesland genaamt Geestmer-Ambagt, Schager en Niedorper Cogge int Koper gebracht door HENDRIK DE LETH” (\pm 1700?) en ook bij Boxhorn, zie sub 7. Ook op de Chrom. topogr. kaart des Rijks 1:25000, bl. 228. Bij graafwerk werd ter plaatse voor enkele jaren gevonden een kluitje munten, zilveren deniers van bisschop Boudewijn II van Utrecht (1178—1196), thans in bezit van dr. A. C. MELCHIOR te Schagen.

2. *Tjaarsdorp*. — Gemeente Schagen. — Terp a. v. Genoemd in de „Kronijk” bl. 6 sub 5. Komt voor op de „Nieuwe Caarte”.

3. *Eenigenburg*. — Een in het midden van het dorp gelegen terp van ca 5 M. hoog. Op

het hoogste punt staat de O. L. school en de onderwijzerswoning.

4. *Hemkewerf*. — Gemeente Schagen ten Z.W. van het gehucht Lagedijk. — Een terp a. v. Genoemd in de Kronijk van Schagen, bl. 6 sub 12. Komt voor op de „Nieuwe Caarte” als „Hempke Werff.” Aan den voet van den terp staat een boerderij.

5. *de Hale*. — Gemeente Schagen. — Kleine terp, waarop een boerderijtje. Genoemd in de Kronijk, bl. 6 sub 13. Niet op de Chrom. top. kaart, waar men echter wel op blad 228 de „Haalder-weg” aantreft, doch weer op de „Nieuwe Caarte”.

6. *'t Hoog*. — Gemeente Schagen. — Groote geheel volgebouwde terp, omgeven door een ringsloot. De oude verkeersweg naar de Zijpe gaat hier midden overheen.

7. *de Dorpen*. — Gemeente Schagen. — Twee terpen aan het Zuideinde van Schagen door slooten omringd. Komt voor op de „Nieuwe Caarte”. Op de kaart van Schagen bij M. Z. Boxhorn (*Theatrum Hollandiae, Amstelodami* 1632) heeten zij „d'Hoogedorpen”.

8. *de Witte Paal*. — Gemeente Schagen. — Een grootendeels afgegraven terp ten W. en nabij de vorigen gelegen.

9. *De Oude Caag-terpen*. — Gemeente Schagen. — Twee terpen, gedeeltelijk afgegraven. Genoemd in de „Kronijk”: „de Oudemans Caags hoogtens”, zie bl. 6 sub 7. Komt voor op de Chrom. topogr. kaart, bl. 228, evenwel zonder benaming.

10. *'t Hooge Land*. — Gemeente Barsingerhorn. — Groote terp van ca. 4 M. hoogte, waarop zich een arbeiderswoning bevindt. Aangegeven op de Chrom. topogr. kaart zonder benaming (bl. 228).

11. *Tjallewal*. — Gemeente Schagen. — Groote terp, langwerpige van vorm. Komt voor op de Chrom. topogr. kaart blad 228 en op de „Nieuwe Caarte”.

12. *Tolke*. — Gemeente Schagen. — Groote

langwerpige terp. Komt voor op de Chrom. topogr. kaart (blad 228) en op de „Nieuwe Caarte”.

13. *De (kleine) Keins*. — Gemeente Schagen. — Groote terp van 4 à 5 M. hoogte in een bocht van den Westfrieschen dijk gelegen. In de middeleeuwen stond hier de kapel van O. L. V. ter Keins, een bedevaartoord, waarbij een heilige put was, vgl. CHR. PHILIPPONA: „O. L. V. te Keins” in *Bijdragen v. d. Geschied. v. h. Bisdom Haarlem*, dl. X, bl. 413—441. De put van dit heiligdom bestaat ook thans nog. De naam komt voor op de „Nieuwe Caarte”.

14. *Leeuwenhorn of Groote Keins*. — Gemeente Zijpe. — Groote afgegraven terp in den polder D. ten W. van de Groote Sloot gelegen, een naar den rand flauw aflopend plateau, circa 1 M. boven het gemiddeld polderniveau. Op de Chrom. topogr. kaart blad 211 aangegeven als „Leeuwenhoorn” en op de „Nieuwe Caarte” als „Groot Keijns”. Op een kaart van deze streek uit het midden der 16^e eeuw (*Algemeen Rijks-Archief* n^o 2486) ziet men een afbeelding van deze terp. Een uitgebreide beschrijving van den toestand van dit stuk land, „een landeken genaempt groote Keyns twelck offgeheynt en bewalt was”, treft men in een acte van 14 Augustus 1555, verleden ten overstaan van den Alkmaarschen notaris FRANS VAN TEYLINGEN (fol. XXI).

15. *Cornelissenwerf*. — Gemeente Schagen. — Uitgebreide terp, waarop een arbeiderswoning staat. Komt voor op de „Nieuwe Caarte” als „Corneliswerf”. Misschien het „Kresing-werff” van de Kronijk, bl. 6 sub 4?

16. *de Hoep*. — Gemeente Schagen. — Langwerpige, uitgebreide terp, gelegen te Schagen (Oostzijde) geheel bebouwd met woningen. Bij Boxhorn (zie sub 7) als „de Houp”. Komt voor op de „Nieuwe Caarte” en vermeld in de Kronijk, bl. 6.

MR. J. BELONJE en L. MELCHIOR.

VONDSTEN BIJ LISSE

In de achterduinen, tusschen Hillegom en Lisse, werd, in de lente van dit jaar, op de Zanderijen van Baron v. HARDENBROEK VAN AMMERSTOL het onder 4 afgebeelde stuk bewerkt vuursteen gevonden, en Mevrouw v. HARDENBROEK was zoo vriendelijk mij het stuk spoedig te laten zien, en ik begreep terstond,



Afb. 4



Afb. 5

dat wij hier met een zeer belangrijke vondst te doen hadden, die wel de moeite loont om er hier iets meer van te zeggen.

Het gaat hier om een scandinavische dolk uit het latere neolithicum (laatste steentijdperk), welke in lang vervlogen tijden, misschien als geschenk, of tengevolge van geweld, misschien ook als ruilmiddel of als handelsartikel, in deze streken is terecht gekomen, en reeds

om deze redenen als iets heel zeldzaams beschouwd mag worden.

Meestal hebben deze dolken een geheel symmetrische en bijzonder kunstig afgewerkte vierkante greep; deze ontbreekt echter bij het bovengenoemde stuk. Deze scandinavische vuursteen-artefacten behooren tot het meest volmaakte op het gebied van silexafwerking. Het is mogelijk dat meergemeld stuk in de toenmalige tijden reeds gebroken en weer bijgewerkt hier naar toe gebracht werd; ook is niet buitengesloten, dat het toentertijd hier te lande opzettelijk zoo veranderd is geworden, om er een speerpunt van te maken, want daar lijkt het stuk nu zeer veel op.

Toen ik het object gezien had bezocht ik zoo spoedig mogelijk de vindplaats, en ofschoon intusschen al heel wat van het duin was afgegraven kwam ik nog op tijd om vlak bij deze plaats verschillende oude potscherven te kunnen oprapen. Tot mijn voldoening kon ik constateren, dat tusschen deze scherven minstens vier goede bewijsstukken zijn, die volgens mij tot de klokbekercultuur behooren. De teekeningen (Afb. 5) n^o 1 tot 4 geven een goed beeld van deze hoewel kleine, maar toch voldoende getuigende stukken.

Behalve dit vond ik nog allerlei ceramiek, die beslist al van voor onze tijdrekening te dateeren is, maar waarin ik niet met zekerheid het contemporaine aardewerk kan zien. In elk geval hecht ik groote waarde aan deze vondsten, daar tot nu toe in onze achterduinen — voor zoo ver mij bekend — alleen het door mij reeds in De Levende Natuur, Jaargang XXXII, Afl. 3 beschreven klokbekertje (voor hetzelfde zie straks afb. 9), zij het ook in een ander gedeelte van dit aan Baron v. H. toebehoorende terrein, gevonden is. Deze vier scherven van verschillende potten leveren het bewijs dat er nog meer van dergelijke vondsten gedaan kunnen worden als er maar voldoende opgelet wordt.

Haarlem, Dec. 1928. R. OPPENHEIM.

HOOFDARTIKELEN

DIE KATASTROPHE AN UNSERER MEERESKÜSTE IM 9. JAHRHUNDERT.

Ein niederländischer Schriftsteller des 16^{en} Jahrh. HADRIANUS JUNIUS erzählt uns in seiner Batavia (X) von den schrecklichen Verwüstungen, welche zu seiner Zeit das Meer an verschiedenen Stellen der holländischen Küste angerichtet hatte; er selbst hatte gesehen, wie im Jahre 1570 die Wogen die Dünen bei Katwijk und Scheveningen weggespült hatten. „Itaque ejus me opinionis esse non pudeat“, so fährt er dann fort, „quae littus illud planum fuisse, et apertum, ac in Oceanum longissime olim procurrisse existimat, limo, quem Rheni fluentum secum trahebat, littoris, quod atterebatur, detrimentum supplente nonnihil atque sarciente, donec quadringentis abhinc annis inaudita illa inundatione, quae universam Hollandiae faciem longe lateque operuit, obstructo fluminis cursu, steriles arenarum colles littus occuparunt, mare terras, ipsamque littoris oram attrivit: nam armamentarium ipsum a Nortmannis, alliisque immanibus barbaris, quos Borealis plaga nimbi instar Hollandiae infudit, excisum soloque aequatum existimo, solas ruinas mari reliquas facientibus. Porro in procurrente illo, quod dixi, littore procul mari, solo argilloso et herbido littore tamen, exstructum fuisse armamentarium, de quo hactenus sermo est, e fundamentorum positu opinione augurantur. Quorum non absurda, nec a veri fide dissidens putatur oratio, quod neminem usqueadeo vecordem, et communi sensu orbatum fore arbitrantur, qui in sabuloso et sterili littore, quae tunc rerum species oculis occurrit, atque in ipsis adeo maris faucibus praesidii principalis fundamenta jacta velit“. Letztere Bemerkung ist vollkommen zutreffend: ein derartiges Schloss kann man sich unmöglich in einer öden kahlen Sandfläche denken, die Landschaft muss damals zweifellos eine ganz andere gewesen sein und man wird dabei unwillkürlich an die Mitteilung OUDAEN's in seiner „Roomsche Mogendheid“ (bl. 19) erinnert, dass die Fischer und Seefahrer zu dieser Zeit noch oft unter der Meeresoberfläche altes Gebüsch und Baumstümpfe bemerkten, die sogar bisweilen ihre Netze zerrissen.

Ganz besonders trifft uns aber, was JUNIUS hier als eine zu dieser Zeit geltende Meinung über die holländische Küste zitiert. Dieselbe sollte früher eine flache Sandebene gewesen sein, welche sich sehr weit ins Meer ausgedehnt hatte, bis vor 400 Jahren eine unerhörte Überschwemmung das Land verschlang, fast ganz Holland bedeckte und die Rheinmündung verstopfte; später hätten neue Sandhügel die ganze Küste bedeckt.

In der Literatur des 16. Jahrhunderts werden hier also als geschichtliche Tatsache genau solche Ereignisse erwähnt, welche, den geologischen Forschungen der letzten Jahre zufolge, wirklich einst an unserer Küste stattgefunden haben müssen. In seinen hochinteressanten „Duinstudies“ in der „Tijdschrift v. h. Kon. Aardr. Genootschap 1920“, hat TESCH eine, auch für nicht Sachverständige, überaus klare Darstellung der Ergebnisse dieser Forschungen gegeben. Genau wie es die Überlieferung bei JUNIUS darstellt, soll einst die Küste von Holland eine sich weit ins Meer ausdehnende Sandebene gewesen sein. Der Sand

dieser Ebene soll hier einst abgelagert worden sein als das Land, das einst England und Frankreich mit einander verband, vom Meere durchbrochen wurde und so die Meeresenge von Calais entstand. Zwischen zwei festen Punkten, den Kreidefelsen von Calais und dem diluvialen Kern der Insel Texel, bildete sich damals diese weite Sandebene, welche sich auch jetzt noch unter den späteren Dünen überall finden lässt; denn unsere jetzige Dünenlandschaft ist erst in viel späterer Zeit entstanden. Mit der Nordsee müssen nämlich zu einer gewissen Zeit plötzlich wichtige Änderungen stattgefunden haben. Es müssen infolge Veränderungen der Sandbänke, welche südlich unseres Landes damals noch im Meere zurückgeblieben waren, neue Strömungen entstanden sein, welche jetzt unsere Küste erreichten und diese zum Teil vernichteten, andererseits aber wieder selbst neue Sandmassen mit sich führten, die hier abgelagert und von den Winden über die alte Sandfläche hingetrieben wurden und so über der alten Sandebene die jetzige hügelige Dünenlandschaft bildeten. Man sieht wie vollkommen die alte, von JUNIUS vorgetragene Meinung zu diesen geologischen Vorstellungen passt, wie diese Ergebnisse der geologischen Forschung uns von ihm so zu sagen erzählt werden.

TESCH glaubt diese Katastrophe an der holländischen Küste, welche die Entstehung der jetzigen Dünenlandschaft zu Folge hatte, erst in die nach-römische Zeit datieren zu können. Er gründet diese Meinung auf manche von ihm erwähnten Funde von römischen Resten, tief unter den jetzigen Dünen zu Tage gekommen.

Wenn aber erst so verhältnissmässig spät solche tiefgreifende Änderungen an unserer Meeresküste stattgefunden haben und noch so lange Meer und Meeresküste ein so vollkommen anderes Aussehen gehabt haben — und wohl nicht nur hier, sondern besonders auch mehr südlich, an den Küsten des heutigen Kanals, von woher doch die neuen Sandmassen hier von den Meereströmungen angeführt worden sein sollen — so fragt es sich, ob nicht auch noch geschichtliche Zeugnisse für das Bestehen des alten Zustandes vorhanden seien. Wirklich lässt es sich nun, wie ich glaube, auch historisch nachweisen, dass die Meeresenge von Calais in früh-geschichtlicher Zeit ein ganz anderes Aussehen gehabt haben muss als jetzt, dass sich damals wirklich noch weite Sandflächen ausdehnten, wo jetzt breite Gewässer England vom Continente trennen.

Beim commentator SERVIUS (auf Virgil. Eccl. I 67) finden wir (400 n. Chr.) die merkwürdige Überlieferung, dass England einst mit dem Continente verbunden gewesen sein soll. Nun ergibt sich zweifellos, wie auch schon TESCH bemerkt, aus der bekannten Erzählung von PITHEAS' Reise gegen Norden, dass jedenfalls die Durchfahrt schon 1000 Jahre früher möglich gewesen sein muss; es bleibt aber doch immerhin die Frage, wie diese Durchfahrt gewesen ist und ob nicht doch der damalige Zustand der Meeresenge zu dieser Überlieferung Veranlassung gegeben hat.

In dieser Hinsicht trifft uns ganz besonders die Erzählung an einer bekannten Stelle des Diod-Siculus (V 23), wo von dem englischen Zinnhandel die Rede ist. Das Zinn wurde mit Wagen nach einer Insel gebracht, welche vor Britannien lag und Ictis hiess; dort wurde es in Schiffe verladen nach Gallien, wo es dann über Land weiter befördert wurde. Man hat viel darüber gestritten, wo diese Insel Ictis zu suchen sei. Man hat gemeint, es könnte vielleicht Thanet gewesen sein, das wirklich einmal eine Insel war; andere behaupten Wight sei gemeint, ja auch Lands End, ganz im S. W. von England, wird in Betracht gezogen (vergl. HOLMES Ancient Brittain 444). PLINIUS' Stelle, wo von einer Insel Mictis die Rede ist, kann uns leider nicht aufklären, weil dieser Autor sich hier, wie schon MÜLLENHOF

D. A. I 471 nachgewiesen hat, vollkommen geirrt haben muss. Es scheint mir aber nicht zweifelhaft, in welcher Gegend wir diese Insel Ictis zu suchen haben. Nicht nur ergibt sich aus der ganzen Erzählung, dass dieselbe auf dem kürzesten Wege von England zum Continente lag, d. h. also irgendwo im jetzigen Kanal, sondern auch der Name selbst zwingt uns zu dieser Annahme. Eine Insel Ictis muss doch wohl in dem Wasser gelegen haben, das selbst noch bis ins Mittelalter diesen selben Namen geführt hat. Icht ist noch sehr lange der alte Irische Name für die Meeresenge von Calais gewesen (HOLMES I. I. 413 Guest Orig. Celtic. 341. Pauly Wiss. s. v.). Auch der Portus Iccius, der Hafen Caesars an der französischen Küste trägt denselben Namen. In der Meeresenge von Calais ist also diese alte Insel zu lokalisieren, „Hier wird die Strecke zwischen dieser Insel und der englischen Küste“, wie uns nun Diodorus weiter erzählt, „während der Ebbe ganz trocken, so dass man das Zinn mit Wagen dort hinbringen kann. Dasselbe geschieht auch mit den anderen Inseln, welche in dieser Gegend zwischen Europa und Britannien liegen. Bei Hochwasser wird der zwischenliegende Teil mit Wasser gefüllt und dann scheinen es Inseln zu sein, bei Ebbe aber strömt das Wasser fort und wird das Meer über grosse Strecken trocken, so dass sie sich als Halbinseln vortun“. Die Beschreibung, die uns hier also von der englischen Kanalküste gegeben wird, ist vollkommen die eines Wattenmeeres. Denselben Eindruck bekommen wir auch von mehreren Schriftstellern, die uns von der Überfahrt Caesar's nach England erzählen und z. B. Felsen beschreiben, die während der Flut ganz vom Meereswasser umspült werden, bei Ebbe aber über's Trockene zu erreichen sind (vergl. HOLMES I. I. 528, 657, Valerius Max. Fact. memorab. II 25, Dio Cassius XXXIX 51, Plutarch. Caes. 16) MÜLLENHOF'S Behauptung (D. A. I 489), Diodorus' Beschreibung passe zu der Beschreibung Mela's vom Wattenmeer an der Elbemündung, kann hier dahingestellt bleiben: selbstverständlich passt die Beschreibung des einen Wattenmeeres zu der eines anderen. Aber auch noch aus viel späterer Zeit sind uns derartige Zeugnisse bewahrt geblieben. So sprechen Schriftsteller des 16. Jahrhunderts (JOHN TWINE de rebus Albionis I 27) von einer Insel Lomea, einem fruchtbaren Lande 3 à 4 Meilen von Thanet, die 1098 vom Meere weggespült worden sein soll (vergl. HOLMES I. I. 525 Guest I. I. 350). Die grossen Sandbänke, die sich jetzt noch hier an der englischen Küste im Meere befinden, sind also als die Reste jenes Wattenmeeres zu betrachten (vergl. CLAAS JAN DE VOOGT „de nieuwe lichtfakkel“ II). So sollen die Goodwin Sands bei niedrigem Wasserstande noch jetzt zum Teile trocken liegen und ebenfalls als die Reste einer ansehnlichen fruchtbaren Insel zu betrachten sein (DOWKER Archeol. Journ. XXXIII); die Überlieferung berichtet sogar vom EARL GOODWIN, der sich hier im 11. Jahrhundert niedergelassen haben soll.

Wichtiger aber scheint mir noch, was sich an der Überseite des Kanals, an der Küste Frankreichs und Belgiens, feststellen lässt. Betrachten wir auf der Peutingerkarte Abb. 6 das Küstenland zwischen Seine und Maas, in dessen nördlichen Teil die Morini wohnten, so sehen wir, wie dort mehrere Wege vom Osten her an einem und dem selben Orte zusammenlaufen, bei dem wir die Aufschrift lesen: „Gesoriaco quod nunc Bononia“. Von hieraus finden wir aber nur einen einzigen Weg gezeichnet, der nach Westen hin einfach bis ins Meer reicht. Gesoriacum war bereits im ersten nach-christlichen Jahrhundert der Küstenhafen der Morini (Britannia abest a Gesoriaco Morinorum gentis littore proximo trajectu 50 M.P. sagt PLINIUS Nat. Hist. IV 103), aber diese Zeichnung der Peutingerkarte scheint mir darauf hinzuweisen, dass die Reise nach Britannien von Gesoriacum aus erst noch zum Teil über Land gemacht wurde. Zur Zeit der Peutingerkarte hiess dieses Gesoriacum

offenbar Bononia, denn nur so lässt sich m. E. die Aufschrift der Karte erklären. Der Name Bononia muss dann von einem anderen so genannten Ort auf Gesoriacum übergegangen sein, denn im ersten Jahrhundert besteht neben Gesoriacum, und warscheinlich nicht weit von diesem Ort entfernt, noch Bononia selbst. Das ergibt sich erstens aus der bekannten Florus Stelle (II 30, 26), wo von DRUSUS' militärischen Anlagen gesprochen wird und wo wir die Worte lesen: „Bormam (oder Bonam) et Caesoriacum pontibus junxit classibusque firmavit“. Dass wir an dieser Stelle statt Bormam Bononiam zu lesen haben, wird wohl fast allgemein angenommen und ergibt sich auch aus der von KORNEMANN (Klio IX 422) herausgegebenen Inschrift, wo wir abermals den Namen Bononiam in Augustinischer Zeit erwähnt finden. DRUSUS, der hier also einen Militärhafen einrichten wollte, hat dazu Gesoriacum mit Bononia „pontibus junxit“. Diese „pontes“ können, wie schon BECKER (Bonn Jahrb. 1865) erwiesen



Abb. 6. Peutinger Karte.

hat, unmöglich etwas anderes gewesen sein als eine Brückendammstrasse, wie sie öfters auch derselbe Feldherr besonders in den Mooren Westphalens durch sumpfige Gegenden angelegt hat, um seine Truppen über trockene, sichere Wege führen zu können. Bei TACITUS (Ann. IV, 73) werden solche „pontes longi“ auch an der Meeresküste Hollands erwähnt. Wie es aber möglich wäre, uns hier an der französischen Küste eine solche Brückendammstrasse zwischen Gesoriacum und Bononia zu denken, habe auch ich früher vergebens zu ermitteln versucht (R. G. KORR. bl. III 25); jetzt glaube ich es aber zu verstehen. Es scheint mir nämlich, dass das alte Bononia, das durch die Anlage einer solchen Brückendammstrasse durch sumpfige Gegenden mit Gesoriacum verbunden werden musste, nur westlich von Gesoriacum „quod nunc Bononia“ d. h. westlich von Boulogne sur mer auf den Sandbänken eines Wattenmeeres gelegen haben kann. Es wurde also das damals tiefer landeinwärts auf festem Boden liegende Gesoriacum (Boulogne) mit Bononia, dem weiter

im Wattenmeer vorausliegenden Punkte am eigentlichen Fahrwasser zu einer grossartigen Hafenanlage vereint und der Verkehr zwischen beiden durch eine Brückendammstrasse gesichert. Auf diese Weise kann selbstverständlich sehr leicht der eine Name auf den anderen Ort übergegangen sein (*Gesoriacum quod nunc Bononia*). Auch der Weg auf der Peutingerkarte, westlich vom jetzt knapp an der See liegenden Boulogne, lässt sich so vollkommen erklären. Die hier vorgetragene Hypothese, welche also die Anwesenheit eines ausgebildeten Wattenmeeres an der östlichen Kanalküste voraussetzt, findet nun anderseits m. E. eine vollkommene Bestätigung.

In seinem *Bellum Gallicum* (IV 21 u. f.) hat CAESAR uns selbst die Beschreibung seiner ersten Fahrt nach Britannien hinterlassen. Er zog nach dem Lande der Morini, d. h. also nach der Gegend von *Gesoriacum-Bononia*, weil von dort aus die Überfahrt die kürzeste war. Auch die Schiffe, welche dazu nötig waren, fuhren dorthin und wurden den verschiedenen Unterbefehlshabern zugeteilt; dazu kamen 18 Frachtschiffe, welche 8 Meilen von dieser Stelle vom Winde festgehalten und verhindert wurden, nach diesem Hafen zu fahren. Diese Schiffe wurden für die Reiterei bestimmt. Darauf hob er selber bei *günstigem* Winde die Anker und befahl den Reitern, zum weiter gelegenen Hafen zu gehen, sich dort einzuschiffen und ihm zu folgen. So fuhr er nach Britannien und „vier Tage später fuhren auch die 18 Schiffe mit der Reiterei aus dem weiter im Meere gelegenen Hafen (nur so wird man die Worte „*portus superior*“ übersetzen können) aus. Hier werden uns also die beiden Häfen im Lande der Morini genannt: der eigentliche grosse Hafen, zweifellos das „*Gesoriacum quod nunc Bononia*“ der Peutingerkarte und 8 Meilen weiter ins Meer hinaus die „*portus superior*“. Die grossen Frachtschiffe konnten sich *Gesoriacum* nicht nähern, offenbar weil dieser Hafen wegen der Untiefen für sie unerreichbar war, besonders bei ungünstigem Winde, d. h. bei Ostwind, der aber gerade für die Fahrt nach Britannien selbst der *günstige* war. Die sumpfige, teilweise überflutete Strecke zwischen *Gesoriacum* und dem *Portus superior* war anderseits nicht für Fussstruppen sondern nur für die Reiterei zugänglich; deshalb wurde also nur die Reiterei zum *Portus superior* hinausgeschickt, um sich dort einzuschiffen. So scheint mir auch diese Caesarstelle nur dann zu verstehen, wenn wir uns vor der Küste von Boulogne ein weites, teilweise trockenes, Wattenmeer vorstellen. Durch seine „*pontes*“ hat dann später DRUSUS beide Häfen verbunden d. h. den Zugang zum *Portus superior* auch dem Fussverkehr eröffnet. Diese Brückendammstrasse streckte sich also aus über die weite sumpfige Sandebene eines Wattenmeeres, welches sich damals vor der jetzigen Französisch-Belgischen Küste meilenweit ausbreitete.

Auch die Beobachtungen, die sich jetzt noch an der belgischen Küste machen lassen, beweisen, dass sich dort wirklich damals eine solche schützende Sandebene vor derselben ausgedehnt haben muss. Besteht doch diese Küste nach BLANCHARD (*Flandre* S. 135 u. f.) selbst aus einer Lehmschicht, die vom Meer auf einem Boden von Torfmoor abgesetzt worden ist; die schmale Dünenreihe liegt wiederum über dieser Lehmschicht. Zahlreiche Römerfunde, unter dieser Schicht im Torfmoorboden gemacht, beweisen, dass hier sowohl Lehmschicht als Dünen erst in nach-römischer Zeit entstanden sein können und weiter, dass der Torfmoorboden hier in römischer Zeit bewohnt gewesen ist. Letzteres wäre unmöglich gewesen, wenn es nicht eine solche schützende Sandebene gegeben hätte an der Stelle, wo jetzt das Meer flutet. Wenn dann auch, wie TESCH's Studien lehren, wirklich früher von Calais bis Texel eine solche Strandebene bestanden hat, so kann diese unmöglich an der Stelle der jetzigen Küste, wo nur Torfmoor und Lehm vorhanden sind, zu suchen sein, sondern sie

muss weiter westlich gelegen haben, dort, wo wir jetzt nur Wasser finden. Die Reste dieser weiten Strandebene sehen wir also noch in den merkwürdigen fächerförmigen Sandbänken an der Küste, wie sie von BLANCHARD ausführlich beschrieben und auf der hier nach VOOGT l. l. abgebildeten Karte (Abb. 7) gezeichnet sind. Sie sollen dadurch entstanden sein, dass mächtige Seeströmungen von der Meerenge von Calais aus hier in den Sandboden die tiefen Einschnitte gemacht und den Sand weiter nach Norden mitgeführt haben. Dies alles kan erst in nach-römischer Zeit geschehen sein, weil sonst das heutige Küstenland Belgiens unmöglich zu jener Zeit von Römer bewohnt gewesen sein konnte. Auf dieser breiten Sandebene, welche sich also von der Französisch-Belgischen Küste aus weit, auch westlich von unseren Seeländischen Inseln, ausgebreitet hat, muss auch das bekannte vom Meere zerstörte Nehalenniaheiligtum gelegen haben (vergl. die Literatur C. I. L. XIII, II, II, S. 630 und speziell M. DE MAN „Que sait-on de la plage de Dombourg?“).

Was JUNIUS im Bezug auf die Lage des Brittenburg-Kastells bemerkt, gilt auch hier: natürlich hat auch dieses Heiligtum nicht in einer öden Sandfläche an der Küste gelegen, sondern muss auch diese jetzt vom Meere zerstörte Landschaft ein ganz anderes Aussehen gehabt haben. Es war ebenfalls ein Teil der „älteren Dünenlandschaft“ welche TESCH uns hat kennen gelehrt, die hier bei der „Veränderung im Betragen der Nordsee“ wie er es nennt, ganz verschwunden ist.

Auch vor der Mündung der Schelde hat sich dieselbe damals bis weit ins jetzige Meer ausgedehnt, von den Gewässern dieses Stromes durchschnitten; die Scheldemündung muss damals also auch viel weiter westlich gelegen haben. Diese Scheldemündung wird bekanntlich von dem Geografen STRABO gewissermassen als eine Mündung des Rheines betrachtet; erzählt er doch an einer bekannten Stelle (IV, 5, 2), dass diejenigen, welche von der Rheinmündung nach Britannien fahren, tatsächlich erst vom Lande der Morini, d. h. also von der Scheldegegend ausfahren. Erst jetzt verstehen wir dann auch ein paar andere Äusserungen desselben Schriftstellers, wo er behauptet (I, 4, 3), dass „Kent und die Rheinmündung nahe bei einander liegen bis auf Gesichtswerte“ oder dass (IV 3, 3) „Britannien nahe beim Rhein liegt so dass man von dort Kent sehen kann“. Auch diese Strabostellen scheinen mir also den Beweis zu erbringen, dass hier wirklich erst in nach-römischer Zeit ein breites Küstenland vom Meere verschlungen worden ist.

Es fragt sich jetzt, ob sich die Zeit der Katastrophe an unserer Küste, infolge derer die kolossalen Sandmassen der neuen Dünenlandschaft die alte Sandebene überdeckt haben, nicht genauer bestimmen lässt. Diese Frage scheint mir eine rein archaeologische. Die schon allgemein anerkannte Tatsache, dass im späteren neolithicum ein enger Zusammenhang zwischen Holland und England anzunehmen sei, wird durch die Ergebnisse unserer vorhergehenden Betrachtungen erst vollkommen begreiflich. Wenn eine breite Ebene sich vor unserer jetzigen Küste, besonders im Süden des Landes, bis weit ins Meer ausgedehnt hat und also nur ein ziemlich unbedeutender Meeresarm beide Länder getrennt hat, so verstehen wir erst die erstaunliche Ähnlichkeit, besonders der Glockenbecherkultur in unseren Gegenden mit der in England, eine Ähnlichkeit, welche schon manchen Forscher zum Schluss geführt hat, dass sich diese Bevölkerung von Holland aus in England angesiedelt haben muss (vgl. EBERT. Reallexicon s. v. Glockenbecherkultur“).

Dass nun auch wirklich die alte Dünenlandschaft, welche sich also nach dem ersten Durchbruch der Meerenge von Calais hier gebildet haben soll, schon zu jener Zeit bewohnt gewesen ist, ergibt sich aus mehreren Zufallsfunden, welche hauptsächlich beim Abgraben



Abb. 7. Karte der Belgischen Küste.

der Dünen behufs der Anlage von neuen Feldern für Blumenzwiebelkultur gemacht worden sind. So kenne ich in Nord-Holland aus der Nähe von Uitgeest einen kleinen Steinhammer mit Stielloch (Abb. 8); weiter sind mir aus der Gegend nördlich von Lisse mehrere Steinbeile in Privatbesitz bekannt, unter welchen ein schön poliertes dicknackiges Beil, das man sogar wohl nur mit unserer Megalithkultur in Verbindung bringen kann. In derselben Gegend



Abb. 8. Hammer aus Uitgeest.



Abb. 10. Bronzefunde aus Lisse.

fand sich auch, wahrscheinlich in einem Grabe, der kleine Glockenbecher von lokaler Arbeit, jetzt im Leidener Museum, welcher auf Abb. 9 dargestellt ist, und kamen auch mehrere Bronzefunde zum Vorschein, von denen unsere Abb. 10 eine Beil und eine schöne Lanzenspitze aus Privatbesitz in Lisse darstellt. Südlich von

Voorhout kam schon vor vielen Jahren der Bronze-depôt-fund zu Tage, der schon damals in der Oudh. Mededeeling. II ' beschrieben wurde und hier abermals abgebildet wird (Abb. 11). Ein solches Beil soll auch in Wassenaar gefunden worden sein.

Auch spätere germanische la Tène Keramik, der unserer Urnenfelder und aus den Batavischen und Friesischen Terpen aus den Jahrhunderten um Christi Geburt ähnlich, wurde an mehreren Stellen gefunden. Selber grub ich vor mehreren Jahren im Sande bei Heiloo eine Wohngrube mit solchen Scherben aus und in den Oudhk. Mededeeling. VI berichtete ich schon von dem Funde ähnlicher Keramik westlich von Lisse bei Ruigenhoek. Auch beim alten Veenenburg westlich von Lisse kamen ähnliche Erscheinungen zu Tage und in der Nähe vom Haag sind an mehreren Stellen unter den Dünen ebenfalls viele derartige Scherben gefunden worden. Auch unter den Funden, welche Jhr. Mr. W. A. BEELAERTS VAN BLOKLAND in der Waalsdorper Ebene beim Haag gemacht hat, sind viele Gegenstände aus derselben Zeit, sowohl von einheimischer als von römischer Arbeit (vgl. Haagsche Jaarb. 1927).



Abb. 9. Glockenbecher.

Manche römische Funde von den Hügeln der jüngeren Dünenlandschaft überdeckt, hat schon TESCH zur Datierung herangezogen. Ich kann dazu noch einen merkwürdigen von Ir. STAM gemachten Fund erwähnen: bei Grabungen zwecks der Leidener Wasserleitung

südlich von Katwijk entdeckte dieser tief unter den Dünen einen alten Flussarm und in demselben den spät-Römischen Krug, der auf Abb. 12 dargestellt ist. Schliesslich ergibt sich aus dem Text auf dem alten Brittenburg-Gemälde, von dem ich ausführlich in Oudh. Mededeelingen VIII berichtete, welches im Casseler Museum zurückgefunden und jetzt nach Leiden gekommen ist, dass beim Bau des alten Rheinkanals „het Mallegat“, im Jahre 1572, dessen Mündung bekanntlich bald nachher wieder ganz vom Meeressande verstopft wurde, allem Anschein nach ein vom Sande überdecktes Römer-Castellum, etwa aus dem 2 Jahrhundert nach Christus, durchschnitten wurde. Die hier gefundenen römischen

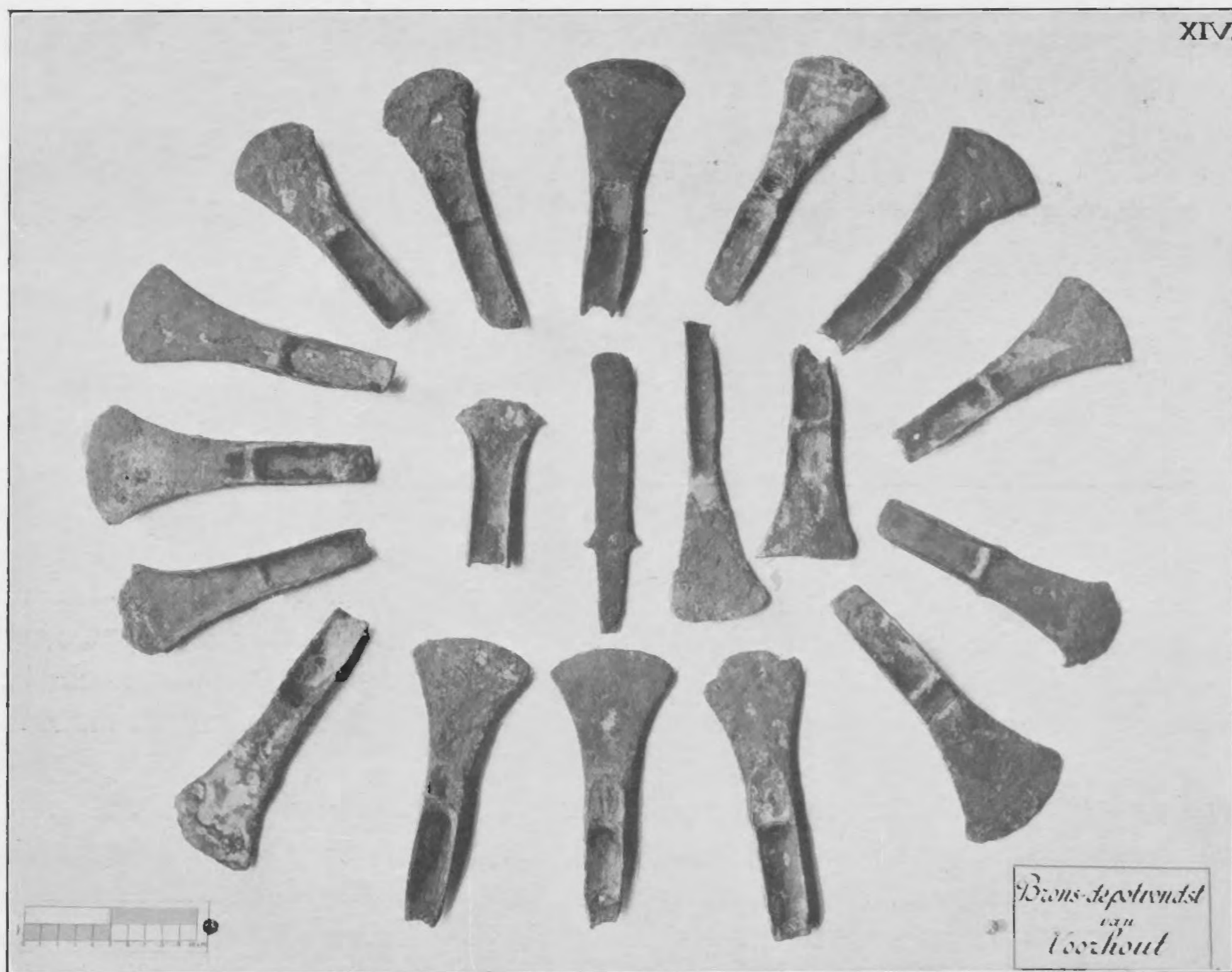


Abb. 11. Depötfund von Voorhout.

Gegenstände galten später als Material aus dem ziemlich weit von dort entfernten Brittenburgkastell (vergl. Oudh. Mededeelingen VIII). Vor etwa 20 Jahren gruben wir selber in der Nähe dieses Kanals viele römische Fragmente aus.

Aber auch noch aus viel späterer Zeit haben die Sandmassen der jüngeren Dünenlandschaft die Reste menschlicher Kultur überdeckt. So lag das Merovingische Gräberfeld aus dem 6 bis 7 Jahrhundert bei Katwijk, von dem ich schon öfters berichtete (Oudh. Mededeelingen V), ebenfalls tief unter ziemlich hohen späteren Dünen begraben, und aus derselben Zeit wurde auch bei Naaldwijk eine ähnliche kleine Necropole ausgegraben (Oudh. Mededeelingen 1^e R. I).

Das interessanteste Bild bieten uns aber die Dünen der Seeländischen Insel Schouwen (vergl. J. A. HUBREGTSE in Oudh. Mededeelingen IV), (vgl. Abb. 13). Hier werden tatsächlich noch

heutzutage die gewaltigen Sandmassen der späteren Dünenlandschaft über die alte Sandebene vom Winde hin und her bewogen und sind noch nicht zur Ruhe gekommen. Infolge dessen wird jedesmal die alte Oberfläche vom Winde entblösst und findet man fast nach jedem Sturme nicht nur Scherben und Fragmente aus verschiedenen Zeiten, sondern sogar Grundrisse von Häusern, welche hier also gestanden haben müssen, ehe die genannten Ereignisse im Kanalgebiet unserer Küste jene neuen Sandmassen zuführten. Auch am Strande selbst, ausserhalb der jetzigen Dünenreihe, liegen dort derartige Reste weit verbreitet, worüber dieser neu angeführte Sand also schon wieder landeinwärts vom Winde getrieben worden ist. Man findet hier Scherben und allerhand Gegenstände, nicht nur aus der römisch-ger-



Abb. 12. Römischer Krug.

manischen und der merovingischen Periode, sondern sogar sehr viele aus karolingischer Zeit, ja selbst Keramik vom PFINGSDORFFER Typus. Besonders letztere Sorten sind sogar für die Häuser in den Dünen charakteristisch. Dann hört aber die chronologische Reihe auf. Es ist deutlich, dass hier die menschliche Ansiedlung erst in spät- oder nach-Karolingischer Zeit, etwa am Ende des 9. Jahrhunderts von dieser Katastrophe zerstört und vom Sande überdeckt worden ist. Bis so lange muss hier also die alte Küstenlandschaft bestanden haben.

Dasselbe Datum für die Ereignisse an unserer Küste finden wir auch bei Domburg auf der Insel Walcheren, wo doch ausserhalb der Dünenreihe am Strande eine spät-Karolingische Necropole gefunden worden ist; ja sogar jetzt werden noch bisweilen derartige Gräber von den Meeresfluten entblösst. (vgl. M. DE MAN l. l.).

Obwohl es natürlich sonst überall an der Küste von Holland, wo die späteren Dünen ganz zur Ruhe gekommen sind und nicht zu besonderen Zwecken abgetragen werden, ausgeschlossen ist, dass derartige Reste, von den Sandhügeln überdeckt, zu Tage treten würden, so sind uns doch auch noch an ein Paar anderen Stellen derartige späte Funde bekannt. In seinen Oudh. Mededeelingen erwähnt JANSSEN auch einige Karolingische Gegenstände, welche bei Katwijk beim Abgraben der Dünen gefunden wurden. In diesem Zusammenhang ist auch das schon öfters erwähnte Brittenburg-Kastell zu nennen, das wir schon früher (Oudh. Mededeeling. VIII) als ein Kastell Karls des Grossen haben deuten können und dessen Ruinen, die ebenfalls von den Sandmassen der späteren Dünenlandschaft überdeckt waren, im Anfang des 16. Jahrhunderts am Rande des Meeres zum Vorschein kamen.

Schliesslich wurden bei Grabungen für die neue Schleuse zu IJmuiden noch ein bronzenener Armring und Bernsteinperlen, welche gewiss ebenfalls dieser späten Periode zuzuschreiben sind, auf etwa 1 M. AP in einer dünnen Torfschicht im Dünensande gefunden.

Durch diese, hier erwähnten Funde, wird uns also der Beweis geliefert, dass die alte Küstenlandschaft erst in so später Zeit von den Hügeln der neuen Dünenlandschaft bedeckt wurde. Die „Veränderung in dem Betragen der Nordsee“ von der TESCH uns spricht, hat also nicht, wie er meint, schon in nach-römischer Zeit, sondern erst viel später, in nach-Karolingischer Zeit, stattgefunden.

Merkwürdigerweise hat nun auch wirklich die literarische Überlieferung gerade aus dieser Zeit ausführliche Berichte über solche schreckliche Ereignisse bewahrt. Unsere spätere Geschichtsschreibung hat sich aber so sehr daran gewöhnt, derartige Erzählungen unserer alten Chroniken als unzuverlässig, ja als unsinnig einfach beiseite zu lassen, dass man auch diese Berichte unbeachtet gelassen hat. So berichten uns die Ann. BERTIN, dass schon „im Jahre 839 eine so grosse Überschwemmung der Gewohnheit der Seeströmungen zuwider fast ganz Fresia überwältigt hatte und dass die See beinahe den Sandhügeln, welche man Dünen nannte (d.h. der alten Dünenlandschaft), gleich kam und alles, Menschen, Tiere und Häuser vernichtete“. Richtiger scheint der Bericht der Ann. XANTH, der dasselbe Ereigniss erwähnt, aber dasselbe ins Jahr 863 datiert. Am schlagendsten ist aber nach



Abb. 13. Dünen bei Burgh.

dem, was wir oben gesehen haben, die Erzählung der alten holländischen „Divisiechroniek“ die wir hier in etwas verkürzter Übersetzung folgen lassen.

„Im Jahre 860 offenbarten sich wunderliche Himmelszeichen von schrecklichen Plagen gefolgt, unerträgliche Stürme und Sturmfluten, wobei die Gewässer weit ihre gewöhnlichen Ufer überschritten; der Rhein, der vorher durch Wijk bij Duurstede zu strömen pflegte und weiter durch Utrecht, Leiden und Katwijk ins Meer, wurde durch die Aufstauung des Meereswassers zurückgeworfen, so dass in Holland, Utrecht und Betuwe Menschen und Tiere in grosser Menge ertranken, weshalb die Leute in diesen Gegenden einträchtig von Wijk bij Duurstede aus einen Bach, Lek genannt, auf beiden Seiten mit Deichen versehen haben und auf diese Weise dem Rhein seinen Lauf nach Utrecht genommen haben, so dass er jetzt an Vianen und Schoonhoven vorüber in die Maas fliesst. Und als der Rhein auf diese Weise verstopft wurde, schlossen sich die Dünen bei Katwijk zusammen, so dass der Rhein bei Katwijk vollkommen verstopft wurde“.

Unsere Ausgrabungen bei Wijk bij Duurstede haben uns gelehrt, nicht nur dass dieser Bericht über das Abschneiden des nördlichen Rheinarmes wirklich als historisch zu betrachten sei, sondern auch, dass die dafür angegebene Datierung der ganzen Geschichte die richtige ist. Man vergleiche hierüber meinen Aufsatz im Bericht der Römisch-Germanischen Forschung XVI, wo auch von dieser Stelle der Divisiechronik die Rede ist. Dort haben wir nachgewiesen, wie diese so berühmte Marktsiedlung von Dorestad sich hier am Ufer eines mächtigen Flussarmes ausdehnte, dem sie natürlich ihre Entstehung verdankte, wie aber dieser Flussarm schon im ganz frühen Mittelalter verschwunden war, weil er in der Nähe der Lek künstlich abgeschnitten wurde; dadurch verlor selbstverständlich nicht nur der Rheinarm selbst seine Bedeutung, sondern hörten auch die ersten Bedingungen für die Existenz des Marktortes an seinem Ufer auf, der dann auch um diese Zeit wirklich zu Grunde gegangen sein muss. Das plötzliche Verschwinden des mächtigen Marktortes in der damaligen Literatur erklärt sich also durch die gewaltige Katastrophe an der holländischen Küste von selbst und die Datierung derselben, so wie sie uns schon von den Funden unter der jetzigen späteren Dünenlandschaft gegeben wurde, erhält durch diese, von den Ausgrabungen gesicherten Geschichte vom Untergange Dorestad's und vom Abschneiden des alten Rheinarmes, eine vollkommene Bestätigung. Es versteht sich, dass, obwohl wir die eigentliche grosse Katastrophe jetzt ziemlich genau datieren können, die Folgen derselben sich noch lange Zeit in ganz Holland haben spüren lassen und dass es namentlich noch ziemlich lange gedauert haben muss, bevor die Sandmassen der jüngeren Dünenlandschaft die von den neuen Meeresströmungen entblösste und ausgespülte Rheinesmündung so vollkommen „gestopft“ hatten, dass bei Hochwasser das Meer nicht aufs Neue ins Land eindringen konnte. So versteht es sich, dass uns auch noch aus den folgenden Jahrhunderten Berichte erreichen von Überschwemmungen und vom Meereswasser, das tief ins Land eindrang (z. B. BEKA und HEDA, Radb. Episc. 71).

Selbstverständlich hat sich der neue Zustand erst allmählich bilden können. Auf diese Weise ist es auch begreiflich, dass die Überlieferung von JUNIUS im 16. Jahrhundert von diesen Ereignissen als erst vor 400 Jahren geschehen, sprechen kann. Die Vorstellung aber, die er uns vom Küstenland von Holland noch im frühen Mittelalter gibt, eine Vorstellung, welche sich vollkommen mit den Ergebnissen der geologischen Forschung deckt, ist deshalb nicht weniger richtig.

Das Einsinken grosser Teile des Küstenlandes von Holland ins Meer ist nicht ein langsamer Prozess gewesen, sondern geschah in Folge katastrophaler Ereignisse, deren Anfang etwa der Mitte des 9. Jahrhunderts zuzuschreiben ist.

Noch in spät-karolingischer Zeit haben wir also mit einem ganz anderen Holland zu rechnen, als wie wir es jetzt kennen, manche Ansiedlungen, auch aus dieser so späten Zeit, mögen entweder vom Meere verschlungen oder von den Sandmassen der späteren Dünenlandschaft überdeckt worden sein, ja mancher Ortsname in unseren frühen Schriftquellen erwähnt, den wir vergebens zu lokalisieren versuchen, möge einem Ort angehören, der jetzt für immer ins Meer versunken oder spurlos unter den Hügeln unserer Dünenlandschaft verschwunden ist.

J. H. HOLWERDA.

STEINZEITLICHES AUS ZUID LIMBURG.

Nachdem die Gegend zwischen Gronsveld, Rykholt, Eysden und St. Geertruid, sich endlich auch hier zu Lande die verdiente Wertschätzung erworben hat und die steinzeitlichen Funde der letzten Jahre für diese Gebiete internationales Interesse ins Leben gerufen haben, scheint es mir gerechtfertigt, von einigen der dort von mir erworbenen persönlichen Erfahrungen zu berichten und diese, vor allem durch Abbildung einiger Funde zu ver-

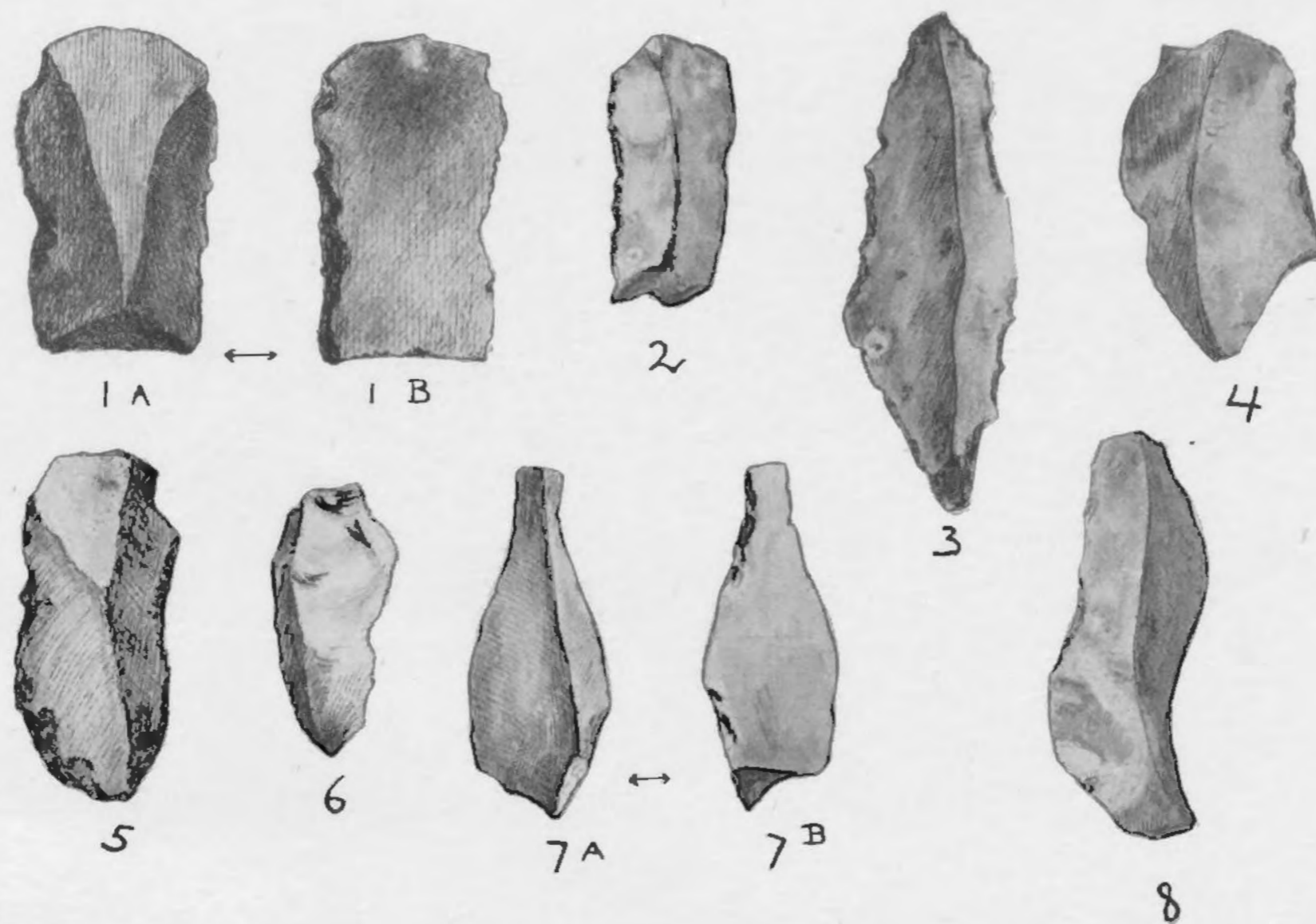


Abb. 14 ($\frac{1}{2}$ nat. Grösse).

anschaulichen, wobei ich mich in der Hauptsache auf die typischen Artefacte (und zwar meistens aus dem einheimischen Silex hergestellt) beschränke.

Ich benutze diese Gelegenheit, Herrn Grafen RENÉ DE GELOES zu Eysden, durch dessen überaus freundliches Entgegenkommen ich in die Lage versetzt worden bin, überall auf dem ihm gehörenden Terrain zu graben und zu suchen, wo mir die Möglichkeit vorhanden schien Interessantes aufzuspüren, meinen allerverbindlichsten Dank für seine grosse Liebenswürdigkeit auszusprechen.

Ich kam zunächst zu dem Schluss, dass wir hier 3 verschiedene Gruppen zu unterscheiden haben:

- 1.) Die „Schoone Grub“ auch „Ravyn“ genannt, bei Rykholt, als Silex Minen Centrum.
- 2.) Die umliegenden ansteigenden Halden und Hügel, als Silex Stapelplätze und Werkstätten.

3.) Die davor liegende mittlere Maasterrasse und die darüber sich ausbreitende Hochfläche (die alle beide dieselbe Art Artefacte aufweisen) als Wohnstätten — mit Hausrat und mit Ackerbau Werkzeugen.

Ohne Zweifel hingen diese 3 Betriebe zusammen und erstreckte sich die steinzeitliche Siedlung über sehr lange Perioden; auch hatten wir es, wie sich aus der Unmenge von hantiertem Silexmaterial schliessen lässt, mit einer zahlreichen Bevölkerung zu tun gehabt; dagegen aber glaube ich, dass dieses Industriezentrum — ein Titel, der mir berechtigt erscheint — bis spät in die Geschichte fortgelebt haben dürfte, u. z. gestatte ich mir diese Behauptung, seit ich auf dem Süabhäng des „Ravyn“ nur wenige Centimeter unter der Humusschicht, eine Messerwerkstätte entdeckt habe und ferner, nachdem ich auch am gegenwärtigen Maasufer (Zuid-Willem-Kanalseite) in den kleinen Äckern, die sich bei Slavante am Fusse des St. Pietersbergs befinden, und welche Terrains mir ziemlich späten Ursprungs zu sein scheinen, eine gewisse Anzahl, stets nur kleiner Silexinstrumente fand — die allerdings ihren eigenen Character haben (v. Abb. 14 Zeichnung 1—8; die Länge dieser Artefacte variiert zwischen 3 und 6½ cm.).

Genau wie in der Jetztzeit, je nach den Verhältnissen des Eigentümers, die Gebrauchsgegenstände fein oder grob zu sein pflegen, so finden wir neben meist rohem Material, auch gut gearbeitete, ja selbst polierte Stücke und da fast ausschliesslich Werkzeuge vorkommen, so lässt sich auf eine arbeitsame, friedliche Bevölkerung schliessen, denn die wenigen gefundenen Pfeilspitzen dürften Jagdwaffen gewesen sein.

Ravyn: Vor allem die Resultate vom Sommer 1925 und die seitdem erzielten, überzeugten mich, dass der ganze Mittelcomplex des Ravyn, sowie die Halden um das grosse Atelier, bekannt als „Le grand atelier néolithique de St. Geertruid“ ein grosses System von Silexminen umfasst; ob nun diese alle oder teilweise in einander übergehen, lässt sich zunächst noch nicht sagen, letzteres ist aber nicht vollkommen ausgeschlossen. Jedenfalls sind eine Unmenge Minengänge vorhanden resp. harren noch der Erschliessung. Die Seitenwände des Ravyn, so wie er gegenwärtig vor uns liegt, sind nahezu überall bedeckt mit Abfallmaterial: ausgeworfener Kreide, gemengt mit abgenutzten und gebrauchten Silexartefacten, Silexscherben und Splintern, auch befinden sich dazwischen Stücke Hirschhorn, die als Werkzeuge gedient haben. Einige Stellen sind hiermit vollgespickt, selbstredend aber findet man meist Unmengen Abfall bevor man an ein Artefact kommt. Manchmal kommt auch Holzkohle an den Tag; an dergleichen Stellen, wo also Feuer gebrannt haben, ist stets mit guten Funden zu rechnen und da meist im directen Umkreis um diese Herde reichliche Mengen abgenutzter (Minen-) Werkzeuge liegen, ist anzunehmen, dass diese Feuer nicht nur kurze Zeit brannten. Topfscherben fand ich noch niemals, nur manchmal rötlich angebrannte und durch die Feuernähe auf natürliche Weise gebackene Kreide; wenig Knochenreste kamen zum Vorschein und diese dann auch stets sehr zersetzt und verwittert, meist undefinierbar.

Die Minenwerkzeuge bestehen in der Hauptsache aus Pickel, Äxten, Hack-Stoss und Schabwerkzeugen (v. Abb. 15, Zeichnungen N^o. 1—23), selten aus messerartigen Stücken. Die Länge derselben, vor allem der Pickel, variiert zwischen 9 und 23 cm. Alle sind roh bearbeitet, durch wuchtige Schläge zusammengehauen; ohne Zweifel hat hier traditionelle Arbeit, einer guten Routine folgend, es verstanden, mit möglichst wenig Abschlägen ein brauchbares, oft sogar symmetrisches Werkzeug herzustellen. Es ist anzunehmen, dass diese Stücke ungeschäftet, also lediglich in der Hand benutzt wurden, da die scharfen Ränder meist

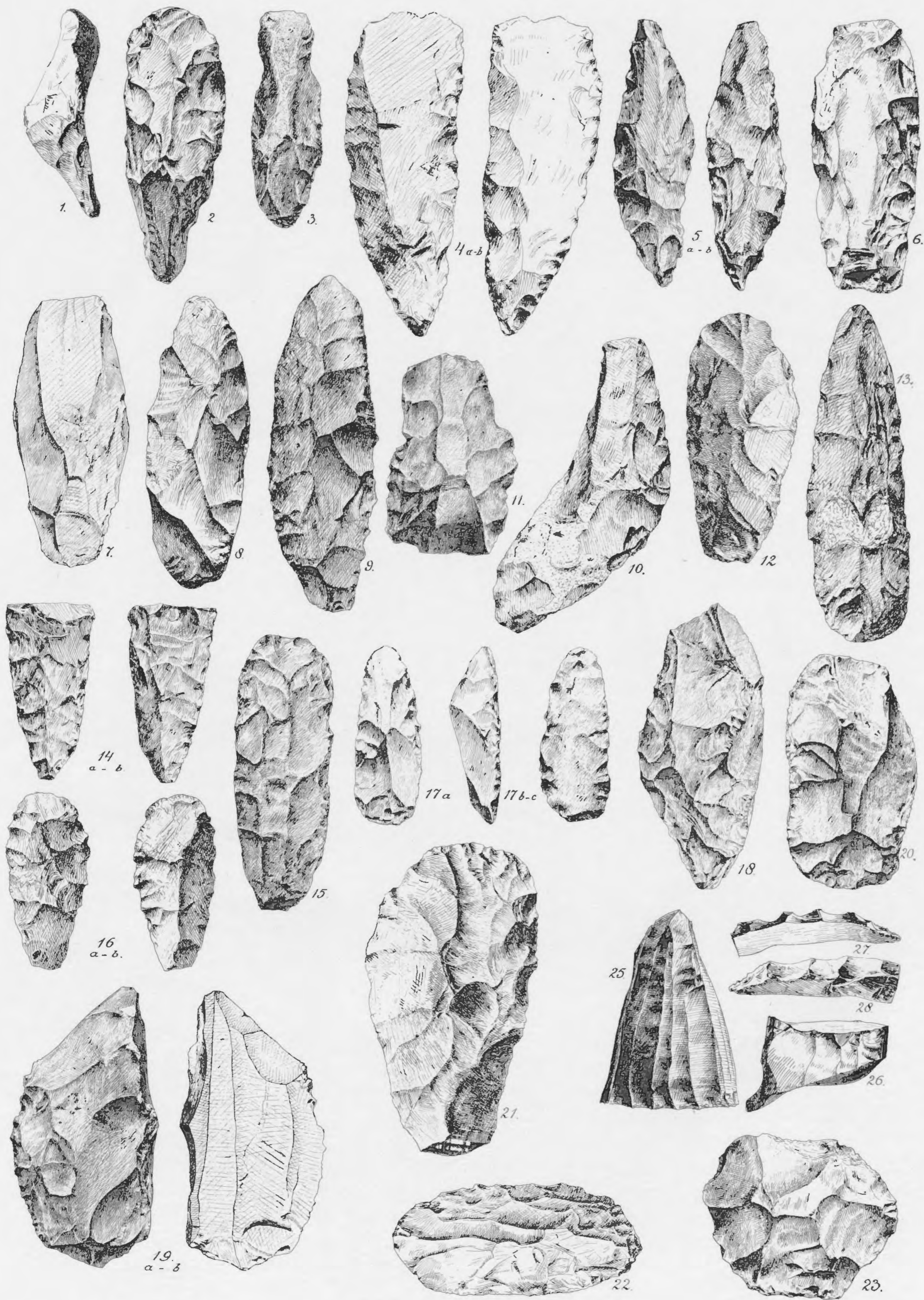


Abb. 15 ($\frac{1}{8}$ nat. Grösse).

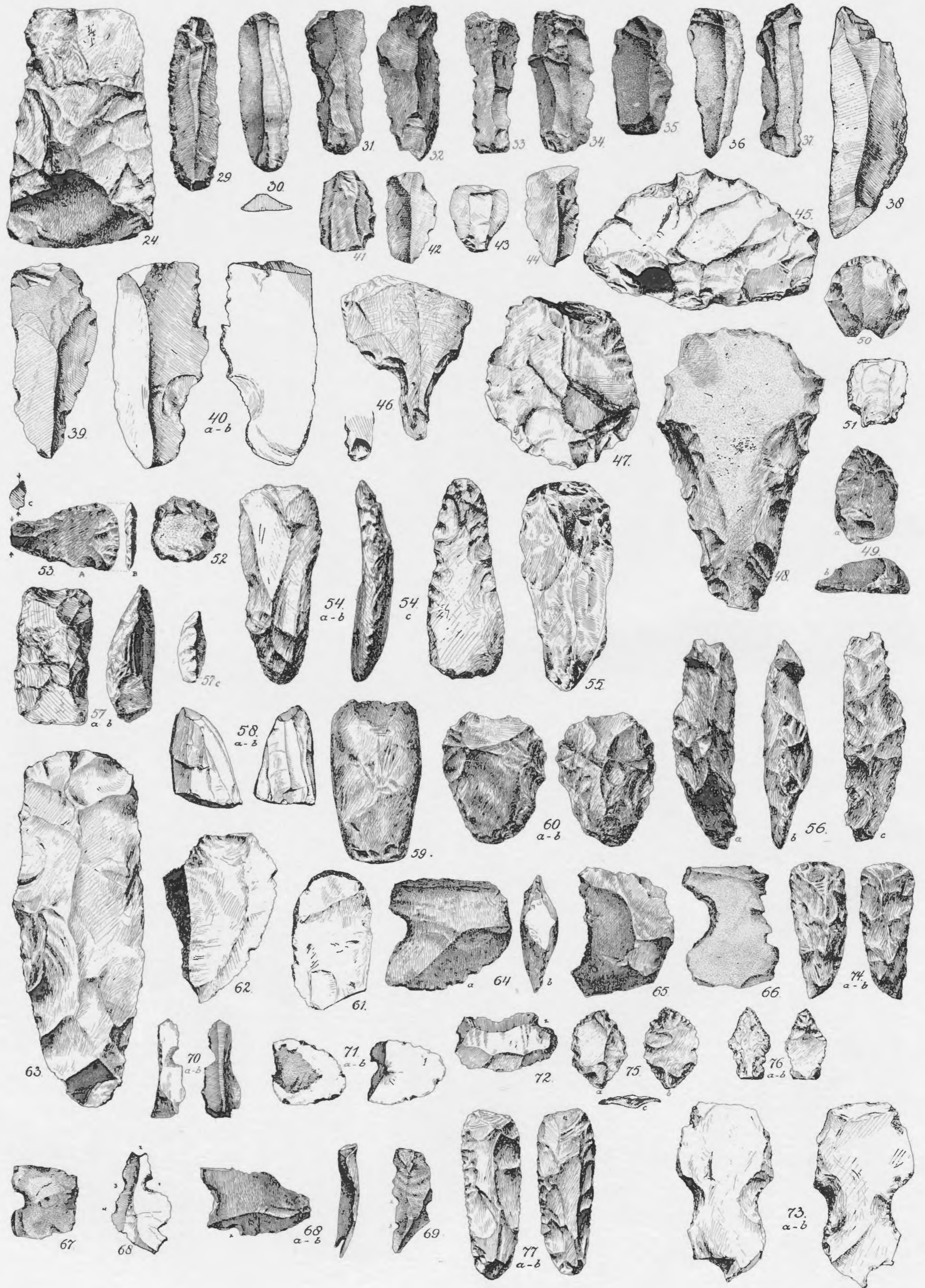


Abb. 16 ($\frac{1}{3}$ nat. Grösse).

wegretouchiert sind, und dass die Hand durch ein Stück Tierhaut geschützt wurde, die auch den Griff erleichterte.

Dieser Teil der Niedersetzung bietet noch die grössten Fundmöglichkeiten, aber es ist nicht möglich hier von einer determinierbaren Fundschicht zu sprechen, denn diese befindet sich überall unter der Lösslage, oft auch schon dicht unter dem Humus und geht manchmal zwei, selbst drei Meter tief.

Die *Werkstätten* (Ateliers) sind überall über die umliegenden Abhänge verteilt und wie es scheint, hat man im allgemeinen in durch Spezialisierung gesonderten Werkstätten gearbeitet. Was das sogen. Grand Atelier néol. de St. Geertruid selbst betrifft, so betrachte ich dieses nicht als Werkstätte, sondern vielmehr als Stapelplatz für die aus den umliegenden Minen gewonnenen Silexknollen, die man hier wohl lediglich verkleinerte, um sie nach den unmittelbar umliegenden Special-Ateliers zur Verarbeitung leichter befördern zu können. Werkzeuge fand ich in diesem „Grand Atelier“ nur sehr wenige; als hervorragendes Stück jedoch eine sehr gut gearbeitete, nahezu viereckige Axt (Abb. 16 Zeichnung N^o. 24) die vermutlich für Holzbearbeitung gedient haben dürfte. Es ist möglich, dass auf diesem Complex in früheren Jahren schon manches weggeholt worden ist, was sich aber meinem Wissen entzieht. Die enorme Ausdehnung dieses „Grand Atelier“, auf welchem ganz erstaunliche Mengen schwerer Blöcke liegen, die meist nur einen oder zwei grobe Abschlüge zeigen, die wüsten Haufen, die sie bilden, und worauf man sich nur schwierig bewegen kann, lassen mich den Schluss ziehen, dass sich hier keine Werkstatt befunden hat. Auch an dieser Stelle, die weder von Humus, noch nennenswertem Pflanzenwuchs bedeckt ist, und die als ausgedehnter verwitterter Steinhaufen von circa 2000 quad. meter vor uns liegt, frage ich mich, wie es möglich ist, dass ein solch altes Monument nackt und frisch als sei es gestern beendet worden, während es doch schon seit vielen Jahrhunderten, vielleicht etlichen Jahrtausenden, verlassen worden sein muss, noch so aussehen kann?

Zunächst gelang es mir noch nicht, ein Atelier zu finden wo Pickel und Hacken für die Minenleute hergestellt worden sind, dagegen aber fand sich ein besonders belangreiches, in welchem allein Messer verfertigt wurden. Dasselbe lag ca 50 m. südlich vom „Grand Atelier“ und stellte wegen seiner relativ beschränkten Ausdehnung (ca 6—8 m. Durchmesser) ein interessantes Stückchen intacter Vorgeschichte dar; hier fanden sich an die 50 Stück überraschend gute und gleichartige Nuclei (Höhe ca. 10—12 cm. jeweils 10—16 Messerabschlüge zeigend) verblüffend durch den raffiniert feinen und fachmännischen Abschlag. Ein typisches Stück hiervon ist Abb. 15 N^o. 25 und so sahen sie ungefähr alle aus. Fertige ganze Messer fanden sich dagegen nicht, aber im directen Umkreis eine Unmenge missglückter Messer und Messerabschlüge — also ein genügender Beweis. Auch fand ich hier Plattenabschlüge (Abb. 15 N^o. 26) um das Weiterarbeiten am rundabgenützten Schlagende des Nucleus zu ermöglichen (v. pag. 373/4 Revue Anthrop. 1923 Artikel HAMAL-NANDRIN und SERVAIS) ferner ähnliche Abschlagsscheiben (Abb. 15 N^o. 27 und 28). Dergleiche Specialisten-Ateliers sind sicher noch mehr zu finden — denn genau genommen hat die Erforschung dieser Terrains doch eigentlich erst begonnen. Über die Minengänge hat inzwischen VAN GIFFEN ¹⁾ ausgiebig berichtet, so dass die wenigen persönlichen Erfahrungen meinerseits auf diesem Gebiete keiner Erwähnung wert sind.

Die Annahme, dass der RAVYN erst nachdem die Minenarbeiter dort an der Arbeit

1) „Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap“ 1925, S. 481—503.

gewesen waren, die jetzige Formation — durch Auswaschen bei starken Unwettern — angenommen habe, scheint mir wenig berechtigt, liesse sich aber leicht und endgültig nachweisen, wenn jeweils oder öfters an den gegenüberliegenden Wänden endigende Minengänge in früheren Zusammenhang gebracht werden könnten; und diesen Eindruck habe ich seither nicht gewonnen, noch irgend Anzeigen hierfür finden können.

Äcker: Nun begeben wir uns auf die Hochterrasse (wo vor 2 Jahren VAN GIFFEN Wohnstätten feststellte) und zwar denjenigen Teil, der durch die Strassen Maarland-Moerslag-St. Geertruid und Gronsveld-Ekkelrade-St. Geertruid begrenzt ist und wo ein Überfluss an Silexabfall, auf einzelnen Ackern mehr Silex wie Erde, auf anderen wiederum mehr verbreitet, herumliegt. Durch das ständige Umpflügen dieser Äcker sind die meisten feinen (dünnen) Stücke zerbrochen, alles durch seine Form Auffallende ist in den letzten Jahren weggesucht worden und nur noch ganz vereinzelt findet man hier ein wirklich perfectes Artefact; kleine, bearbeitete Stückchen, schwer erkenntlich, sind noch reichlicher vorhanden.

Speziell das Promontoir nach Maarland zu, über dem Flecken Moerslag (soll aus moord und slag: Mordschlacht abgeleitet sein) fällt darum auf, weil, wie es scheint, gerade hier in früheren Jahren eine grössere Anzahl Pfeilspitzen gefunden worden sind; auch mir gelang es nach intensivem Suchen, hier in den letzten Jahren einige zu finden (Abb. 16 N^o. 74 und 75). Dies ist eine Ecke, wo besonders gute Artefacte vorkommen; und zwar lange, wenig abgenutzte sowie andere sehr schartige und beiretouchierte Messer, ferner Pfriemen, Rundschaber, Hohlschaber; auch grössere Stücke — seltsamer Weise letztere gerade hier öfters aus nicht einheimischem Material gefertigt — siehe Zeichnungen Abb. 16 N^o. 29—53 und 57 ¹⁾). Auch habe ich an dieser Stelle Artefacte aufgelesen, die entschieden als Feldwerkzeuge zu betrachten sind (Abb. 16 N^o. 54—56) und die ohne Zweifel gestielt benutzt wurden. Eine Seltenheit ist hier der Nucleus, was den Schluss — dass die Werkstätten sich hauptsächlich auf den Abhängen befanden — zu bekräftigen scheint. Wohl fand ich hier kleinere, feinere Nuclei, aber von vollkommen anderem Character, als diejenigen aus dem Specialatelier, wie z. B. Abb. 16 N^o. 58.

Eine Menge Stücke, wie abgenutzte Schneiden, plumpe Schaber, Kratzer, Klopfschneide, Steinscherben, welche irgendwie zum zerwirken, sägen, schneiden, stossen oder stampfen gedient haben müssen — was man sofort durch deren Abnutzung (nicht Retouche) sieht, bilden das bei Weitem überwiegende Fundmaterial, während sich auch von Zeit zu Zeit eine Axt, Pickel, Beilchen oder Hammer dazwischen findet. Sicher war der Reichtum an guten Fundstücken — vor meiner Zeit — hier viel beträchtlicher (wie dies auch aus Berichten hervorgeht) aber es kann nicht mehr lange dauern und das Gelände wird leeresucht sein.

An polierten und halbpolierten Beilen, die gemäss Gelesenem hier auch früher häufiger auf dem Terrain vorkamen, ist dieses nun recht verarmt und während nahezu perfecte Stücke — Abb. 16 N^o. 59 sowie N^o. 74 und 77 ²⁾) eine Seltenheit geworden sind, kommen Bruchstücke, auch von Fremdmaterial, noch etwas häufiger vor. N^o. 59, wie die meisten Limburger derartigen Stücke es stets zeigen, ist schlecht poliert d. h. die Vorarbeit ist

1) Die Nummern 30, 39, 43, 45, 46, 47 sind aus nicht einheimischen Material.

2) N^o. 74, zeigt ein kleines Beilchen, das auf gleiche Weise wie N^o. 77 durch Abschlüge hergestellt ist; aber N^o. 74 ist dann ziemlich oberflächlich, am sorgfältigsten an der Schneide, poliert; alle Kanten sind abgeschliffen; N^o. 77 ist unpoliert und dient lediglich als Vergleichsstück.

nicht perfect, so dass das Polieren über Schrammen und Löcher ging, die dadurch nicht angegriffen wurden.

Es ist anzunehmen, dass hier, wo nun die Bauern aus den angrenzenden Dörfern ihren Feldbau betreiben, schon in grauen Zeiten dieser Betriebszweig (selbstredend viel primitiver) im Gang war und dass dieser, als einziger von dem s. Z. so geschäftlichen Treiben, das wir hier noch aus den Funden feststellen können, von Geschlecht auf Geschlecht übergehend, geblieben ist.

Es besteht grosse Möglichkeit, dass bereits im Palaeolithicum hier der Mensch hauste; wengleich mancher Feldfund den Character dieser frühen Periode zeigt (Abb. 16 N^o. 60–62) ist noch kein solcher Fund getan, der dies bestätigen könnte. Dass dagegen zwischen den Geröllablagerungen — wo des öfteren Mammuth- und Rhinoceros-Reste vorkommen — auch palaeolitische Funde gemacht werden könnten, scheint mir sehr plausibel.

Im *Ravyn* stiess ich einmal, in einem kleinen Hügel, lediglich auf 9 gut gearbeitete, doch nicht gebrauchte, schwarze (nur ganz leicht patinierte) grössere Stücke, vom Minenarbeitertypus, wovon ich hier unter Abb. 16 N^o. 63 das beste und grösste beilartige Werkzeug reproduziere; hier hatte vermutlich ein Arbeiter seine Werkzeuge deponiert und nicht mehr angerührt. Und schliesslich zeige ich noch eine Serie von Rundhohlschabern (ein Werkzeug, dessen Bestehen, als beabsichtigtes solches von Vielen angezweifelt wird) N^o. 64–72, die in reichlichen Mengen auf den Äckern verstreut zu finden sind und die zum Glätten von Stielen, Pfeilschaften und Stangen gedient haben dürften; ferner als einziges derartiges Stück N^o. 73 einen Doppelhohlschaber aus dem *Ravyn*, der vor Allem durch sein Volumen und die doppelseitige gleichartige Benutzung auffällt. Beide Aushöhlungen zeigen starke Abnützung und dieselbe Patina wie das ganze Stück, sodass späterer Ausschlag nicht möglich ist. Letzteres Stück — ein Unicum — fand ich vor einem Minen-
ausgang, zwischen vielen Pickel.

So wie es mit der Hinterlassenschaft der 9 vorgenannten ungebrauchten Stücke steht, so liegt auch über der gesammten Kulturstufe Zuid Limburgs noch ein Schleier, der nicht so leicht gelüftet werden dürfte, denn dieselbe mag, wie gesagt, schon sehr alt sein kann aber ebensogut bis in die geschichtliche Periode hineinragen, denn ohne Zweifel blieben die Bewohner hier viel länger von der fortschreitenden Kultur unberührt, als die weiter südlich wohnenden, und so lange solche Belege nicht ans Licht kommen, die hierüber einigermaßen Klarheit schaffen könnten, solange wird dies Rätsel nicht zu lösen sein.

Fast alle Stücke von der Hochfläche zeigen eine blaue Patina, in verschiedenen Schattierungen, während *Ravyn* Stücke, die vielleicht schon direct nach deren Ausschaltung da als Werkzeug unbrauchbar geworden weggeworfen, an der Luft gelegen haben und erst später durch die damaligen Arbeiter oder natürliche Umstände bedeckt worden sind, eine meist blendend weisse oder hellblaue Farbe zeigen. Nun ist meines Erachtens Patina absolut kein Zeichen des Alters, denn Versuche haben mich gelehrt, dass innerhalb 6 Monaten, Stücke, die halb eingegraben, daher halb der Sonne und dem Regen ausgesetzt blieben, an der freien Seite, in diesem kurzen Zeitraum schon recht stark patiniert worden sind. Also auch diese natürliche Veränderung scheint mir als Zeitbarometer auszuschalten zu sein.

Haarlem.

R. OPPENHEIM.

KARAKTER EN VOORSTELLINGSWIJZE VAN DEN GOD RESJEF VOLGENS DE EGYPTISCHE EN VÓÓR-AZIATISCHE MONUMENTEN.

In het Oude Testament komt op enkele plaatsen voor het Hebreeuwsche woord רֶשֶׁף (resjef).

Vooreerst in Deut. 32, het z.g. Lied van Mozes, waarin Mozes voor het laatst nog het volk Israel waarschuwt voor afval van Jahve en hen namens Jahve aankondigt, dat zij de rampen, die hen na zijn dood zullen treffen, aan eigen zonden te wijten zullen hebben. In het 24^{ste} vers van dit lied worden als straffen genoemd, waarmede Jahve zijn volk bezoeken zal: de honger (מִזֵּי רָעָב), het zwaard (קֶטֶב מְרִירִי), het wild gedierte (שֵׁן בְּהֵמָה) en de לְחֵמֵי רֶשֶׁף, waarvan resjef gewoonlijk door „pest, koortsgloed” vertaald wordt.

In de 2^e plaats komt רֶשֶׁף voor in het Boek Job, het 5^e Hoofdstuk, waar in het 7^e vers, sprake is van de בְּנֵי רֶשֶׁף, die een hoge vlucht nemen, hetgeen gewoonlijk door: „vonken” vertaald wordt, een enkele maal, bv. door de LXX en in navolging daarvan door Beer, door: „roofvogels” (vgl. K. BUDDE, Das Buch Hiob, s. 22).

Vervolgens vinden wij רֶשֶׁף vermeld in Ps. 76, dat een overwinningslied van Jahve is. In het 4^e vers hiervan wordt Jeruzalem aldus beschreven als het schouwtooneel van de vijandelijke nederlaag: Daar verbrak Jahve מִגִּן וְחָרֵב וּמִלְחָמָה רֶשֶׁפֵי־קֶשֶׁת. Nu vertaalt men gewoonlijk רֶשֶׁפֵי־קֶשֶׁת met: „de pijlen, schichten van den boog”, en beschouwt hier מִלְחָמָה als metonymisch gebruikt voor: כְּלֵי־מִלְחָמָה oorlogstuig, wat naast schild en zwaard wel goed zou passen. HOUTSMA (Z. A. W. 1902, s. 329) houdt echter מִלְחָמָה voor een bepaald wapen, evenals Hosea 1 vs 7, dat naast מִגִּן en חָרֵב behoorde tot de wapenrusting van den vijand, en op grond daarvan stelt hij terecht voor om קֶשֶׁת־רֶשֶׁף te lezen in plaats van: רֶשֶׁפֵי־קֶשֶׁת, nl. de boog van Resjef.

Verder treffen wij dit woord aan in Ps. 78 vs 48, waar de dichter zijn tijdgenooten ter vermaning terug voert naar Israels' oude geschiedenis en hen herinnert aan Gods' leiding met het ongehoorzame volk. Jahve's barmhartigheid en Israels' ondank worden daarin voorgesteld o. a. naar aanleiding van de Egyptische plagen. Jahve sloeg de Egyptenaren, leverde hun vee den hagel over en hun kudden: לְרֶשֶׁפִים. Wij vinden hier dus de pluralis gebezigd, die meestal vertaald wordt door: „bliksemschichten, vlammen”.

Deze pluralis treffen wij eveneens aan in Hooglied 8, waar de goddelijkheid der liefde beschreven wordt. Het 6^e vers hiervan luidt: „want sterk als de dood is de liefde, geweldig als de **שָׂאוֹל** is de hartstocht, **רִשְׁפֵיָהּ רִשְׁפֵי אֵשׁ**, d. i. haar vlammen zijn vlammen van vuur”.

Eindelijk komt het woord **רִשָּׁף** nog voor in Habakuk 3, dat een beschrijving bevat van Jahve's nadering tot redding der zijnen. Het 5^e vers vermeldt hier de trawanten, die voor Jahve uitgaan en hem volgen: voor hem uitgaat **דָּבָר**: de pest, en **רִשָּׁף**, gewoonlijk vertaald met: „koortsgloed”, volgt hem op den voet.

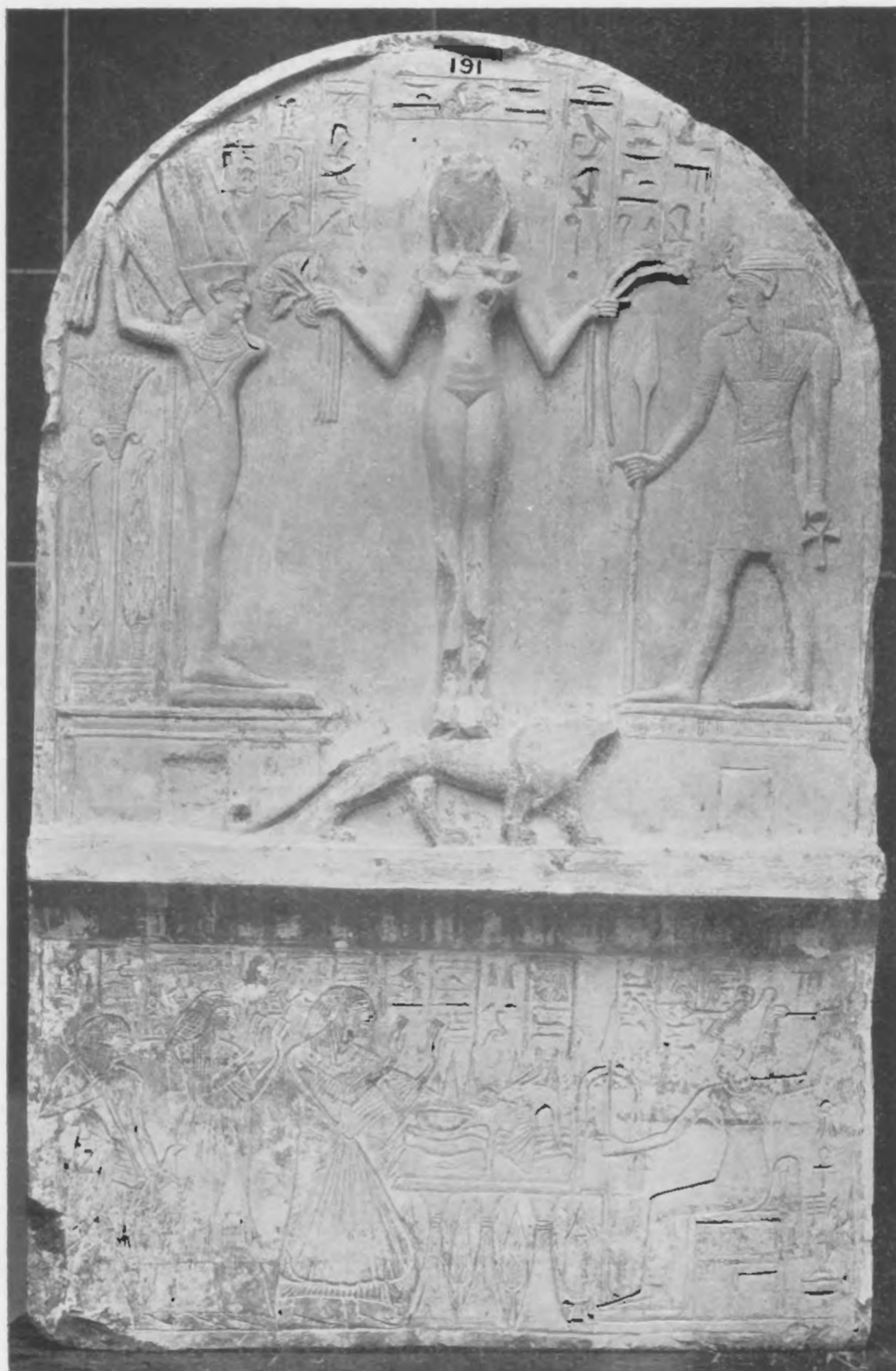
Ter wille van de volledigheid moet nog even vermeld worden, dat **רִשָּׁף** ook eenmaal als eigennaam in het Oude Testament voorkomt, en wel 1 Chron. 7 vs 25, in den stamboom van Jozua, onder de nakomelingen van Ephraim. Daar genealogische schemata wel meer bij Israel samenhangen met de politieke indeeling van het land, is het zeer wel mogelijk, dat dit verband houdt met den naam van het stadje bij Joppe, dat door Tiglath-Pilezer III Rasjpoena genoemd wordt (H. WINCKLER, K. A. T. 1903, s. 32) en dat nog heden ten dage Arsoef heet, in welke naam waarschijnlijk het oude woord **רִשָּׁף** nog voortleeft. De bedoeling van de opneming van den eigennaam **רִשָּׁף** in de genealogie van Efraim is dus: er op te wijzen, dat het oude Arsoef, althans theoretisch tot den stam Efraim behoorde (A. SANDA, M. V. A. G. 1902, VII, s. 61; PIETSCHMANN, Gesch. d. Phön., s. 81; NÖLDEKE, Z. D. M. G. XLII, s. 473). De Israëlitische naam van het stadje zal **בֵּית־רִשָּׁף** of **קְרִית־רִשָּׁף** geluid hebben (J. HALÉVY, Jeruzalem, IV^e Jahrg., s. 9—11).

Overigens komt het woord **רִשָּׁף** in het Bijbelsch-Hebreeuwsch niet voor. Samenstellingen er mede, en afleidingen er van zijn niet bekend. Het is, gezien de weinige plaatsen waar het voorkomt, hoogstwaarschijnlijk een ontleend woord, in de Hebreeuwsche taal opgenomen, en later daarmee zoo samengesmolten, dat men het vreemde er van niet meer voelde, en het als een echt, zuiver, oorspronkelijk Hebreeuwsch woord aanzag. Als zoodanig is het ook opgenomen in de Misjna en in het Joodsch-Arameesch, waar **רִשָּׁף** en **רִשְׁפָא** voorkomen in de beteekenis van: „vlam”, terwijl de latere Rabbijnen het meervoud van dit woord: **רִשְׁפִים** bezigen in den zin van „demonen” (M. DE VOGÜÉ, Mél. d'arch. or. p. 76—79). Het Samaritaansch kent het werkwoord **רִשָּׁף** in den zin van: „aansteken, doen ontbranden”.

Willen wij echter weten, welke voorstellingen de Oude Israëlieten met het woord **רִשָּׁף** verbonden, en hoe of dit woord aan zijn beteekenis: „vlam, gloed, enz.” gekomen is, dan dienen wij ons te wenden tot de monumenten, die ons het oudheidkundig onderzoek van het Oosten in zoo rijke mate heeft opgeleverd. In zoo menig opzicht is dit onderzoek van groote beteekenis geworden voor onze kennis van het oude Israël, ook ten opzichte van de geschiedenis van het woord **רִשָּׁף** stelt het ons niet teleur.

Reeds lang geleden is het gevoeld en begrepen, dat het Hebreeuwsche woord **רִשָּׁף**

etymologisch verband moet houden met den naam van den god, wiens afbeelding op de Egyptische monumenten van verschillende tijden voorkomt (EISENLOHR, Proc. Soc. Bibl. Arch. 1892, p. 368; PIETSCHMANN, Gesch. d. Phön., s. 151; M. MÜLLER, Asien und Europa, s. 312). Werd zijn naam door de oudere Egyptologen, als WILKINSON (M. a. C., 1^{re} éd., T. III, p. 234—235, Pl. IV), PRISSE D'AVESNES (Monuments égyptiens, 1847, p. 7, Pl. XXXVII),



Afb. 17. Stèle uit het Britsch Museum.

DE ROUGÉ (Mémoires de l'Acad. d. Inscr. et Belles Lettres, t. XX, 2^e partie, p. 174) en PLEYTE (Rel. d. Pré-israel., 1865, p. 184, 252, Pl. VIII) nog Renspoe gelezen, BIRCH ontdekte de werkelijke lezing van dezen naam als Resjpoe, DE VOGÜÉ wees het eerst op het karakter en de natuur van dezen god (BIRCH, Mémoire sur un patère eg. du Musée du Louvre, p. 59; MASPERO, Hist. anc. des peuples de l'or. cl., II, p. 156; M. DE VOGÜÉ, Mém. d'arch. or., p. 49, 78—82).

Vooreerst komt Resjpoe voor op drie zeer overeenkomstige stèles, één in het museum van Turijn, één in het Britsch museum, en de derde in het Louvre.

De stèle van Turijn is beschreven door ORCURTI in den ouden catalogus van het museum (Vol. II. 1855, p. 39, n^o. 60; verg. Eisenlohr, P. S. B. A. 1892, p. 364, 367) en afgebeeld bij LANZONE (Dizionario di mit. Eg., 1884, Pl. CLXXXI, II) en WILKINSON. Het bovengedeelte van deze stèle toont ons de godin Qedesjt, geheel naakt, staande op een leeuw, het gelaat en face afgebeeld; haar kapsel doet denken aan het gewone Egyptische Hathorkapsel, terwijl zij op het hoofd de maansikkel draagt. Met de uitgestrekte rechterhand biedt zij een bouquet lotusbloemen aan den god Min-Amon aan, terwijl de godin met den uitgestrekten

linkerarm een speer en een slang toereikt aan den god Resjpoe. Deze neemt met zijn rechterhand de hem aangeboden speer aan, terwijl hij in zijn linkerhand een strijdbijl zwaait. Overigens draagt hij een tiara, veel gelijkend op de Boven-Egyptische witte koningskroon, en als diadeem een Aziatischen voorhoofdsband, voorzien van een z.g. gazellenkop, in plaats van de uraeusslang, die het gewone voorhoofdsieraad van de Egyptische godheden vormt. Zijn kraag is die van den Egyptischen koning.

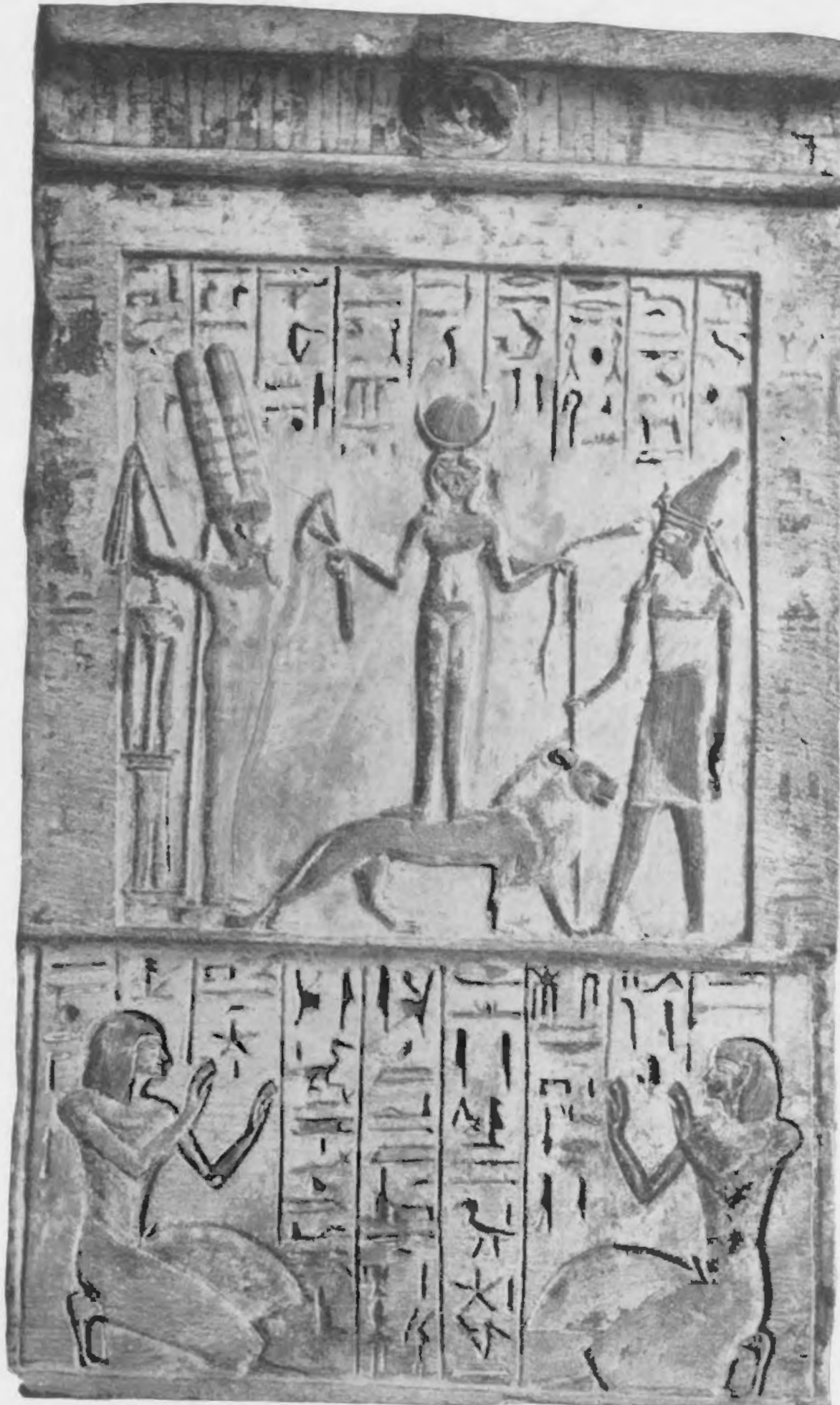
De voorstelling van dezen god op de monumenten van Londen en Parijs is ongeveer

dezelfde. Het bovengedeelte van de stèle in het Britsch museum (E. MEYER, Z. D. M. G. XXXI, S. 719) stelt ook de vereering voor van de triade Min-Amon, Qedesjt, Resjpoe. Hier draagt Resjpoe geen helm, wel den voorhoofdsband met z.g. gazellenkop en heeft het profiel en draagt den puntigen baard, waarmede de Egyptenaren gewoonlijk de A'amoe, de Syrische Semieten plegen af te beelden. Hij wordt dus als buitenlandsche god voorgesteld. In de rechterhand houdt hij een speer, in de linkerhand houdt hij het anch-teeken, het symbool van het goddelijke leven. Resjpoe staat ook hier aan de linkerszijde van de godin Qedesjt, die, geheel naakt, met het Hathorkapsel en staande op een leeuw, hem in haar linkerhand twee slangen aanbiedt, terwijl zij met haar rechterhand een bouquet lotusbloemen aanbiedt aan Min-Amon, die aan haar rechterzijde staat (WILKINSON, M. a. C., 2^{me} série, P. III, Pl. 69; Pr. d'Av., Mon. Eg., Pl. 37; zie afb. 17).

De voorstelling op de derde stèle uit het Louvre (LAYARD, Recherches sur le culte du cypres pyramid.; Mémoires de l'Acad. des Inscr. XX, 2^{ième} partie, taf. XI, p. 167—182) komt te zeer met deze beiden overeen, dan dat een afzonderlijke beschrijving daarvan nog noodig is. Resjpoe draagt ook hier: de helmachtige kroon, diadeem met z.g. gazellenkop, baard en in de linkerhand het anch-teeken. Zijn borst is bekleed met het pantserachtige costuum der Egyptische soldaten (zie afb. 18).

Deze drie overeenkomstige stèles behoren tot de monumenten van de 18^e en 19^e dynastie. De text, die bij deze voorstellingen op alle drie stèles voorkomt, zegt ons aangaande Resjpoe niet veel anders, dan algemeenheden, nl. dat hij in Egypte beschouwd werd als „een groote god, heer der eeuwigheid, vorst der oneindigheid, groot van kracht temidden van den godenkring”. Zijn attributen wijzen er op, dat hij een oorlogsgod was.

De combinatie op deze drie stèles van Resjpoe met de godin Qedesjt, en het Aziatisch voorkomen van deze beide godenfiguren, is er ons een bewijs van dat beide godheden door de Egyptenaren zijn overgenomen van de bewoners van Vóór-Azië. Dit laatste is te meer aannemelijk, als wij er op letten, dat in het benedengedeelte van de boven besproken stèle uit het Britsch museum een aanbedding is voorgesteld van de godin 'Anat, eveneens in oorlogscostuum, met dezelfde wapens voorzien als de god Resjpoe; zij zit op een troon en draagt de Atef-kroon van Osiris, ook zij is hier als buitenlandsche godin voorgesteld.



Afb. 18. Stèle uit het Louvre.

Nu kwamen de Egyptenaren vooral tijdens de 18^e en 19^e dynastie, uit welken tijd onze drie stèles afkomstig zijn, in aanraking met de volken van Vóór-Azië, waar Resjpoe, 'Anat en Qedesjt vereerd werden. De monumenten der Ramessiden geven ons gedétailleerde beschrijvingen van de krijgstochten tegen de z.g. Cheta, de Hethieten. En het is zeer waarschijnlijk, dat de Egyptenaren den god Resjpoe, tegelijkertijd met de godinnen Qedesjt en 'Anat van hun hoofdvijanden de Hethieten, hebben overgenomen. Ook kunnen Aziatische krijgsgevangenen deze godheden in Egypte geïmporteerd hebben (BREASTED-RANKE, Gesch.



Afb. 19. Bronzen beeldje te Berlijn.



Afb. 20. Bronzen beeldje te Hildesheim.

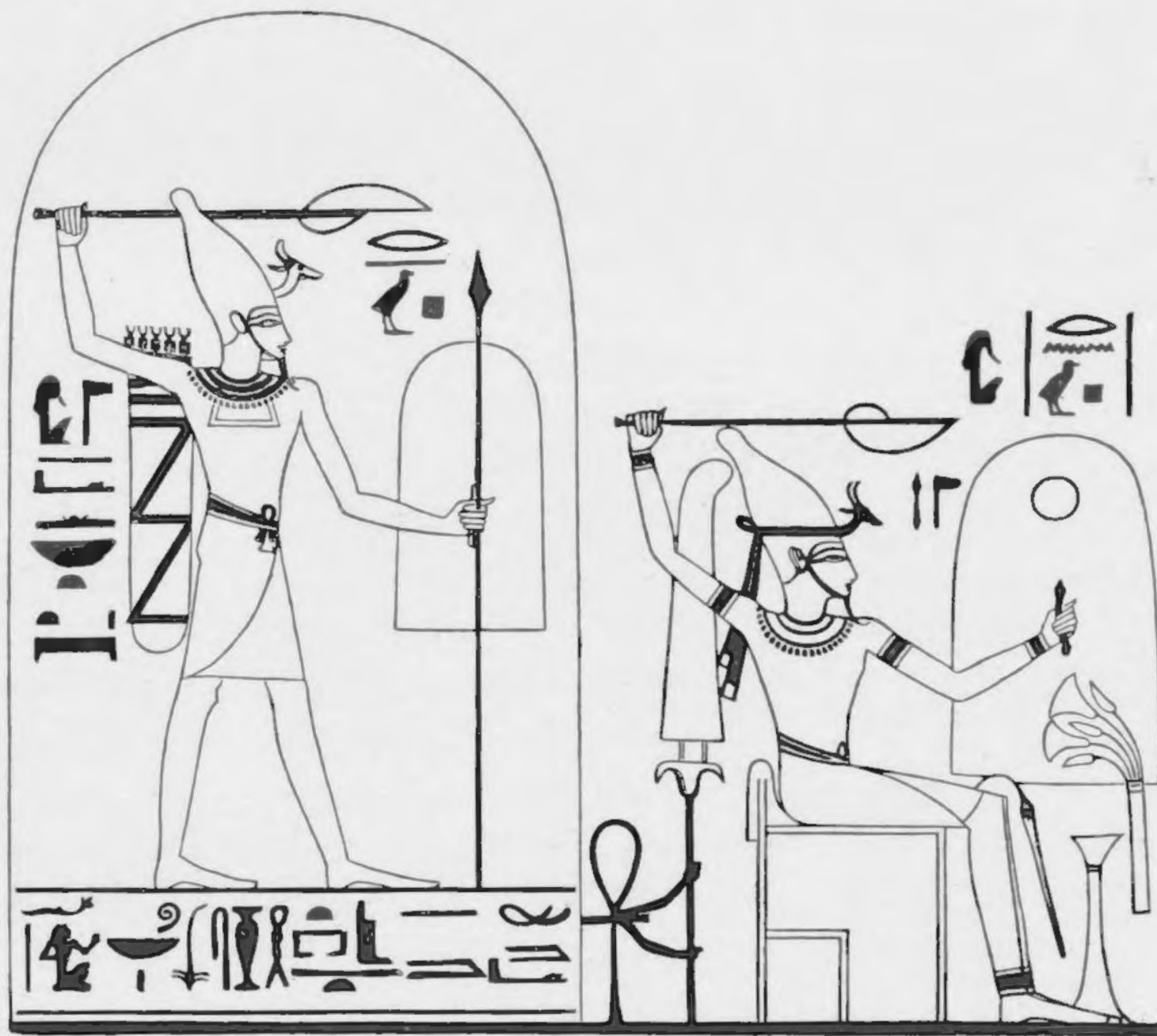
Aeg., 1910, s. 355; ERMAN-RANKE, Aeg. u. Aeg. L. i. A. 1923, s. 616; MORDTMANN, Z. D. M. G. XXXII, s. 559). Voor de Hethietische afkomst van Resjpoe spreekt vooral ook zijn kroon, die inderdaad wel op vele afbeeldingen gelijkt op de Egyptische witte kroon, doch daarmee toch niet wezenlijk identiek is.

Er bevindt zich nl. in het museum te Berlijn een bronzen beeldje, zonder naam of opschrift (FECHHEIMER, Kleinplastik, Taf. 95), maar waarvan de heele lichaamshouding, de kleederdracht, vooral de opgeheven rechterarm, er op wijst, dat dit een voorstelling is van den god Resjpoe. Ook dit godenbeeldje is voorzien van het hoge hoofddekseel op de reliëfs der stèles. En de vorm, die dit hoofddekseel, van boven uitlopend in een bloemvormigen top, hier heeft, wijst er op, dat de kroon, die Resjpoe op Egyptische monumenten draagt,

waarschijnlijk een vervorming is van het hooge, spitse hoofddeksel der Cheta-vorsten en van hun goden (verg. O. WEBER, *Kunst der Heth.*, Taf. 2, 3, 5, 6, 13, 32). Een dergelijk beeldje bevindt zich ook in het Pelizaeus-museum te Hildesheim (zie afb. 19 en 20).

Nog twee afbeeldingen van stèles, waarop de figuur van Resjpoe voorkomt, geeft WILKINSON (*Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, 1878, III^e Deel Pl. LV). Ongelukkerwijze deelt hij ons, zooals dat trouwens zijn gewoonte is, niet mede, waar zich de beide origineelen bevinden. Evenmin doet dit LANZONE, die in zijn *Dizionario di Mitologia Egizia* een van deze beide stèles afbeeldt. Deze beide stèles (zie afb. 21) zijn voor ons belangrijk, omdat wij hierop Resjpoe alleen zien afgebeeld, zonder het gezelschap van een andere godenfiguur.

Op de eene zit hij op een troon, houdt in de linkerhand een groot schild, terwijl hij met de rechterhand een strijdbijl boven zijn hoofd zwaait, een leeuwenstaart ligt tusschen zijn beenen. Op de andere stèle staat hij, houdt in de linkerhand schild en speer, zwaait met de rechter de strijdbijl boven zijn hoofd, op den rug draagt hij de gevulde pijlkoker. Overigens is hij hier op dezelfde wijze uitgedost als op de reeds besproken afbeeldingen: kegelvormig hoofddeksel, diadeem met z.g. gazellenkop, puntigen baard en koningskraag. Een dergelijke stèle bevindt zich ook in het Pelizaeus-museum te Hildesheim (zie afb. 22). Dit alles bevestigt de reeds uitgesproken gedachte, dat Resjpoe een oorlogsgod was.



Afb. 21. Voorstellingen van den god Resjpoe.

Hier moet men ook de verklaring zoeken van den dierenkop op het voorhoofd van Resjpoe. Dit is nl. niet de kop van een gazel, zooals algemeen aangenomen wordt, maar de kop van het raadselachtige dier van den god Seth, die bij de Egyptenaren de onheilbrengende oorlogsgod was (verg. ERMAN-RANKE, *Aeg. u. Aeg. L. i. A.*, s. 325). De Egyptenaren plaatsten dezen kop van Seth op het voorhoofd van Resjpoe om de verwantschap uit te drukken, die zij tusschen beide goden gevoelden.

Dezelfde voorstelling van Resjpoe, met kegelvormig hoofddeksel, en gewapend met schild en strijdbijl, komt voor op een stèle uit de 20^{ste} of 21^{ste} dynastie, die W. SPIEGELBERG in 1896 zag in Cairo, in de verzameling van dr. GRANT-BEY, en die hij beschrijft in *Zeitschrift für Assyriologie*, Band XIII 1898, s. 120 (thans in het museum te Aberdeen, P. S. B. A. XXII, 1900, p. 271). Vooral het bijschrift, dat zich op deze stèle links van den godennaam bevindt is voor ons merkwaardig, omdat het ons wijst op het onheilbrengend karakter van dezen god: *ʾir grg(?)nt ʿt iḥ-ms* = „bereid onheil aan het huis van Jah-mose!” Dit bijschrift houdt dus een verwensching in.

Ditzelfde karakter van Resjpoe blijkt ons uit twee andere teksten. In de groote inscriptie uit het 5^e jaar van Ramses III te Medinet Haboe komt in de 25^e regel een passage voor, waarin de soldaten, die hun strijdwegens beklimmen, vergeleken worden met Resjpoe's. (BREASTED, *Anc. Rec. of Eg.* IV, p. 22; MASPERO, *Hist. Anc.*, II, p. 156; EISENLOHR, *P. S. B. A.* 1892, p. 368). Dit is dus een zinspeling op de onweerstaanbaarheid van den god. En in de Leidsche magische papyrus I 343 uit de 19^e of 20^e dynastie (A. H. GARDINER, *Ä. Z.* 43, s. 97; M. MÜLLER, *As. u. Eur.*, s. 311, 316) wordt in een tooverformule het vergif van Resjpoe naast dat van de oud-Kanaanietische godheid Adom en dat van de Babylonische godin Nin-gal genoemd en aanbevolen ter afwering van demonen (recto 5, 5—6).

Overigens leeren ons de teksten maar bitter weinig omtrent het karakter van dezen god. In het Britsch museum bevindt zich nog een fragment van een stèle van den sotem-asj Pasjedet-neb-necht (Hall, *Egyptian Stelae in the Br. Mus.*, Part VII, Pl. 41) uit de 18^e dyn., welke een opschrift bevat, inhoudende de volgende formule: „Aanbidding van Resjpoe, vereering van den grooten god, opdat hij moge geven leven, heil en gezondheid, kracht van blik, lof voor de liefde van het leven bij het volgen van zijn ka. Ik zal vullen de geheele aarde tot het einde van den ouderdom met zijn lof ten behoeve van den sotem asj op de plaats van de waarheid in het westen van Thebe, Pasjedet-neb-necht, den zalige”.

Dat ook nog in later tijd de god Resjpoe in Egypte een zekere populariteit genoot, toont ons een voorstelling, die zich bevindt in den Moet-tempel te Thebe, (E. MEIJER, *Z. D. M. G.* XXXI, s. 729; MARIETTE, *KARNAK*, p. 65 en Pl. 43) op een wand in de kamer van Mentoe-em-hät, uit den tijd van de Ethiopenkoning Taharqa. Onder andere groepeerings van goden vinden wij hier dezelfde triade als van de drie hier boven besproken stèles: links staat Resjpoe, gewapend met schild en strijdbijl, in het midden de Semietische godin Qedesjt met het Hathorkapsel en met in de rechterhand twee slangen, in de linkerhand een bouquet bloemen, doch hier is zij bekleed met een lang gewaad en staat zij niet op een leeuw. Rechts van haar staat een godheid, die MARIETTE voor den krijgsgod Onoeris (Anhoer) houdt. Onder deze groep van drie goden bevinden zich twee leeuwen.

Ja, nog tijdens Nectanebo, onder de 30^{ste} dynastie was er in Egypte een cultus voor Resjpoe (BONOMI, *Transact. Soc. B. Arch.* Vol. III, p. 422; M. MÜLLER, *As. u. Eur.*, s. 311; EISENLOHR, *Proc. Soc. B. A.* 1892, p. 368). In het museum van Turijn bevindt zich een cilindervormig monument van basalt, bedekt met 68 verticale stroken van mooi uitgevoerde hieroglyphen, verdeeld door 4 vignetten in 4 ongelijke secties. Deze vignetten stellen den koning Nectanebo voor, met zijn zoon als priester, plengoffers brengende aan de goden van de vier hoofddeelen van Egypte. Deze goden zijn tezamen met de namen van de tempelstad, waarin zij vereerd werden, opgesomd in de hieroglyphische inscriptie. Onder deze is ook Resjpoe, die vereerd wordt „em hät Resjpoe, d. i. in den tempel van Resjpoe”. Een reliëf, dat deze koning Nectanebo in den tempel van Bubastis, die door hem gerestaureerd werd, heeft laten aanbrengen, en dat ons slechts in fragmenten is bewaard gebleven (NAVILLE, *Bubastis*, s. 57, Pl. XLV.) toont ons den god Resjpoe met een schild in de linkerhand en een strijdbijl zwaaiend boven zijn hoofd in de rechter, in gezelschap van Osiris, Sebek, en enkele andere Egyptische goden.

En zeker merkwaardig is, dat de Resjpoe-cultus in den Ptolemaeëntijd nog voortduurde. MAX MÜLLER las den vrouwelijken eigennaam Tij-resjpoe, d. i. de aan Resjpoe behoorende, op een fragment van een mummieomwikkeling uit dien laten tijd (*O. L. Z.* 1908, s. 401). Deze eigennaam zou omstreeks 1400 voor Chr. niet opvallen, echter wel in een hiëratisch

Doodenboek van den Ptolemaeëntijd. Terecht zegt M. MÜLLER dan ook, dat wij zulk een populariteit bij Resjpoe nauwelijks nog zoo laat verwacht hadden.

Het talrijkst is echter het Egyptische materiaal uit den tijd der 18^e, 19^e en 20^e dynastiën. Het bestaat uit stèles, bronzen figuren, ostraca en zelfs een scarabee (O. L. Z. 1908, s. 529—531; P. S. B. A. XVI, 1894, p. 89—90; ib. XXIII, 1901, p. 35, Pl. I en II). Telkens weer



Afb. 22. Stèle uit het Museum te Hildesheim.



Afb. 23. Stèle-fragment uit het Museum te Brussel.

vinden wij hier Resjpoe voorgesteld, hetzij alleen, hetzij met twee andere godheden een triade vormende, met baard en kegelvormige kroon, soms van boven voorzien van een bloemvormigen top, gewapend met schild, speer en strijdbijl en pijlkoker, in de gewone loopende houding met opgeheven rechterarm (verg. M. MÜLLER, *Egypt. Research.*, 1906, p. 32, Pl. 41; *Fondation Piot*, T. 25, p. 389, Pl. XXVI; L. SPELEERS, *Syria III*, 1922, p. 134—140, Pl. XXVII en XXVIII; GRESSMANN, UNGNAD u. RANKE, *Texte und Bilder*, 1909, Abb. 128—131; P. S. B. A. XXIII, 1901, p. 35, Pl. I en II; XVI, 1894, p. 89—90). Het mooiste Egyptische beeldje van Resjpoe bezit het Metropolitan Museum te New-York (zie ook afb. 23).

Hebben wij zoo vele bewijzen voor het bestaan van een Resjpoecultus in Egypte van de 14^e tot de 2^e eeuw voor Chr., ook uit Phoenicië zijn ons vele getuigenissen overge-

bleven voor een Resjpoecultus uit datzelfde tijdvak. OPPERT (Comptes Rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres, 1883, IV^e série, Tome XI p. 180—184) heeft er op gewezen, dat de god Resjpoe ook voorkomt op een tweetal Phoenicische zegelcilinders van lapislazuli. Deze cilinders, toentertijd zich bevindend in het cabinet van den heer TYSKEVITCH, zijn twee nabootsingen van Assyrische cilinders, zij geven Phoenicisch-Egyptische voorstellingen weer, bovendien bevatten zij een inscriptie, bestaande uit enkele groepen spijkerschrift, inhoudende den naam der bezitters, waaruit blijkt, dat deze beide cilinders behoorden tot dezelfde familie: vader en zoon. Aangaande de herkomst van deze beide cilinders hebben wij geen zekerheid, wij weten alleen, dat ze aangekocht zijn in Egypte, maar uit de beide opschriften blijkt, dat zij afkomstig zijn uit Sidon. Op grond van de afwerking dezer cilinders meent men ze te mogen rekenen tot de 14^e eeuw v. Chr. (PIETSCHMANN, Gesch. d. Phön., s. 151; EISENLOHR, Proc. S. B. A. 1892, p. 368).

De eerste van deze cilinders, die van den vader, stelt drie personen voor: den god Resjpoe, in oorlogscostuum, gewapend met een strijdbijl in den opgeheven rechterarm, zich dekkende met een schild, het hoofd bedekt met het gewone, kegelvormige hoofddekseel; deze god staat achter een figuur, die blijkens den inhoud der inscriptie den eigenaar voorstelt van dezen cylinder: Addoemoe, uit Sidon, die zelf weer in aanbiddende houding staat voor den Egyptischen god Seth. De tweede zegelcylinder stelt ook drie figuren voor, waarvan er twee identiek zijn met figuren van de eerste cylinder: voorop staat Seth, dan volgt Horus, de god met den vogelkop, waar bovenop nog een zonnescijf rust, en achter dien de god Resjpoe, wederom in krijgsgewaad. Blijkens de inscriptie behoorde deze tweede cylinder aan Annipi, den zoon van Addoemoe, uit Sidon.

De afwerking van de figuren op deze beide cilinders toont aan, dat ze van één hand zijn. De goden zijn er op Egyptische wijze op voorgesteld, ook de god Resjpoe, die dus in Phoenicië bekend was met kleeding en wapenrusting, die de Egyptenaren hem gaven op de besproken afbeeldingen. Veelbetekenend is hier voor ons vooral, dat Resjpoe hier voorkomt in gezelschap van Seth, die ook bij de Egyptenaren gold als oorlogsgod.

Voorts dient hier vermeld te worden een Egyptisch monument in Phoenicië, dat EISENLOHR op zijn reis door Syrië in 1889 gezien heeft, en dat door hem beschreven is, (EISENLOHR, Proc. S. B. A., 1892, p. 364—366) gelijk door anderen, o.a. MURRAY, voor hem. Het is een in de rots uitgehouwen stèle bij Mesra'ah, de voorstelling er van is wel ernstig beschadigd, maar nog over het geheel duidelijk waar te nemen. Bovenaan is de gevleugelde zonnescijf aangebracht met twee gekroonde uraeussen, die zoo dikwijls in Egypte voorkomt, in het bijzonder in den tempel van Edfoe; daaronder is een groep van vier personen, in twee groepen, twee ter linker- en twee ter rechterzijde. Eén van de linkergroep zit op een troon, de drie andere figuren staan, de buitenste op een soort voetstuk, de eerste van de rechtergroep staat op een dier; deze houdt ook in de rechterhand een bouquet bloemen, het hoofd is versierd met de zonne- of maanschijf.

Deze heele voorstelling herinnert sterk aan dergelijke voorstellingen op de Egyptische stèles. Inderdaad, er is groote overeenkomst tusschen de stèles, die wij bespraken, en dit monument van Mesra'ah. Indien wij nu de godheden van dit monument willen identificeeren met die van de stèles, dan moeten wij waarschijnlijk de zittende persoon ter linkerzijde houden voor 'Anat, in zooverre Renan in zijn beschrijving van dit monument in 1864 haar als kled een schenti geeft, welke EISENLOHR in 1889 niet meer kon waarnemen; de staande figuur achter haar zou dan de god Resjpoe zijn, te oordeelen naar zijn wapens en krijgs-

haftig voorkomen, en de eerste persoon ter rechterzijde, staande op het dier de godin Qedesjt, achter haar een koning of andere godheid.

Groote overeenkomst met dit monument en met de drie vermelde stèles heeft ook de z.g. stèle van Amrit, eveneens uit Phoenicië (afgebeeld bij PERROT-CHIPIEZ, *Histoire de l'Art*, Vol. III, p. 413, fig. 283; JEREMIAS, *H. A. O. G.* 1913, s. 54, Abb. 35; P. S. B. A. 1892, p. 367), waarop één enkele godenfiguur is afgebeeld, staande op een leeuw, met het kegelvormige hoofddekseel op het hoofd; in zijn linkerhand een jonge leeuw, in zijn rechterhand een strijdbijl; ook deze figuur mogen wij voor een afbeelding van den god Resjpoe houden (zie afb. 24). Het zij er hier de plaats voor om er op te wijzen, dat het staan van goden op dieren iets zeer on-egyptisch is. In Egypte vinden wij geen enkele zuiver Egyptische god, die afgebeeld wordt, staande op een dier. Wij vinden dit echter wel bij de Hethieten, op de reliëfs van Boghazköj, en in het algemeen is het een eigenschap van de verschillende volken van Vóór-Azië hun goden af te beelden, staande op de dieren, die aan hen gewijd zijn (verg. O. WEBER, *Die Kunst der Hethiter*, Taf. 8, 9, 13; TIELE, *Godsd. v. Zarath.*, 1864, Pl. 6; PERROT-CHIPIEZ, *Hist. de l'art*, T. II, fig. 310, 313—315). Dat dus Resjpoe afgebeeld wordt of zelf staande op een leeuw, of anders in gezelschap van een andere godheid, staande op een leeuw, is er ons een bewijs van, dat hij in Egypte geïmporteerd was en feitelijk een Vóór-Aziatische, mogelijk Hethietische godheid. Voor deze opvatting, dat Resjpoe uit het pantheon der volken van Noord-Syrië in de godenkring der Egyptenaren en Phoeniciërs is opgenomen, spreekt mijns inziens ook de omstandigheid, die ik reeds besproken heb, dat de Egyptenaren gaarne Resjpoe afbeelden in gezelschap van 'Anat en van Qedesjt, de stadgodin van Qadesj aan den Orontes, dat in de 14^e eeuw deel uitmaakte van het rijk der Hethieten. Het is anders wel opvallend, dat Resjpoe althans op het vasteland vooral ten tijde van den bloei van het Hethietenrijk gevonden wordt.

In Phoenicië komt Resjpoe ook nog eenmaal in later tijd voor, in de bouwinscriptie van koning Bod-asjtart van Sidon, die in 1901 gevonden is (LIDZBARSKI, *Ephem.* II, 49 sqq.). Deze koning verklaart in die inscriptie, dat hij kleinzoon is van Esjmoenazar, en koning over het Sidon van de zee, den hoogen hemel en over ארץ רשפים. Onduidelijk is hier, wat wij bij

Resjaphim, dat hier ongetwijfeld pluralis is van רשף, hebben te denken. VON LANDAU. (M. V. A. G. 1904, IX, s. 326—331) meent in Sjamim-ramim en Erets-resjaphim in de eerste plaats plaatsnamen te moeten zien, en wel evenals LIDZBARSKI, twee heiligdommen te Sidon, volgens de veelszins gehuldigde meening, dat in het Oude Oosten alles op aarde geacht werd een afbeelding te zijn, van wat in en aan den hemel is, volgens de formule: „Himmelsbild = Erdenbild = Landesbild” (WINCKLER, *Himmelsbild und Weltenbild*, s. 25 sqq.; JEREMIAS, *A. T. A. O.*, s. 8, 13; WINCKLER, *Krit. Schriften* III, s. 38 en *Altor. Forsch.* III, s. 207). Dan zijn het dus niet alleen plaatsnamen hier op aarde, het zijn dan eigenlijk kosmisch-mythologische begrippen. Zoo komt VON LANDAU tot de conclusie, dat hij in het land der Resjaphim als kosmische voorstelling meent het rijk van het vuur te moeten zien. Waar de Phoeniciërs zich dat rijk van het vuur in het heelal gedacht hebben, kunnen wij hier met rust laten (zie JEREMIAS, *A. T. A. O.*, s. 47, 54, 135 en 224), het is voor ons thans voldoende vast te stellen, dat Erets-resjaphim een kosmisch begrip was, en dat het aardsche



Afb. 24. Stèle van Amrit.

spiegelbeeld daarvan in Sidon of omgeving te vinden was. Is deze beschouwing juist, dan is het voor ons van belang te kunnen constateeren, dat de Phoeniciërs bij het begrip Erets-resjaphim gedacht hebben aan het vuur als het kosmische element.

Ook bij andere Semietische volken vinden wij dezen god. Zijn naam wordt daar zonder vocalen geschreven met den consonanten רִשָּׁף. EUTING zag er een nomen agentis in en las dezen naam dus als intensiefvorm: רִשָּׁף of רִשָּׁף = de bliksemslingeraar (Sechs Phön. Inschr. aus Idalion, pg. 7; Sitz. Ber. d. Akad. der Wiss. zu Berlin, 1887, I. S. 115—123). MASPERO en WELLHAUSEN vocaliseerden „Rashouf”, DE VOGÜÉ (Mél. d'arch. or., p. 68 sqq.) op grond van de Egyptische inscripties: רִשָּׁף. Op grond van de Egyptische orthographie en van het Hebreeuwsch schijnt de lezing Resjef de meest juiste te zijn.

Resjef was ook den Arameërs van Noord-Syrië bekend. Immers zijn naam komt voor op de bekende Hadadinscriptie van koning Panammoe van het Hethietisch-Arameesche rijk Sam'al (Ausgrabungen in Sendschirli I, s. 51, 65, 83; Mitt. aus den Orient. Samml. der Königl. Mus. zu Berlin), op een Hadadbeeld gevonden in Sendjirli, uit de eerste helft der 8^e eeuw v. Chr., in welke inscriptie genoemde Panammoe verklaart dit beeld voor Hadad opgericht te hebben, en hij noemt daarin tevens als goden, die hem zijn scepter in de hand hebben gegeven naast Hadad ook: El, Rekoeb-el, Sjemesj en Resjef (LIDZBARSKI, Handb. s. 440; LAGRANGE, Études sur les relig. semit.², 1905, p. 492). Deze Hadadinscriptie is tot nog toe het oudste bewijs van een Resjef-cultus bij de Arameërs. Gezien nu de voorname rol, die speciaal Hadad en Sjemesj bij de Arameërs in het bijzonder, in heel Vóór-Azië in het algemeen gespeeld hebben, moet ook Resjef een groote plaats in hun pantheon hebben ingenomen.

Dit laatste vinden wij ook bevestigd, als wij letten op de Phoenicische inscripties, die op Cyprus en in Carthago gevonden zijn. Reeds vroegtijdig schijnt Resjef door Phoenicische kolonisten van het vasteland naar Cyprus overgebracht te zijn. Op Cyprus vinden wij den god Resjef ook meermalen (LAGRANGE, Rel. Semit. 1905, p. 456), zoowel afzonderlijk, als in persoonsnamen, maar, afgezien dan van de samenstellingen in persoonsnamen, nooit zonder een epitheton. Zoo kennen wij op Cyprus: Resjef-רִשָּׁף־הֵשׁ = Resjef met den pijl. Het is echter ook mogelijk, dat in dit epitheton een plaatsnaam verborgen is, en wel רִשָּׁף־הֵשׁ en dat deze Resjef-Heş gelijk gesteld moet worden met Ἐπολλων Ἀγυιεύς, die op Cyprus voorkomt (Z. D. M. G. XXXII, s. 557). Een inscriptie uit Kition vermeldt een zekeren: רִשָּׁף־הֵשׁ־בֹּדוֹ Bodo, priester van Resjef-Heş (C. J. Sem. I. 10).

Een andere varieteit van dezen Resjef is: Resjef Mikal, althans zoo wordt meestal het epitheton, bestaande uit de consonanten מִכַּל, achter Resjef gelezen. EUTING las dit praedicaat: מִכַּל, mēkīl, als partic. hif'il van כוּל, wat zou beteekenen: de beschermende, nl. hij, die door zijn pijlen zijn vereerders tegen hun vijanden beschermt; DE VOGÜÉ las het Moekāl of Makoel, van כָּלָה, wat volgens hem zou moeten beteekenen: de vernietiger. Waarschijnlijk is echter de lezing Mikal de juiste, omdat wij in dat epitheton bij Resjef hebben te zien de Semietische weergave van den plaatsnaam Amyclae (AHRENS, Philologus XXXV, s. 79—80). Deze Resjef Mikal komt ook voor op een Phoenicisch-Cypri-sche bilinguis uit het jaar 375 vóór Chr. en in het Cyprische gedeelte daarvan wordt:

לְרִשְׁפָּה מִכַּל weergegeven met: τῶ Ἀπολλῶνι τῶ Ἀμυκλοῖ (EUTING, Sechs Phön. Inschr. 1875, n^o 1; MORDTMANN, Z. D. M. G. XXXII, s. 556). Schroomde men aanvankelijk nog de consonanten מִכַּל te houden voor een transcriptie van Ἀμυκλαῖος, de vondst van deze bilinguis heeft dezen schroom weggenomen, en ook nieuwere vondsten hebben aangetoond, dat de zaak zich ongetwijfeld zoo verhoudt. Deze Resjef Mikal had een tempel in Idalion, en koningen en private personen berichten van wijgeschenken, die ze hem daar gebracht hebben, en zij noemen hem hun god. Zoo heeft bv. Milkjaton, koning van Kition en Idalion zijn god Resjef Mikal een gouden schaal gegeven. Deze zelfde god komt verder in Idalion nog enkele maal voor (C. J. Sem. I, p. 109, n^o 89, 90, 91, 93, 94; BAETHGEN, Beiträge z. semit. Relig. W. 1888, s. 51; BAUDISSIN, Esmun, 1911, s. 262).

Epitheta, waarin eveneens de plaats wordt aangeduid, waar Resjef vereerd werd, zijn de woorden: אֱלִיית, Elijgat en אֱלֹהֵיתָם, Alahijotas, waarvan de cyprische weergave luidt: Ἐλειτας en Ἀλασιωτας, welke bijnamen Resjef draagt op twee Phoenicische inscripties met Cyprische paralleltext, afkomstig van Tamassus op Cyprus (P. S. B. A. 1886—87, Vol. IX, p. 47—51). De eerste hiervan uit het jaar 363 vóór Chr. is gewijd: לְאֲדָנִי לְרִשְׁפָּה אֱלִיית, dat in het Cyprische gedeelte wordt weergegeven met: τῶ Σεῶ τῶ Ἀπειλῶνι τῶ Ἐλειτάι. Dit epitheton wordt door PIERIDES geïdentificeerd met Ὑλατας, en in verband gebracht met de plaats Ὑλη op Cyprus, doch door EUTING (Sitz. Ber. d. Akad. d. Wiss. z., Berlin, 1887, I, s. 115—123) en DIECKE met Ἐλος in Lacedaemon. De 2^e bilinguis uit Tamassus bevat een wijding לְרִשְׁפָּה אֱלֹהֵיתָם, τῶ Ἀπόλλωνι τῶ Ἀλασιώται, d. i. volgens BAETHGEN waarschijnlijk den naar den berg Ἀλυσιον bij Mantinea genoemden Apollo, doch volgens BEER houdt het verband met het Alaschia (d. i. Cyprus) der Spijkerinscripties. In dit verband past het ook te vermelden, dat op de reeds tevoren genoemde, door SPIEGELBERG beschreven Egyptische stèle, bij den naam van den god Resjoe het epitheton ša-ra-ma-na gevoegd is, waarmede SPIEGELBERG (Zeitschrift für Assyriol. XIII. Band, 1898; s. 120) zelf geen raad weet, maar dat door LIDZBARSKI (Handbuch, s. 328) gehouden wordt voor een transcriptie van Σαλαμινιος. De hier bedoelde god Resjef zou dan identiek zijn met Apollo van de stad Salamis op Cyprus.

Met deze analogieën voor oogen kan men toch ook in het epitheton Mikal eigenlijk niets anders zien dan een transcriptie van Ἀμυκλαῖος. Op dezen Resjef Mikal slaat dan ook de door COLONNA CECCALDI gepubliceerde Grieksche inscriptie uit Idalion, gedateerd 7 April 265 v. Chr., waarin vergriekschte Phoenicische eigennamen voorkomen, welke inscriptie gewijd is Ἀπολλωνι Ἀμυκλαίῳ (Revue archéol. XXVII, p. 89).

Voorts komen er op Cyprus enkele persoonsnamen voor, die gevormd zijn door samenstelling met Resjef. In Idalion vinden wij een עֲבֶר־רִשְׁפָּה (C. J. Sem. I, 93, 4); dezen zelfden naam stelt RENAN vast op een inscriptie uit Kition (C. J. S. 14, 7). Hij komt ook vaak voor in de Phoenicische inscripties in de tempels van Abydos uit de 5^e—3^e eeuw (LIDZBARSKI, Ephem. III, 97, 100, 108). Op de 5^e inscriptie uit Idalion komt de naam זְבִדִי־רִשְׁפָּה voor. Ook de eigenaam רִשְׁפָּה־יִתָן komt enkele malen voor (C. J. Sem. 44, 88; BAETHGEN, Beiträge, s. 51; LIDZBARSKI, Handbuch der nordsemit. Epigraphik, 1898, s. 154, 370). Overigens spreekt MORDTMANN (Z. D. M. G. XXXI, s. 98; XXXII, s. 559) het vermoeden uit, dat

de naam Ἀβελ-ραψας, die voorkomt in een Grieksche inscriptie, in de nabijheid van Ma'arreh, op Cyprus, gevonden (C. J. Graec. 4463), in het tweede gedeelte ook werkelijk den naam רִשָּׁף bevat. Deze vergriekschte naam wordt eveneens gevonden in een der opschriften uit Frikyâ (ontdekt en gepubliceerd door de Amherst-expeditie).

In Carthago komt dan de naam van den god Resjef nog voor, voorzien van den voorslags-aleph, en wel in den eigen naam עֶבְרֵאֲרִשָּׁף (C. J. Sem. I, 393 en 251), en in den titel: עֶבְרֵאֲרִשָּׁף בֵּית־אֲרִשָּׁף, knecht aan den tempel van Resjef, waaruit dus blijkt, dat er ook in de Phoenicische kolonie Carthago een Resjefcultus bestond.

Door het Cyprische gedeelte van de verschillende besproken bilingue-inscripties, is de persoonlijke identiteit van Resjef met Apollo, door SCHRÖDER (Berlin. Monatsber. 1872, s. 335) reeds vermoed, boven allen twijfel verheven. Natuurlijk zal Resjef niet in alle opzichten identiek zijn geweest met den veelzijdigen Griekschen god, (zoo is de meening van BAETHGEN, Beiträge, s. 52, als zou uit deze identiteit van Resjef met Apollo ook volgen, dat Resjef een zonnegod was, onjuist) maar dan toch wel in zooverre als beide onheilbrengende oorlogsgoden zijn. Deze identiteit komt ook tot uiting in den Griekschen naam van het bovenvermelde stadje Arsoef, dat immers in den Griekschen tijd Apollonia heette (CLERMONT-GANNEAU, Recueil d'Arch. Or. I, p. 176 sqq. en Rev. arch. XXXII, 1876, p. 196—204, 372—399; Z. D. M. G. XLII, s. 473; LAGRANGE, Rel. Semit. 1905, p. 91).

Zoo hebben wij dus in Resjef een van huis uit Hethietischen god te zien, nauw verwant met de goden Hadad en Tesjoeb, wiens cultus reeds vroegtijdig is doorgedrongen in Syrië, Phoenicië, Kanaan, Egypte, Cyprus en Carthago. Bij de Assyriërs vinden wij den god Resjef wel niet, maar toch staan de woorden rasjboe en rasjoebboe, die vaak voorkomen als epitheta van den vuurgod Adad, zeker in verband met zijn naam (WINCKLER-ZIMMERN, K. A. T.³ 1902, 478; DELITSCH, Assyr. Handwörterbuch, 1896, S. 628; JENSEN, K. B. VI, 1, s. 570). Ook het Oude Testament kent den god Resjef en zijn cultus niet. Toch heeft Resjef wel een plaats gekregen in de godsdienstige gedachtenwereld der Oude Israëlieten. Letten wij daartoe nog eenmaal op de plaatsen, waar het woord רִשָּׁף in het Oude Testament voorkomt, dan treft het ons, dat daarvan Deut. 32 vs 24, Ps. 76 vs 4, Ps. 78 vs 48 en Hab. 3 vs 5 zeer oude, mythologische voorstellingen bevatten. Het is waar, dat Jahve daarbij de hoofdrol vervult, maar het gebruik, dat daarbij van het woord רִשָּׁף gemaakt wordt, toont aan, dat wij daarbij niet zoozeer aan het abstracte begrip van latere tijden moeten denken, maar dat de Oude Israëlieten zich daarbij wel degelijk zeer concrete voorstellingen hebben gemaakt, voorstellingen, die ontleend waren aan de oude denkbeelden, verbonden met den god Resjef.

Nu schijnt Resjef vooral als onweersgod tot de Oude Israëlieten gekomen te zijn. De verbinding van oorlogsgod met onweersgod ligt voor de hand, en heeft haar parallel in Jahve, die immers voor het Oude Israel tegelijkertijd oorlogs- en onweersgod was (verg. Ps. 18 vs 15 en Deut. 32 vs 23). Hierop lettende, kunnen wij de verbinding לְחַמֵּי־רִשָּׁף vertalen, met HOUTSMA (Z. A. W., 1902, s. 329), door de stormwinden van Resjef, de plotselinge windvlaag, die de wolken van elkander scheurt en die veroorzaakt wordt door de מְלַחֲמָה, het werptuig, van den onweersgod. Een woord לְחֹם voor stormwind kennen wij

in het Hebreeuwsch wel niet, doch het past wel goed bij Resjef als onweersgod (M. V. A. G. 1904, IX, s. 330).

Dit woord מִלְחָמָה, in Ps. 76 vs 4, behoort tot de mythologische woordenschat en duidt het wapen aan van den onweers- en oorlogsgod, waarschijnlijk de strijdbijl, die wij



Afb. 25. De Hethietische god Tesjoeb.

kennen van de Egyptische afbeeldingen, de dubbele bijl (labrys, ḥasinnu) of den dubbelen hamer, die wij in de opgeheven hand van de goden Hadad en Tesjoeb zien afgebeeld (Afb. 25 en 26). De Psalmddichter zet hier uiteen, dat Resjef als oude onweersgod heeft afgedaan, sinds Jahve op Sion woning heeft gemaakt. Jahve heeft den boog van Resjef verbroken en heeft de rol van den god Resjef overgenomen. Deze mythologische ondergrond schemert ook door in Job 5 vs 7: de benē-resjef, waaruit blijkt, dat Resjef oorspronkelijk zeer persoonlijk opgevat werd, en in Hab. 3 vs 5, waar de god Resjef met den pestgod Dèbèr voorkomt in het gezelschap van Jahve. Dit laatste geeft ons echter geen recht om met GRESSMANN Resjef eenvoudig als de gepersonificeerde pest of als „Seuchengott” op te vatten (verg. GRESSMANN, Urspr. d. israel. jüd. Eschatologie, 1905, s. 27, 84, 87; KITTEL, Gesch. d. V. Isr., I, 1912, s. 207; PEISER, M. V. A. G. 1903, VIII, s. 21).



Afb. 26. De Hethietische god Tesjoeb.

Zoo is het woord רִשְׁפָּה tot de Israëlieten gekomen. Toen het opgenomen werd in de Hebreeuwsche taal had het reeds een gansche ontwikkelingsgeschiedenis achter den rug, maar die ontwikkeling heeft zich voortgezet. De eigennaam van den oorlogs- en onweersgod Resjef, aan welke godheid oorspronkelijk zeer reële voorstellingen en gedachten vastgeknoopt werden, is geworden, ja afgesleten, tot het woord voor: vlam, vuur, gloed, demon, kortom voor allerlei, dat onheil brengt. Maar juist deze ééne lijn loopt door de gansche ontwikkelingsgeschiedenis van het woord רִשְׁפָּה heen: het duidt het onheilsbrengende element in natuur en leven aan.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

RÉSUMÉ.

Quelques passages de l'Ancien Testament contiennent le mot Résjef: Deut. 32 v. 24; Job 5 v. 7; Ps. 76 v. 4; Ps. 78 v. 48; Cant. 8 v. 6; Hab. 3 v. 5. Il est employé comme nom propre: I Chron. 7 v. 25, tandis que le mot vit encore dans le nom moderne d'une petite ville près de Jaffa: Arsuf. Du reste le mot Résjef ne se trouve pas dans l'hébreu biblique; aussi bien ses compositions que ses dérivations sont inconnues. Les vocabulaires et les traductions en donnent généralement la signification de: „flamme, feu, ardeur”. La Mišna et l'araméen judaïque mentionnent aussi ce sens.

Les monuments que l'archéologie de l'Orient antique nous a fournis en nombre si considérable, nous apprennent les idées que les Israélites de l'antiquité associaient avec le mot Résjef. Les monuments égyptiens du XIV^me au II^me siècle avant J. C. donnent, plusieurs fois, le nom et la représentation d'un dieu Résjpou. C'est une divinité guerrière, à en juger d'après ses attributs: il porte un bouclier, une lance, une hache et, parfois sur le dos, un carquois. Dans l'Égypte on se l'imaginait comme un soldat armé. Son couvre-chef a une forme conique et est orné d'un diadème et d'une tête de „gazelle”. D'ailleurs, il a une physionomie asiatique très prononcée et est figuré comme un dieu

étranger, avec une barbe pointue, parfois accompagné de la déesse orientale Qédesjt qui est figurée debout sur un lion passant, le visage tourné vers le spectateur et, une fois même, de 'Anat, déesse guerrière selon ses attributs. Comme Résjpou se présente en Egypte, pour la première fois et, même souvent, sur les monuments de la XVIII^{me} et de la XIX^{me} dynastie et, comme les Egyptiens furent beaucoup en contact avec les Hittites, il est très probable qu'ils aient pris Résjpou, Qédesjt et 'Anat de leurs ennemis acharnés, les Hittites.

Un attribut qui plaide en faveur de l'origine hittite de Résjpou est sa couronne. Celle-ci est souvent figurée, pareille à la couronne blanche égyptienne, mais qui n'est qu'une déformation de la couronne haute et pointue des rois hittites, selon des petits bronzes des Musées de Berlin et de Hildesheim.

Quelques textes soulignent le caractère irrésistible et malfaisant de ce dieu. Ainsi, sur une stèle, on lit, à côté de l'image de Résjpou cette légende: „Cause du mal à la maison de Yah-mose”. Dans une inscription à Médinet-Habou, les soldats qui montent dans leurs chars sont comparés aux Résjpou. Le pap. de Leiden I, 343 mentionne dans une formule magique le poison de Résjpou. Et la tête de „gazelle” sur le diadème de Résjpou est en réalité la tête de l'animal mystérieux de Seth, le dieu des combats.

La Phénicie également a connu un culte du dieu Résjef. Sur deux cylindres on voit le dieu en costume guerrier accompagné de l'égyptien Séth, qui est aussi un dieu de la guerre. Son nom se trouve dans l'inscription monumentale du roi Bodasjtart. Quelques monuments donnent son image; ils le figurent comme en Egypte, ou bien debout sur un lion, ou bien en compagnie d'une figure de divinité dressée sur un lion. Ce détail nous indique son caractère non-égyptien, asiatique.

Les Araméens et les Cypriotes le connaissaient sous le nom de Résjef. Son nom se présente en effet, dans l'inscription d'Hadad du roi Panammu de Sam'al (Sendjirli). Puis, beaucoup de textes phéniciens trouvés à Chypre, le mentionnent sous la forme de Resjef-Heş et Resjef-Mikal. Selon quelques inscriptions bilingues, ce dernier est le pendant sémitique du nom grec Apollon-Amyklaios. Certains autres détails nous permettent de déduire que Résjef a été identifié avec ce dieu grec. On connaît plusieurs Résjef locaux, correspondant aux nombreux Apollons. C'était un nom commun à toute une catégorie de divinités de la foudre et de la tempête. Il possédait le tempérament inquiet, qu'on attribue à la plupart des divinités du tonnerre.

Son nom se trouve, en outre, dans quelques noms propres phéniciens, à Chypre et même à Carthage. Même l'assyro-babylonien l'a repris sous la forme rasjboe, épithète du dieu Hadad.

Quoique l'Ancien Testament ignore le dieu Résjef et son culte, ce dieu a pourtant trouvé place dans la pensée israélite. Les passages qui le mentionnent contiennent de très anciennes idées mythologiques; elles prouvent que Résjef a été connu d'Israël en qualité de dieu de la tempête et de l'éclair. L'association d'un dieu de la guerre et d'un dieu de la tempête et de l'éclair se conçoit aisément. L'hébreu a résumé le nom propre de Résjef par un substantif: „flamme, feu, ardeur”. Mais à travers l'évolution du mot Résjef, on peut suivre cette ligne fondamentale: il indique l'élément malfaisant dans la nature et dans la vie.

W. D. v. W.

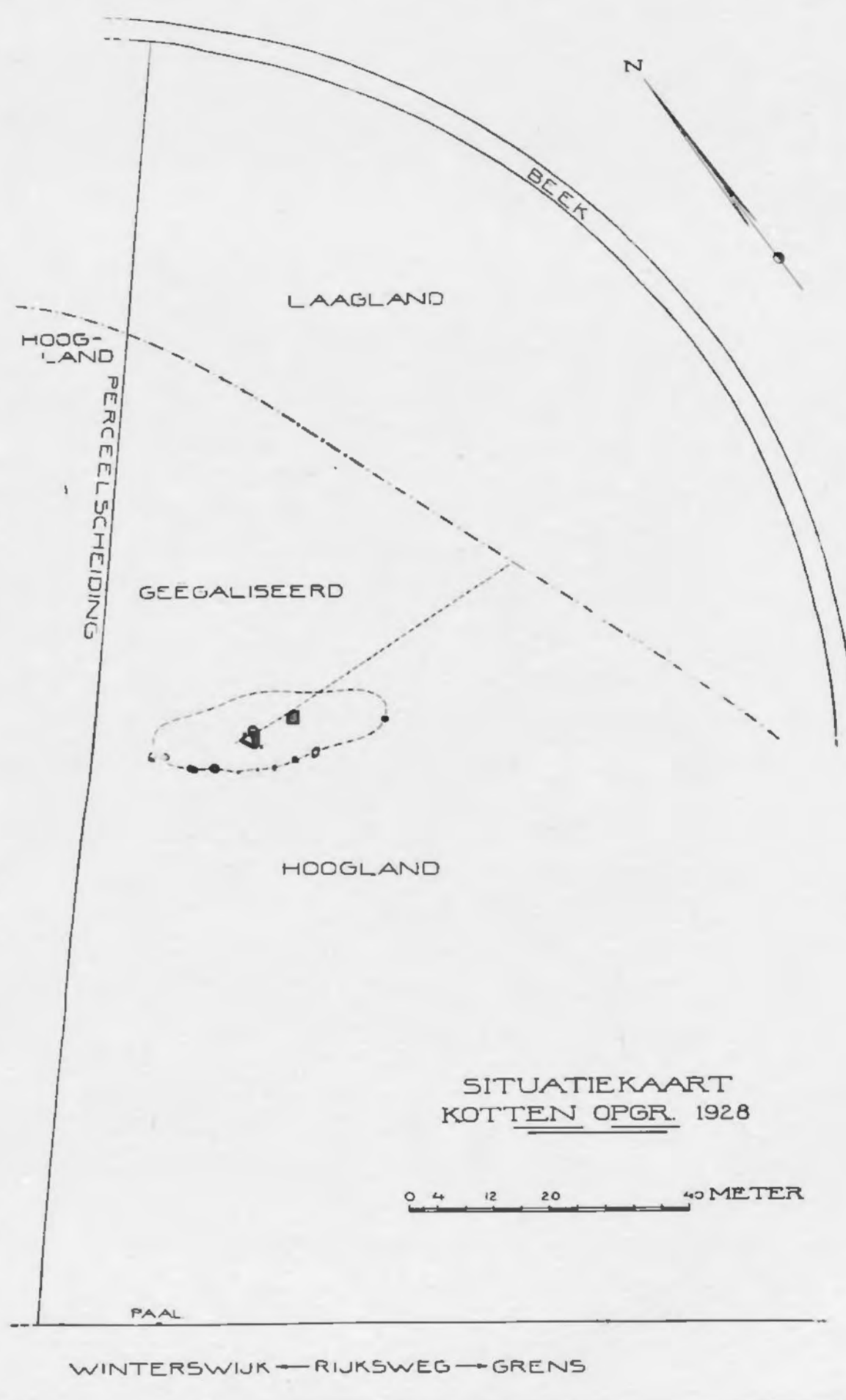
EEN GERMAANSCH NEDERZETTING BIJ KOTTEN.

Aan den Rijksweg van Winterswijk naar de Duitse grens, nog iets ten Oosten van de buurtschap Kotten, werden op het terrein van den Heer J. G. HEESSEN, landbouwer aldaar, door Mr. A. TH. TEN HOUTEN in 1927 reeds scherven van zgn. Protosaksisch aardewerk gevonden, welke laatstgenoemde heer zoo vriendelijk was, aan ons museum af te staan. Het terrein, waar bovengenoemde vondsten gedaan zijn, ligt ten N.-O. van den straatweg, en helt sterk af naar de Slingerbeek, die, haar naam getrouw, zich hier kronkelt door akkers en bosschen (zie situatie-teekening, fig. 27).

Dr. HOLWERDA, die kort daarop het terrein bezocht, meende, dat hier een Protosaksisch-Germaansch urnenveld moest liggen, en dank zij de welwillendheid van den Heer HEESSEN, waarvoor ik hem op deze plaats nog eens dank breng, kon ondergeteekende in het begin van October 1928 een nader onderzoek instellen.

De scherven, door Mr. TEN HOUTEN gevonden, lagen juist aan de grens van de afgraving, die de Heer HEESSEN verrichtte om grond te verkrijgen voor de ophooging van zijn lager, aan de beek gelegen land. Daarom besloten wij, de eerste sleuf te leggen evenwijdig aan de rand der afgraving en zoodanig, dat de reeds gevonden urnenplek in het midden van deze sleuf kwam te liggen (afb. 28). Wij verwachtten nu, als gewoonlijk de standsporen van de oorspronkelijke urnenheuvels terug te vinden. In deze verwachting echter werden wij bedrogen. Om de reeds uitgegraven schervenplek vonden

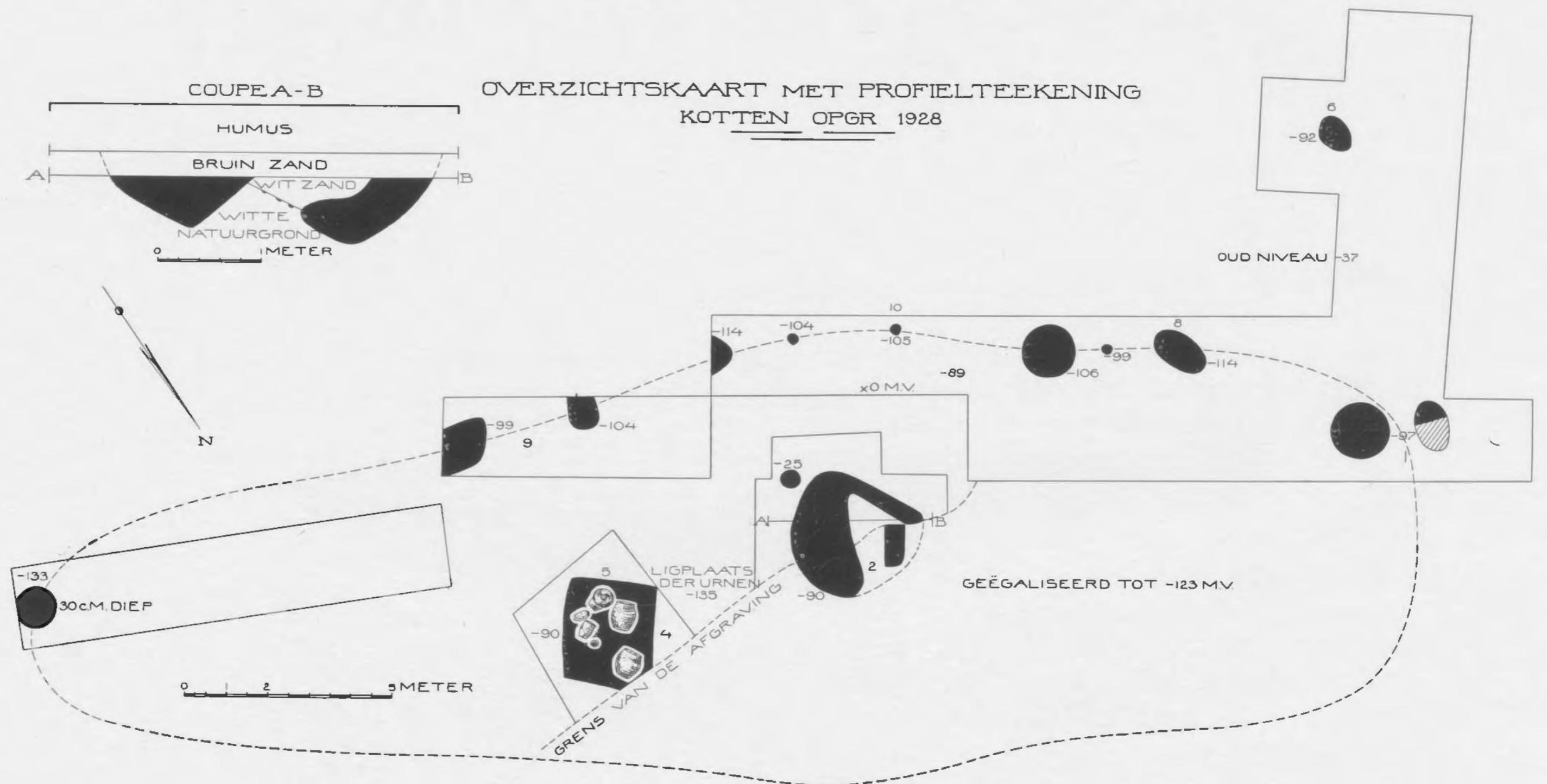
we geen standspoor, en zoomin in deze eerste sleuf als in de sleuf, die daar loodrecht op gegraven werd, konden wij iets van belang constateeren. In deze laatste sleuf vonden wij slechts een dergelijke plek als de door Mr. TEN HOUTEN gevondene, met eenige scherven. Deze plekken verschilden onderling een weinig in afmeting, doch kwamen hierin overeen, dat hun diepte zeer gering, en de bodem vlak was.



Afb. 27.

In den opstaanden wand van de tweede sleuf was ten slotte duidelijk te zien, dat in recenten tijd het land bijna 40 cM. opgehoogd was. Het oorspronkelijke beloopniveau teekende zich nog zeer duidelijk op een diepte van 37 cM. onder het tegenwoordige maaiveld af. Zeer waarschijnlijk is deze ophooging in den loop der tijden geleidelijk, door bemesting en bebouwing ontstaan.

Wij besloten, ook den wand van de afgraving verder na te gaan, en hierbij stieten wij op een verschijnsel, dat het belangrijkste werd in den loop van het onderzoek, en ons tevens de verklaring bracht van wat ons tot dusverre duister gebleven was. In dezen opstaanden wand vonden we namelijk eenige donkere plekken, die doorliepen tot een diepte,



Afb. 28.

belangrijk lager dan het zoeven genoemde niveau. Toen we hier den bovengrond verwijderd hadden, teekenden zich twee vierkante kuilen tegen den natuurgrond af. Beiden waren door de afgraving doorsneden, doch daar deze in het algemeen niet diep ging, was de oorspronkelijke toestand te reconstrueeren.

De eerste plek, op de kaart afb. 28 aangegeven als N^o. 2, vertoonde zich, nadat de bovengrond was weggenomen, als een deel van een vierkant met ronde hoeken; een ander deel was door de afgraving vernield. Op de profielteekening afb. 28 (Coupe A-B) is te zien, hoe blijkbaar deze donkere vulling afkomstig was van een dubbele kom, waarschijnlijk een „wohngrube”.

In den bovengrond zoowel als in de vulling van den greppel werden eenige steenen, scherven van Germaansch baksel, vuursteenknollen en stukken huttenleem gevonden.

Het blootleggen van de tweede donkere plek bracht ons vele verrassingen. De plek zelf vormde een tamelijk regelmatig rechthoek van ong. 2.50 bij 2 M. Hierbinnen lagen

nu, meest op hun kant, de kolossale kookpotten en ruwwandige voorraadvaten (afb. 30) van afmetingen, die bijna alle tot nu toe in ons land bekende maten van dit soort aardewerk verre overtreffen.

Een enkele, bijzonder wijde kookpot (diameter aan den rand 50 cM.) stond omgekeerd met den bodem naar boven, over de op hun kant liggende voorraadvaten, terwijl een



Afb. 29. Gat met aardewerk.

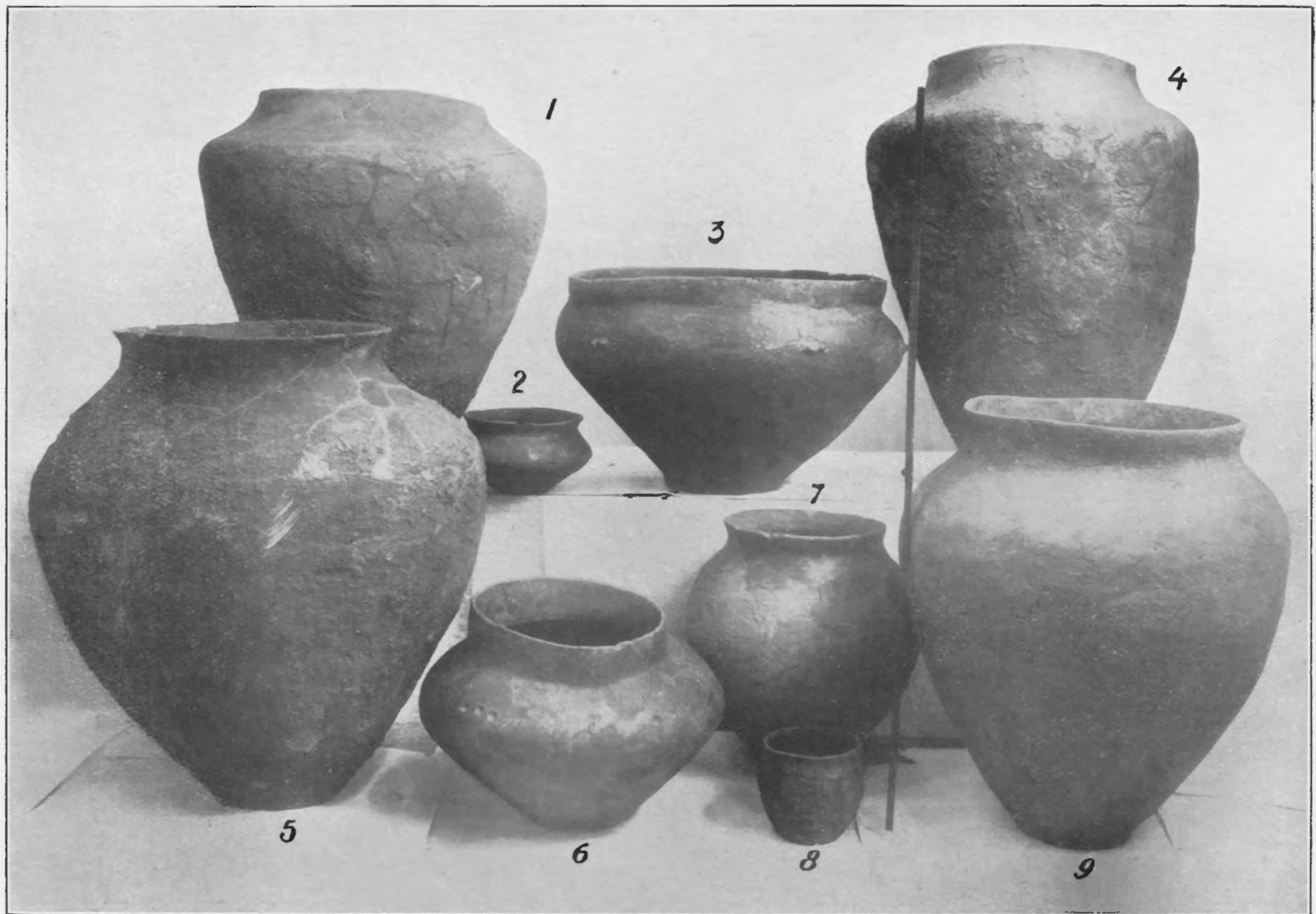
enkel klein urntje daarnaast rechtop stond. Alle anderen lagen op en over elkaar, zooals ook de foto, genomen, nadat reeds de bovenste laag verwijderd was, aangeeft (afb. 29). Bovendien werd hier nog een groote, eenigszins driehoekige granieten maalsteen, met een daarbij als wrijfsteen gebruikt stuk graniet, aangetroffen.

Nadat de eerste sleuf verlengd was, en daarnaast, en evenwijdig daarmede een andere gegraven was, bleek, dat deze beide plekken in het midden lagen van een kring van groo-tere en kleinere paalgaten. Ook in deze paalgaten kwamen scherven van gelijk, of althans zeer

verwant aardewerk voor den dag. Ongetwijfeld waren deze palen met de groote kuilen gelijktijdig en is het aan te nemen, dat zij tot denzelfden bouw behoord hebben.

Uitteraard kon het onderzoek in deze weinige dagen slechts oppervlakkig zijn, maar het staat m.i. reeds voldoende vast, dat we hier den plattegrond voor ons hebben van een huis uit de eerste eeuwen na Chr., gebouwd uit hout en leem, waarvan de afmetingen door de omstandigheden niet verder vastgesteld konden worden, maar in ieder geval zeer groot geweest moeten zijn.

In dit huis lagen naast elkaar de centrale woonplaats en misschien de kelder, waar



Afb. 30. Aardewerk uit den kelder.

in groote voorraadvaten spijs en drank bewaard werden. In ieder geval maakte het geheel den indruk, dat het vaatwerk er zorgvuldig neergezet was. Daarom zou het ook mogelijk kunnen zijn, dat het geen eigenlijke kelder geweest is, maar dat de laatste bewoners van deze woning bij het verlaten van hun woonplaats de leege vaten in den grond hebben gestopt, om deze bij hun terugkeer weer te vinden.

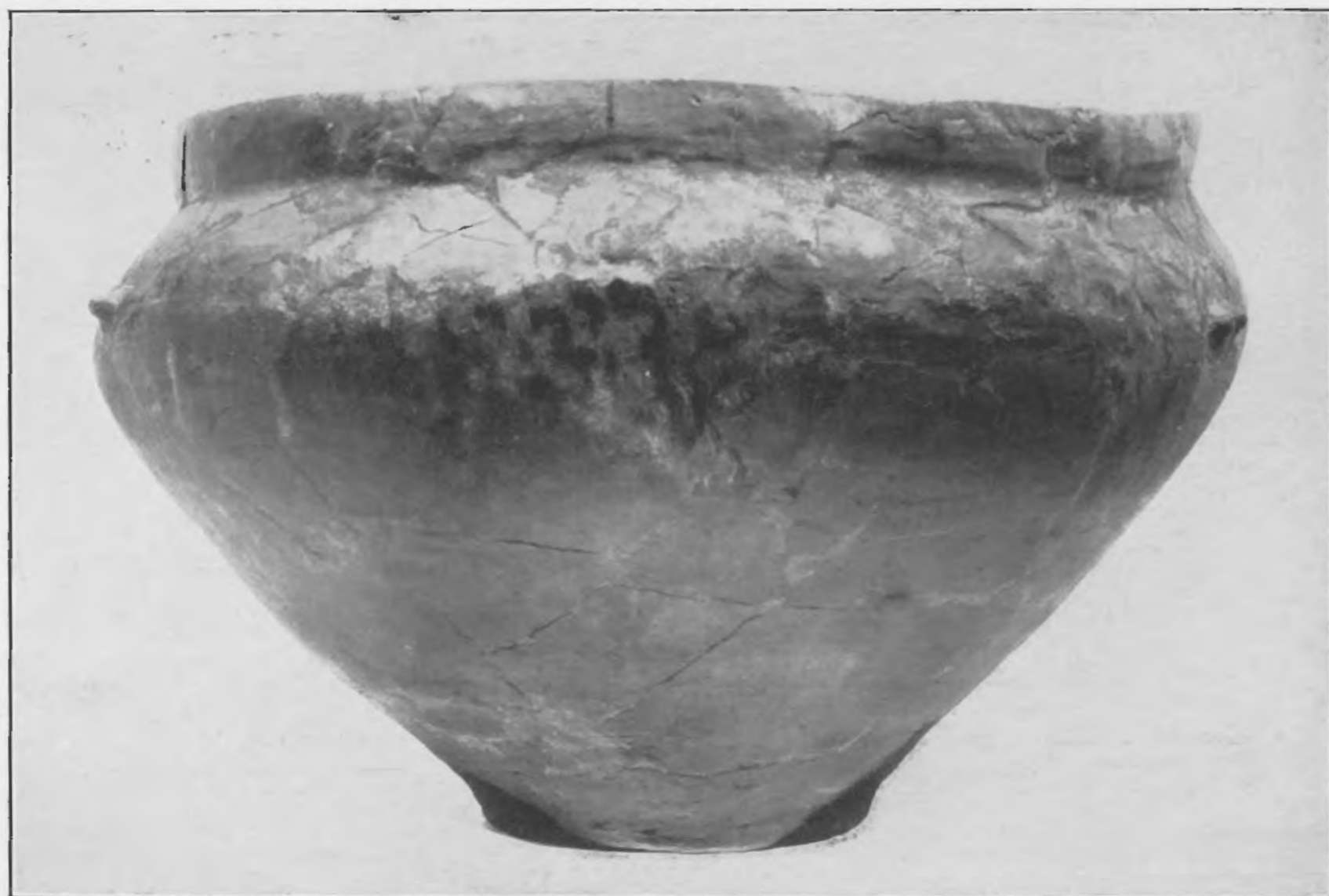
Hoe het ook zij, dergelijke zgn. „Wohn” en „Kellergruben” komen ook buiten ons land voor. Een analoge, zij het dan ook iets grootere aanleg wordt beschreven in den VI. Ergänzungsband van „Mannus”, 1928, door E. PETERSEN, „Eine spätlatènezeitliche Siedlung aus Niederschlesien”, in het bijzonder Haus C, Abb. 1, Seite 60. Hier lagen binnen een

tamelijk regelmatig, door paalgaten gevormden rechthoek niet minder dan vijf van dergelijke donker gekleurde plekken als de te Kotten gevondene, doch hieronder waren verschillende afvalgaten. Ook het hier gevonden aardewerk vertoont groote gelijkenis met onze vondsten. Voor de mogelijke reconstructie van zulk een huis, moge verwezen worden naar Afb. 7 van dit artikel, blz. 66. Het is zeer goed mogelijk, dat het door ons gevonden huis er evenzoo heeft uitgezien.

De vondsten, zooals reeds gezegd, bijna uitsluitend uit aardewerk bestaande, zijn vooral door hun buitengewone afmetingen merkwaardig.

Aan de hand van de afbeeldingen laten wij hier er een beschrijving van volgen:

Afb. 30, N^o. 1. Groot Germaansch voorraadvat, hoog 63 cM., randwijdte 35,5 cM., van grof, en dik, bros aardewerk. Het oppervlak is ruw, „besmeten”, de hals en schouder zijn



Afb. 31. Groot voorraadvat (= Afb. 30, N^o. 3).

gladgemaakt en meer zwartbruin van kleur dan de lichtere buik. Dit exemplaar lag op zijn kant in de „Kellergrube”.

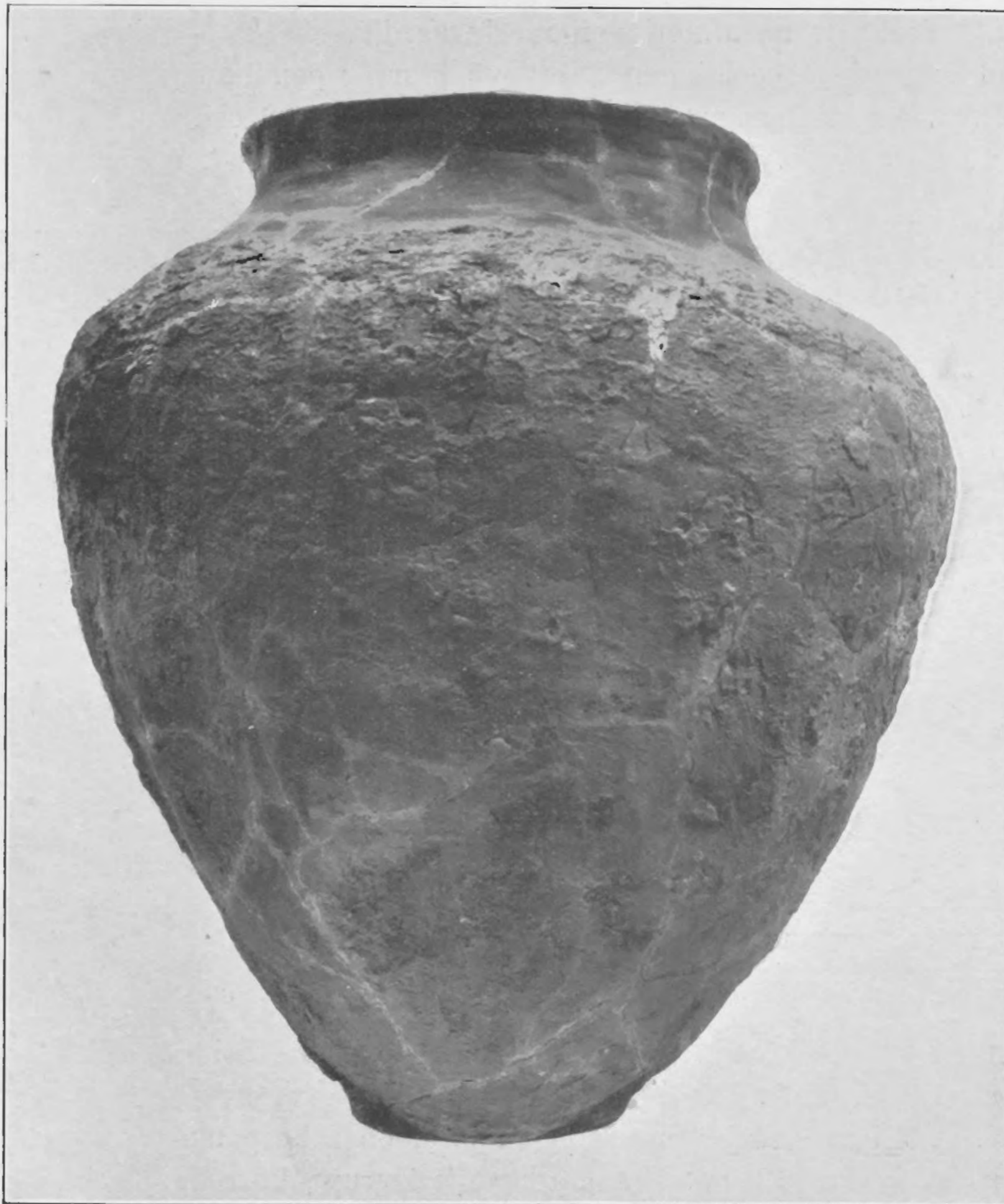
Afb. 30, N^o. 2. Klein urtje met spitsen buik en scherp naar buiten wijkende rand. Hoog 12,5 cM.; randwijdte 19 cM. Het aardewerk is ruw, korrelig, de hals alleen is glad. Stond boven op de liggende groote voorraadvaten.

Afb. 30, N^o. 3; afzonderlijk afgebeeld Afb. 31. Bijzonder wijde kom, hoog 34,5 cM.; randwijdte ong. 50 cM. Het aardewerk is wat dunner en fijner dan dat van de voorgaanden en zwart gekleurd. De buikwand is ruw gelaten, de hals gepolijst. Uitbuigende buik, sterk afgezette, rechtopstaande hals. Boven aan de buik versierd met 6 maal twee kleine uitstekende puntjes, als het ware de rudimenten van ooren. Dit exemplaar werd gevonden omgekeerd staande over de liggende groote voorraadvaten heen.

Afb. 30, N^o. 4. Dergelijk stuk als N^o. 1, hoog 70 cM., randwijdte 34,5 cM. De hals zet zich op dezelfde wijze, naar binnen buigend, af als bij N^o. 1. Het oppervlak als bij N^o. 1, de hals heeft dezelfde bruine kleur als de buik, is echter glad. De rand is zwartbruin. Gevonden als N^o. 1.

Afb. 30, N^o. 5; afzonderlijk afgebeeld Afb. 32. Dergelijk stuk als N^o. 1. Hoog 65 cM. randwijdte 37 cM. van ong. 0,5 cM. dik, grof en bros aardewerk. Het oppervlak als van N^o. 1. De hals en de naar buiten uitbuigende rand zijn glad en gedeeltelijk baksteenkleurig, gedeeltelijk zwart. Gevonden als N^o. 1.

Afb. 30, N^o. 6. Kom, hoog 31 cM.; randwijdte ong. 25 cM.. Uitbuigende buik, rechtop



Afb. 32. Groot voorraadvat (= Afb. 30, N^o. 5).

staande hals. Zwart gekleurd als N^o. 3. Schouder en hals glad gepolijst. Boven aan den schouder versierd met vier maal drie en een maal twee ronde vingerindrukken.

Afb. 30, N^o. 7. Dergelijk, doch veel kleiner exemplaar als N^o. 5. Hoog 40 cM.; randwijdte 24 cM. De hals is iets scherper afgezet. Het oppervlak is minder ruw, het profiel minder fraai gebogen als van N^o. 5. De hals is zwart. Vondstomstandigheden als van N^o. 5.

Afb. 30, N^o. 8. Klein urntje van Germaansch ruwwandig aardewerk, versierd met horizontale, verticale en schuine inkervingen op de buik, terwijl de rand gekarteld is. Hoog 13 cM.; randwijdte 13 cM. Gevonden in paalgat N^o. 7 (zie de kaart Afb. 28).

Afb. 30, N^o. 9. Dergelijk stuk als N^o. 5, hoog 61 cM., randwijdte 36 cM. Het oppervlak is ook hier minder ruw, het profiel minder fraai gebogen als van N^o. 5. Dit exemplaar is, behalve wat betreft zijn veel grootere afmetingen, volkomen identiek met N^o. 7. Gevonden liggende op zijn kant.

Het bovenbeschreven aardewerk, met uitzondering van N^o. 8 bijeen gevonden in de „Kellergrube”. zou men kunnen splitsen in twee groepen, een ruwwandige soort, waartoe de groote voorraadvaten behooren, en een groep van fijner, beter afgewerkt vaatwerk, waartoe de beide kommen, de nummers 3 en 6 en de kleine urntjes te rekenen zijn. Van de eerste groep is het aardewerk zoo broos, dat het bij de geringste aanraking breekt, wat vooral het vinden in ongeschonden toestand van de groote voorraadvaten bijna onmogelijk maakt. Is het misschien daaraan te wijten, dat men zoo moeilijk analogieën afgebeeld kan vinden? De aard van baksel evenwel en ook de La Tène vormen, die wijzen naar het Friesche terpen-aardewerk, zijn voldoende om onze vondsten te dateeren omstreeks Chr. geb. Ook de andere soort, van zacht aanvoelend, iets duurzamer aardewerk, is in dezen tijd te dateeren.

Een merkwaardige vondst, gedaan in het dorp Goirle, en beschreven door L. STROOBANT in het „*Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*”, 1908, vertoont in vele opzichten gelijkenis met de onze.

STROOBANT beschrijft hier, hoe aan den straatweg Tilburg-Turnhout een vijftal groote „dolia”, alle met den bodem naar boven gevonden zijn, waarvan de twee grootste, 60 cM. hoog en met een randwijdte van 30 cM. ieder meerdere kleinere urntjes bevatten. De overige, met een randwijdte van 18 cM., waarvan er een in ons bezit is gekomen, bevatten niets dan asch. Het exemplaar in het Museum vertoont dezelfde kenmerken als de te Kotten gevonden voorraadvaten. Ook dit stuk heeft een ruw „besmeten” oppervlak, de hals is ook hier glad. Alleen verschilt het exemplaar van Goirle van de onzen, doordat het aan den hals een tweetal kleine ooren bezit. Het schijnt dat bij deze stukken een groote Romeinsche amphora als voorbeeld gediend heeft. Ook de kleine bij-urntjes lijken op ons urntje, Afb. 30, N^o. 2, vooral het bij STROOBANT l. c. Planche III het tweede van rechts afgebeelde, waarvan een afgietsel eveneens in ons museum aanwezig is.

Ons onderzoek van slechts 6 dagen heeft dus reeds veel belangrijks en voor ons land nieuws aan het licht gebracht, en we willen ons verslag dan ook beeindigen met de hoop uit te spreken, dat wij nog eens in de gelegenheid worden gesteld, op deze plaats, waar wellicht nog eenige andere dergelijke woonplaatsen in den grond verscholen liggen, deze, zoo mogelijk vollediger, aan het licht te brengen.

F. C. BURSCH.

EIN HAUS AUS DER SPÄTLATÈNEZEIT.

In der Gemeinde Winterswijk, Provinz Gelderland, in der Nähe der deutschen Grenze, konnten wir im Oktober des vorigen Jahres einen Teil einer spätlatènezeitlichen Siedlung ausgraben (vergl. den Plan Abb. 28). Es fanden sich eine Wohn- und eine Kellergrube und die Pfostenlöcher der einen Seitenwand; die anderen waren schon vorher vergraben worden.

Die Wohngrube, die sich im Boden als ein Viereck mit runden Ecken abzeichnete (vergl. die Profil-Zeichnung Abb. 28) enthielt Fragmente von Hüttenlehm, Steinen und Scherben.

In der ebenfalls viereckigen Kellergrube fanden wir, auf der Seite liegend, mehrere meist rohe Gefässe, darunter vier sehr grosse (Höhe 60—70 cM.) Vorratsgefässe und ein kleineres (Abb. 30). Ein sehr breiter Topf (Abb. 31) stand umgekehrt darüber gestülpt, daneben noch ein kleinerer und die kleine Urne (Abb. 30, 6 und 2). Unsere Abbildung 30 zeigt alle hier gemachten Funde zusammen. Nur das kleine Töpfchen (8) ist in einem der Pfostenlöcher gefunden worden.

Der Beschreibung nach gleicht das Haus C der im VI. Ergänzungsheft zu Mannus von E. PETERSEN beschriebenen Häuser aus Niederschlesien (S. 60, Abb. 1 und S. 63 ff) in vielen Hinsichten dem unserigen. Auch der dort gefundene Kochtopf (e. c. Abb. 2 a) ist von derselben rohwandigen Art und Technik als unsere Vorratsgefässe, welche der Keramik unserer Friesischen und Batavischen Wurten, die bekanntlich den ersten nachchristlichen Jahrhunderten angehört, ähnlich sind. Auch der von STROOBANT im Bull. de l'acad. roy. d'archeol. de Belg. 1908 publizierte Fund von Goirle lässt sich mit dem unserigen vergleichen.

F. C. B.

LIGT LUGDUNUM BATAVORUM ONDER DE DUINEN BIJ 'S GRAVENHAGE? ¹⁾

De juridische grens tusschen de ambachten Rijswijk en Voorburg werd vóór de 19^e eeuw niet gevormd door den Trekvliet, maar zij liep langs een lijn, die den Trekvliet ter hoogte van de Broeksloot sneed, naar het zuiden toe zich voortzette over het landgoed Cromvliet naar den Vliet, naar het noorden toe zich voortzette langs de Ruigkade naar de tegenwoordige Weteringkade (afb. 33). Deze Weteringkade — oudtijds Schenk — vormde de grens tusschen Haagambacht en Voorburg, gelijk het verlengde van de Weteringkade, de Hoefkade, de grens vormde tusschen Haagambacht en Rijswijk.

Waar nu meestal stilzwijgend is aangenomen, dat de bedoelde grens tusschen Voorburg en Rijswijk langs den Trekvliet liep, is het niet ondienstig aan de hand van allerlei gegevens deze grens te reconstrueeren.

En dan zij er allereerst op gewezen, dat oostelijk van den Trekvliet er de groote Veenpolder was, waarvan het eene deel lag op Haagsch grondgebied, het andere deel op Voorburgsch territoir, terwijl de westelijke grens van dezen polder werd gevormd door de Ruigkade ²⁾. Twee molens had deze polder, waarvan er een, de z.g. oude veenmolen stond op *Rijswijksch* grondgebied ³⁾. Deze oude veenmolen nu lag tusschen den Trekvliet en de Ruigkade in. De grens tusschen Voorburg en Rijswijk liep dus niet langs den Trekvliet, maar langs de Ruigkade. De waterscheiding viel dus samen met de juridische scheiding.

Dat deze grens inderdaad zoo liep, blijkt b.v. ook uit een acte van 12 Januari 1688 ⁴⁾, waarbij de overdracht van het land, liggende tusschen Trekvliet, Ringkade en Weteringkade plaats heeft voor schout en schepenen van *Rijswijk* en niet voor die van Voorburg.

Deze Ruigkade was een weg, waarlangs men oudtijds naar den Binkhorst en naar Voorburg ging ⁵⁾. In dit laatste geval sloeg men na de Binkhorst links of naar de Binkhorstlaan of wel men liep door tot aan de Broeksloot en sloeg daar links af naar de Binkhorstlaan.

Deze Ruigkade heet dan ook wel Binkhorstsche kade ⁶⁾ Geldelooze pad (omdat er op

1) Het hiernavolgende is een korte samenvatting van een uitvoeriger studie over ditzelfde onderwerp, verschenen in het jaarboek van „Die Haghe”, 1925/1927.

2) Gem. Arch. 's Gr. Rekeningen van den Veenpolder. Zie ook o. a. Reglement op den Veenpolder van 1 Jan. 1880.

3) Gem. Arch. 's Gr. Rekeningen van den Veenpolder.

4) Gem. Arch. 's Gr. H. R. 81.

5) Zie o. a. TH. MORREN, Haagsche Straatnamen voorheen en thans, bl. 48 en 390.

6) Zie o. a. De archieven der kloosters en andere stichtingen in Delfland door Dr. J. M. SERNÉE en na haar overlijden voortgezet door Dr. S. W. A. DROSSAARS en Jhr. Mr. W. G. FEITH, bl. 92, n^o 160 en 161, acten van 17 Nov. 1518, bl. 93, n^o 163, acte van 1 Febr. 1519, en n^o 164, acte van 17 Maart 1519.

dezen weg geen tol werd geheven), Voorburgstraat, heerweg naar Voorburg, gedeeltelijk Susterenkade ¹⁾ of wel „de wech off kade, die men na de Binckhorst gaat” ²⁾.

Wat de verdere grens betreft tusschen Rijswijk en Voorburg, de resolutie van de Staten van Holland d.d. 17 Juni 1763 weet ons te vertellen, dat „Cromvliet o. a. liggende (is) aan de Geestbrugge, onder de ambagte van Rijswijk en Voorburg”.

Gaan we nu de bewijsplaats voorbij, die de Nederl. Stad- en Dorpsbeschrijver bij het dorp Rijswijk ons aan de hand doet, n.l. dat Cromvliet aan de scheiding van Rijswijk en Voorburg lag en dat de tuinmanswoning en een gedeelte dier buitenplaats op de scheiding lagen, dan kunnen we voor de grens op Cromvliet ons in de eerste plaats beroepen op een notariële koopacte van Cromvliet van 17 Maart 1751 ³⁾, waarin gezegd wordt, dat Cromvliet ligt in de ambachten Voorburg en Rijswijk, begrensd ten O. de Trekvaart, ten Z. de Zandweg (= de tegenwoordige Geestbrugweg).

Voor het gerecht van Rijswijk wordt de overdracht van het Rijswijksche gedeelte van Cromvliet gepasseerd ⁴⁾ „een hofstede, genaamd Cromvliet, met deszelfs heerenhuizinge, boere en tuynmanswoningen, tuynen etc., alles staande en gelegen annex de andere aan de Geestbrugge onder de jurisdictie van Rijswyck, belent ten O. de Trekvaart en den kooper met een seecker stuk land groot een merge twee hondert roeden onder de jurisdictie van Voorburg, ten zuiden de Sandweg” etc.

Bij de overdracht van het Voorburgsche gedeelte voor het gerecht van Voorburg ⁵⁾ lezen we „twee huysen en een morgen twee hond lands gelegen in de hoffsteede Kromvlieth aan de Geestbrugge onder desen ambagte, belent ten oosten de Trekvaart, ten zuiden de Sandweg”.

De grens lag dus op Cromvliet tegen den Trekvliet aan met een tusschenruimte van een morgen twee hond land.

Nu komen er in het oude „Kerckebouck” van de Ned. Herv. Gemeente te Rijswijk enkele acten voor (n.l. fol. 4, fol. 28 en fol. 54) uit de tweede helft der 15^e en begin 16^e eeuw, alle betrekking hebbende op hetzelfde stuk land, gelegen op het latere Cromvliet en waarin dit land begrensd wordt op de volgende wijze: „an die oestsyde an die oude Haechwech met die Delfsche vaert (= Trekvliet), an die suytsyde die brede wech (= Geestbrugweg).

Welnu, het lijdt geen twijfel of deze oude Haagweg, die de oostgrens is van land, dat op Rijswijksch gebied tegen den Trekvliet aan ligt, terwijl het in het zuiden begrensd wordt door den Geestbrugweg, is de oude grens tusschen Rijswijk en Voorburg op het latere Cromvliet, terwijl de herinnering aan dezen ouden weg langzamerhand geheel is verdwenen, toen de centra van bewoning zich verplaatsten en dit stuk weg kwam te liggen op de particuliere terreinen van Cromvliet. Of deze oude Haagweg heeft doorgelopen tot aan den Vliet heeft schrijver ondanks allerlei nasporingen niet vermogen te achterhalen.

Ten bewijze echter, hoe de grens doorliep ten zuiden van den Geestbrugweg diene een acte van 1 Dec. 1593 ⁶⁾, waarin wordt gesproken van „25 morgen 176 roeden lants in den

1) Zie TH. MORREN bl. 48 en 390.

2) Acte van overdracht 15 Febr. 1612. Gem. Arch. 's Gr. R. A. 419, fol. 563.

3) Gem. Arch. 's Gr. Not. A. L. BYLANDT n^o 2250.

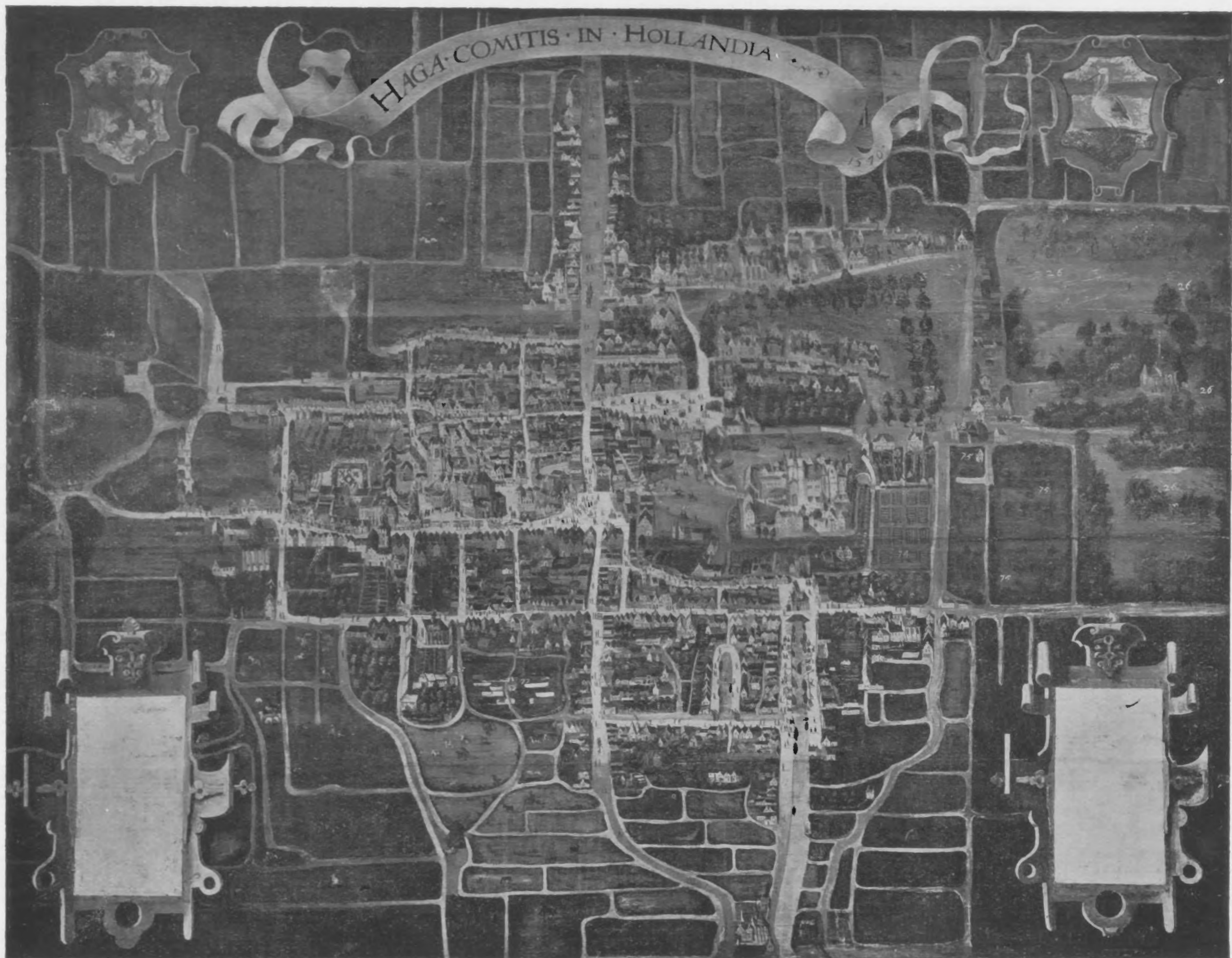
4) Alg. Rijksarch. Rijswijk, protocol van overdrachten n^o 24, fol. 38^{vo}.

5) Alg. Rijksarch. Voorburg A XIII n^o 13, fol. 195.

6) Alg. Rijksarch. Protocol van opdrachten. Voorburg A XIII n^o 1, fol. 33.

ambachte van Rijswijck ende Voorburch, belent synde ten noorden de brede wech van de seven huyskens (Geestbrugweg) ten oosten de kade bij de Haechvaert (= Trekvliet).

Ik elk geval hebben we dus hiermede gevonden, dat de grens tusschen de ambachten



Afb. 34.

Voorburg en Rijswijk gevormd werd door een weg, die van de tegenwoordige Geestbrug liep naar de huidige Weteringkade in 's Gravenhage.

Hoe oud zou deze weg wezen? Om deze vraag te beantwoorden dient men in 't oog te vatten, dat de alleroudste grenzen tusschen ambachten gevormd werden door „natuurlijke” en „constante” grootheden als rivieren en wegen en in het algemeen mag men als onomstootelijk feit aannemen, dat de rivier- of weg-grensscheiding ouder is dan de ambachten, die gescheiden worden, omdat men uit den aard der zaak geen wegen of rivieren over groote

uitgestrektheid ging aanleggen, alleen maar om een grensscheiding tot stand te brengen.

Bovendien — om ons te bepalen bij ons geval van weg-grensscheiding — wegen moeten een zin hebben; een weg loopt niet van de eene onbewoonde vlakte naar de andere. Maar een weg verbindt bewoonde plaatsen met elkaar. Zoo moet het ook het geval geweest zijn met den weg, dien schrijver heeft teruggevonden.

Waar nu, in de eerste plaats, Voorburg en Rijswijk zeer oude ambachten zijn — Voorburg komt al voor in de blaffert van de goederen van de St. Maartenskerk te Utrecht ± 960 ¹⁾ — moet onze weg dus nòg ouder zijn. En zoo worden we vanzelf teruggevoerd naar de eerste eeuwen van onze jaartelling, toen zich op 't tegenwoordige Arendsburg een Romeinsche vesting met een vlootstation bevond ²⁾. Toen was de streek bij de tegenwoordige Geestbrug een bewoonde streek. Ja, wat nog een meer doorslaand bewijs is voor de hooge oudheid van onzen weg: de hoofdpoort van het Romeinsche castellum mondde op dezen weg uit.

De conclusie ligt dus voor de hand om onzen ouden weg te houden voor een Romeinschen weg. Waar voerde hij heen? Naar welke bewoonde streek? Onze weg zette zich voort langs de oude waterscheiding tusschen den Veenpolder en den Zusterpolder, die wij op de kaart van 1570 van 's Gravenhage ten oosten van het Spuy geteekend vinden (afb. 34) ³⁾.

Met allerlei oude acten zou deze loop te staven zijn, waarvoor schrijver verwijst naar zijn uitvoeriger studie in het jaarboek van „Die Haghe”, 1925/1927.

In het moderne 's Gravenhage zouden we onzen weg kunnen vervolgen langs de Pletterijkade, door het Lamgroen, over de Schedeldoeks- en Ammunitionehaven heen naar de tegenwoordige Nieuwe Haven en Korte Houtstraat.

Vandaar zette hij zich voort langs de oostzijde van het tegenwoordige Plein, oostzijde Voorhout, Denneweg, Frederikstraat en Raamweg. Deze laatste drie wegen vormden tot in de 18^e eeuw één weg, die in zijn geheel Denneweg werd genoemd. Deze naam Denneweg heeft niets te maken met een beplanting met dennen, maar de schrijfwijze Denneweg wisselt af met Deneweg en Deene(n)weg. Nu is den, dene een oud-Germaansch woord, beteekenend beboscht dal ⁴⁾, zoodat deze weg genoemd zou kunnen zijn naar een beboscht dal of de beboschte dalen of duinvalleien, waarheen hij voerde, gelijk o. a. de kaart van FLORIS BALTHASARS van 1611 (zie afb. 35) en ook die van JAN DOU van 1687 (zie afb. 36) zoo duidelijk nog laten zien. In zijn naam zou deze weg dus nog een herinnering bewaren aan zijn oudheid. Deze Denneweg eindigde oudtijds even ten zuiden van het tegenwoordige hotel de Witte Brug, bij het tegenwoordige duin Petit St. Hubert.

In het verlengde van dezen weg zette zich van af Petit St. Hubert voort een denkbeeldige lijn door de duinen naar strandpaal 99, een stuk van de scheiding tusschen het ambacht van Wassenaar en Haagambacht, tevens de scheiding tusschen de Oostduinen en de Westduinen (afb. 36).

We hebben dus hiermede een weg gevonden van Arendsburg tot ongeveer 't duin Petit St. Hubert, met als verlengde een stuk van de scheiding tusschen Wassenaar en Haagambacht.

Vatten we onzen weg nu wat nauwkeuriger in het oog, dan vestigen we de aandacht op de volgende feiten:

1) v. d. BERGH I n^o 33.

2) Zie Dr. J. H. HOLWERDA. Arendsburg, een militair vlootstation bij Voorburg.

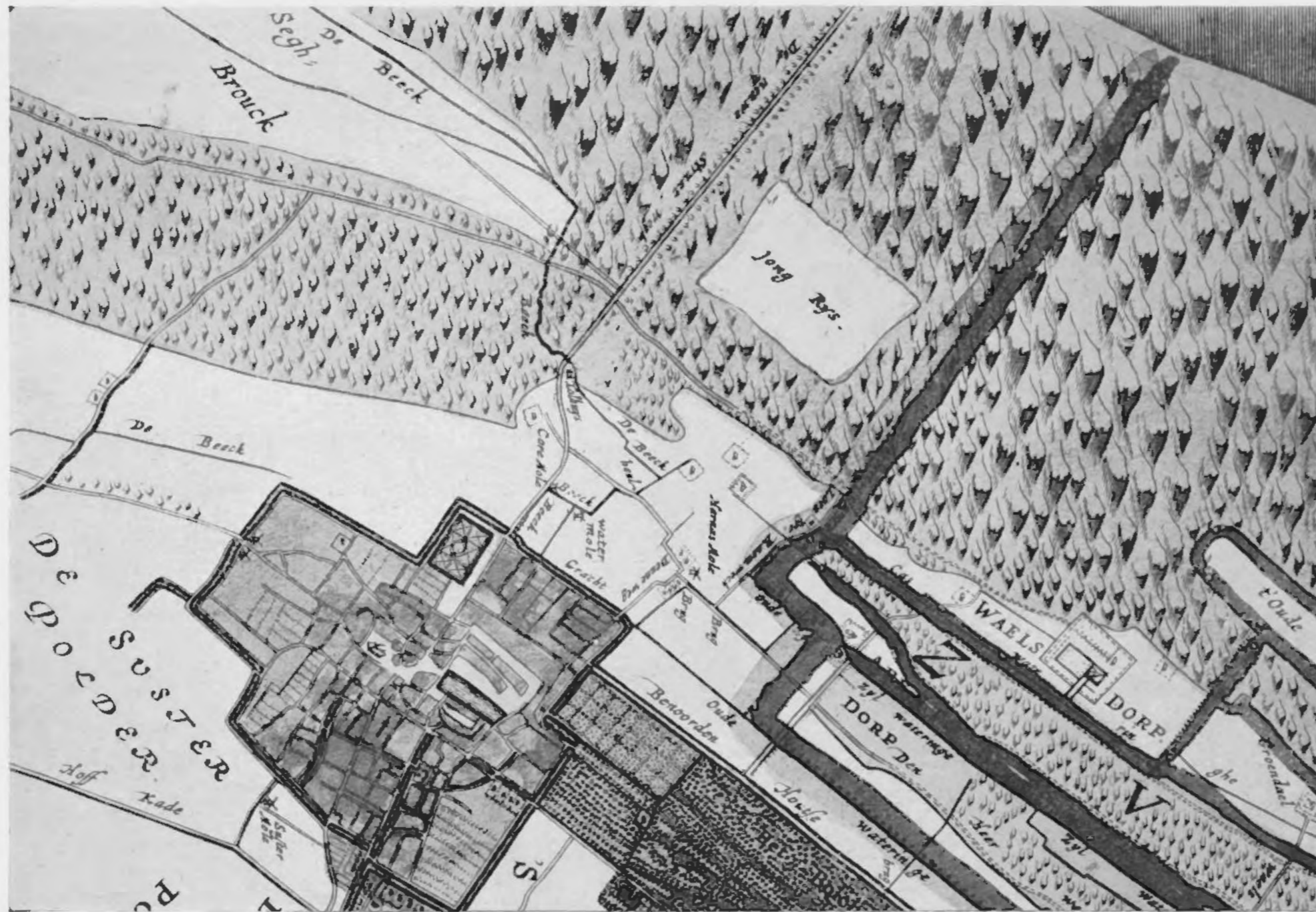
3) Zie voor den loop van deze waterscheiding DE RIEMER, Beschrijving van 's Gravenhage, I bl. 771 en 772.

4) Zie A. TORP, Wortschatz der Germanischen Spracheinheit.

1^o dat de tegenwoordige Raamweg, dus een deel van den vroegeren Denneweg, mede de scheiding vormde tusschen Wassenaar en Haagambacht.

2^o dat Haagambacht door den graaf van Holland geëximeerd is uit Monsterambacht. Dit blijkt zoo treffend, niet alleen uit de acte van 20 Sept. 1262 ¹⁾, maar bovenal uit een schepenacte van 1307 ²⁾, „dat die Hageprochie uten Monster sproet”.

Zoo was dus oorspronkelijk de Denneweg de grens tusschen Monsterambacht en Wassenaar. Volgens een acte van 14 Mei 1238 ³⁾ omvatte Monsterambacht ook 's Gravezande en



Afb. 36.

streckte het zich uit tot de Maas. Echter strekte Wassenaar volgens de „Verclaringhe van alle des graven renten in Noordholland, Woerden ende Oudewater” van 1334 ⁴⁾ zich uit tot den Rijn.

3^o het ambacht Rijswijk behoort nog tot het Westland ⁵⁾.

Vatten we dat nu samen met het voorafgaande, dan merken we op:

a) dat op onzen weg, die van Arendsburg liep naar de duinen tot bij 't tegenwoordige hotel de Witte Brug, uitmondde de hoofdpoot van het militaire vlotstation op Arendsburg.

1) v. d. BERGH, II 140.

2) Bijdragen v. h. Bisd. Haarlem I bl. 71. — Inventaris v. d. Abdij te Middelburch door Mr R. FRUIN bl. 170.

3) J. DE FREMERY. Suppl. Oorkdbk. n^o 78.

4) HAMAKER. Rekeningen I bl. 161. Bijdragen en Mededeelingen Historisch Genootschap 22^{ste} deel bl. 172 onder 9.

5) Aardrijksk. Wdbk. v. d. AA in voce Westland.

b) dat èn 't verlengde van dezen weg en gedeelten van dezen weg de grensscheiding vormden tusschen de alleroudste ambachten, Voorburg—Rijswijk, Wassenaar—Monster, dat deze weg zelf dus nog ouder is dan deze ambachten.

c) dat deze weg een *scheiding* maakt tusschen Oost en West. Rijswijk en Monster behooren tot het Westland. Monster was de domineerende plaats in het Westland. Onze weg was de Oostgrens van het Westland. En zooals nu tegenover de Westduinen de Oostduinen stonden, zoo moet tegenover het Westland ook het Oostland gelegen hebben, waarin dan Wassenaar de domineerende plaats zal zijn geweest.

d) dat deze weg in een *westelijk en oostelijk gedeelte* verdeelde het land tusschen de Maas en den Rijn. Immers het Monstersche gebied strekte zich uit tot de Maas, 't Wassenaarsche tot aan den Rijn. Onze weg lag als 't ware midden tusschen beide rivieren in.

Deze vondsten zijn bij elkaar genomen te eigenaardig, dan dat ze geen dieperen zin zouden verbergen. En vanzelf dringt zich de vraag op, of we — *volkomen afgescheiden van de hypothese dat 't Praetorium Agrippinae te identificeeren is met Arendsburg* — onzen weg niet mogen vereenzelvigen met den weg, die op de Peutingerkaart staat afgebeeld, loopend van Praetorium Agrippinae naar Lugdunum.

Er is geen enkele reden om aan de Peutingerkaart niet een relatieve juistheid toe te kennen. Zonder in te gaan op den pennestrijd, die in 1909 tusschen H. H. HOLWERDA, BLOK, Jhr. BEELAERTS VAN BLOKLAND en HUIZINGA gevoerd is ¹⁾, mogen we toch wel dit zeggen, dat we geen reden hebben de juistheid van een document te betwijfelen, zonder dat het tegendeel gebleken is en waar nu in de eerste plaats de ligging van Noviomagum relatief Rijn en Maas wel juist is opgegeven en het in de tweede plaats oudtijds steeds gewoonte was de ligging van plaatsen te bepalen relatief „constante” grootheden als rivieren en wegen en dit des te sterker zal gelden van „capita viae” als Noviomagum en Lugdunum en in het bijzonder van het „caput Germaniae”, daar is de hypothese niet al te boud als we zeggen, dat de waarschijnlijkheid zeer groot is, dat Lugdunum Batavorum aan onzen merkwaardigen weg tusschen Maas en Rijn moet hebben gelegen.

Op de vraag dus: waar voerde onze weg heen, naar welke bewoonde streek, mogen we dus met gerustheid antwoorden, afgezien van de hypothese Arendsburg = Praetorium Agrippinae, naar Lugdunum.

En wel zullen we Lugdunum dáár te zoeken hebben, waar een andere oude weg, waarvan we de oudheid gevoeglijk ook naar de eerste eeuwen van onze jaartelling mogen terugbrengen, den Denneweg zal hebben gesneden.

Nu werd de Denneweg, ter hoogte van het duin Petit St. Hubert gesneden door een weg, die van de Maas kwam bij Monster, den Rijnweg geheeten, die sedert het midden der 17^e eeuw als weg feitelijk is verdwenen.

Voor de bepaling van de oudheid van dezen weg moge schrijver volstaan met een verwijzing naar zijn meergenoemde studie. Hier alleen worde dit feit gereleveerd, dat deze weg ouder is dan de tegenwoordige weg Monster—Loosduinen—'s Gravenhage en dat de naam Rijnweg — gelijk ook Prof. HUIZINGA veronderstelt — in *deze* samenstelling geen andere beteekenis kan hebben dan weg naar den Rijn.

Op de kaart van JAN DOU van 1687 zien we, hoe deze weg toen uitliep op Waalsdorp

1) Zie Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde, 4^e reeks, 7^e deel 1909. Ook Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden. Nieuwe Reeks VIII¹ 1927.

(afb. 36). Zijn loop reconstrueerende naar den Rijn, kwam hij, even ten zuiden van Torenvliet bij Valkenburg op den Rijn uit, loopend door Wassenaar en langs de binnenduinen.

Een merkwaardig punt hebben we dus bij Petit St. Hubert. Een snijpunt van twee zeer oude wegen. En *als nu de praemisse, waarvan we uitgingen, juist is, moet Lugdunum Batavorum bij dit snijpunt te vinden zijn.*

Daarbij mogen we nog de volgende overweging laten gelden. Een weg heeft dan pas zin, zooals we reeds opmerkten, als hij van de eene bewoonde plaats naar de andere voert. De weg van Arendsburg naar de duinen, waarop de hoofdboort van het Romeinsche castellum uitmondde, heeft alleen zin, als aan zijn andere einde ook een bewoond gebied lag. En juist waar deze weg eindigt, mondt er de Rijnweg op uit, die van de Maas afkomt.

Hiermede is dan, onafhankelijk van de hypothese dat 't Praetorium Agrippinae op Arendsburg te zoeken is, de ligging van Lugdunum bepaald en daarmee tevens bewaarheid de veronderstelling van Dr. HOLWERDA, door hem reeds jaren geleden geopperd, dat Lugdunum in de buurt van 's Gravenhage onder de duinen verstoven ligt.

In de tweede plaats zou hiermede bevestigd worden de reeds genoemde hypothese, dat het op Arendsburg blootgelegde castellum het Praetorium Agrippinae is.

Want — en hierop is het dienstig nog even de aandacht te vestigen: in het gebied tusschen de zee en de lijn Voorburg—Rijswijk—Wateringen zijn logisch maar twee richtingen van wegen mogelijk, een langs en evenwijdig aan de binnenduinen, evenwijdig ook met de naar den Rijn afwaterende stroomen en één loodrecht daarop. Dat is het schema van alle wegen en alle perceelscheidingen in dit gebied. En in dit schema passen onze beide wegen.

Aan den rand van het door schrijver bedoelde gebied zijn, waar Lugdunum te vinden zou zijn, bij het aanleggen van een nieuw stratenplan, na het afgraven van 4 meter zand, Germaansche oudheden te voorschijn gekomen en een enkele Romeinsche munt. De meeste dezer oudheden zijn gekomen in het bezit van Jhr. Dr. W. A. BEELAERTS van Blokland, die in een artikel in 't genoemde jaarboek van „Die Haghe” tot de conclusie komt, op grond van door hem gedane Germaansche en Romeinsche vondsten in de laatste 25 jaar, dat de duinstreek ten noorden van 's Gravenhage — waar schrijver Lugdunum zoekt — in het begin onzer jaartelling dicht bevolkt moet zijn geweest. De pas gedane vondsten wijzen op een zekere Germaansche bewoning, die er in elk geval aan den rand van het door schrijver bedoelde gebied is geweest. De spade echter zal eenmaal het laatste woord moeten spreken.

N. J. PABON.

LUGDUNUM BATAVORUM, EST-IL SITUÉ SOUS LES DUNES, PRÈS DE LA HAYE?

Dans cet article je cherche la route romaine ou pré-romaine qui menait du castellum romain d'Arentsburg à Lugdunum Batavorum, en me basant sur le principe que les lignes de démarcation les plus anciennes entre des communautés, des seigneuries etc. étaient formés par des limites naturelles, ou en tout cas des limites déjà existantes comme des routes, des fossés etc.

La ligne de démarcation entre Voorburg et Rijswijk était formée autrefois non pas par le Trekvliet comme on pense généralement, mais par une route, appelée Ruigkade qui mène depuis La Haye jusqu'au Vliet, et n'est pas exactement parallèle au Trekvliet. Ayant démontré ce fait à l'aide de plusieurs actes authentiques, j'observe que les seigneuries de Rijswijk et Voorburg comptent parmi les plus anciennes de la Hollande, Voorburg étant déjà mentionné dans un blafard des biens de l'église de St. Martin d'Utrecht d'environ l'an 960. Donc, le Ruigkade existait déjà avant l'an 960. Ensuite je reconstruis la partie suivante de cette route, qui traverse la Haye en passant par le Plein, le Voorhout, puis est appelée Denneweg. La continuation de ce Denneweg s'appelle maintenant Frederikstraat et ensuite Raamweg, mais jusqu'au 18^{ième} siècle, comme prouvent d'anciens plans de la Haye, tout ce parcours s'appelait Denneweg. Je cherche l'origine de ce nom, non pas dans le mot „den” (sapin), par conséquent une route, plantée de sapins, mais dans le mot german „den” ou „dene” c.à. d. une vallée plantée de bois. Ce Denneweg aboutit aujourd'hui à la dune Petit St. Hubert, en formant dans sa dernière partie l'ancienne ligne de démarcation entre les très anciennes seigneuries de Monster et Wassenaar. Cette ligne de démarcation se poursuit de là par une ligne imaginaire jusqu'à la mer. Autrefois il y doit avoir été une démarcation naturelle, par conséquent la route doit s'être continuée plus avant. Les dunes sur la côte de la Hollande sont d'une formation récente, commencée au milieu du neuvième siècle. Il est donc très probable qu'il faut chercher l'ancien Lugdunum Batavorum sous les dunes entre Petit St. Hubert et la mer, sur l'ancienne ligne de démarcation entre Monster et Wassenaar.

N. J. P.

DE VLUCHTBERG TE DUIVENDIJKKE (SCHOUWEN).

Naast het oudheidkundig onderzoek van het strand en de duinstreek van Schouwen, waarover wij in dit tijdschrift vroeger een en ander mededeelden ¹⁾, was onze aandacht ook gevestigd op de Zeeuwsche Vluchtbergen.

Wijlen dr. A. E. REMOUCHAMPS gaf reeds een beschrijving van het gedeeltelijk onderzoek



Afb. 37. Vluchtberg te Duivendijke.

van den berg te Ritthem ²⁾, overigens is over dit onderwerp nog zeer weinig gepubliceerd, behalve de bekende werkjes van dr. J. C. DE MAN ³⁾.

1) De Frankische nederzettingen in de duinen van Schouwen. 1923. Oudh. Med. IV.

2) Dr. A. E. REMOUCHAMPS. De Vluchtbergen op de hofstede Berglust te Ritthem in Oudheidk. Med. VIII 1927.

3) Dr. J. C. DE MAN. De Vluchtbergen in Walcheren. Archief Zeeuwsch Genootschap. VI.

Dr. J. C. DE MAN. De Vluchtbergen in Schouwen en de Bevelanden. Archief. VIII.

Oudh. Mededeel., N. R.

Sedert eenige jaren reeds hielden wij het oog op de afgraving van den Duivendijkschen berg; dit proces verliep zeer langzaam en is thans pas beëindigd.

Daarnaast waren wij in de gelegenheid ook de overige deelen van Zeeland te bezoeken en overal in of bij reeds vergraven bergen naar eventueele vondsten te speuren. Door vergelijking met het bekende materiaal uit de duinen van Schouwen viel dit gemakkelijk en zoo staat reeds vast, dat de bekende later-Frankische ceramiek overal voorkomt. Een uitgebreide bewoning in of bij deze bergen gedurende dit tijdvak is dus zeer waarschijnlijk.

Voor de volgende plaatsen constateerden wij dit:

In Schouwen: Vluchtbergen te Westenschouwen, Brijdorpe, Duivendijke en bij Zierikzee.

In Zuidbeveland: 's Heer Arendskerke, Coudorpe bij Driewegen, Wemeldinge, twee afgegraven bergen bij Ierseke, Borsele.

In Walcheren: te Ritthem, Biggekerke, Koudekerke, Krommenhoeke enz.

Overal zijn deze resten te vinden waar door graving het inwendige zichtbaar wordt. Oudere ceramiek, in het bijzonder Romeinsche, konden wij, voor zoover betreft het achterland van Zeeland, alleen te Duivendijke bemachtigen, hoewel zij aan den zeekant en in de duinen zoowel op Schouwen, Walcheren als Zeeuwsch-Vlaanderen niet ontbreekt.

Den eigenaar van dezen berg te Duivendijke, ten Z. O. van den Klapweg, n^o 16 in de beschrijving van dr. DE MAN, den landbouwer G. M. v. D. BIJL betuigen wij hier onzen dank voor de voorkomende wijze waarop hij ons onderzoek begunstigde.

Gedurende langen tijd is de afgraving geregeld door ons bezocht, en geleidelijk verkregen wij ook hier voorbeelden van dezelfde Frankische ceramiek, zoowel de blauwzwarte en de lichtgele, als ook beschilderde scherven, meest alles van de bekende kogelpotten.

Om de omliggende lage weide te verhoogen, werd de afgegraven aarde op korten afstand uitgestort, waardoor veel resten konden worden verzameld. De lage grondslag, die zeer rijk was aan veen, bleef op deze wijze zitten; men vergelijke de bijgevoegde afbeelding 37. Rechts ziet men daarop het bedoelde plateau, schuin aflopend. Links gaat de berg langzaam over in den breeden voet, die overal in het rond met groote steenen en puin was versterkt. Hetzelfde merkten we ook op bij den berg te 's Heer Arendskerke (Z. B.).

Aan de afgegraven Noordzijde, 40 cM. boven den grondslag, liep een vrijwel horizontale humuslaag door den berg, een Meter hooger een tweede en op denzelfden afstand daarboven een derde. Plantaardige overblijfselen en ook enkele houtresten, gelijk we ze ook op andere plaatsen in Zeeland, b.v. te 's Heer Arendskerke zagen, schijnen slechts te bewijzen, dat men tot dóór het veen heeft gegraven om voldoende grond te verkrijgen toen de heuvel werd opgeworpen. Men kwam daarbij spoedig op het veen, want ook in de slooten bij deze bergen zit de veenlaag meestal niet dieper dan 30 a 40 cM. beneden het maaiveld.

Onze eerste bezoeken, te beginnen Mei 1919, leverden niet veel meer op dan schervenmateriaal.

Geleidelijk verkregen wij niet alleen de volledige Karolingische ceramiek, maar constateerden ook hier de andere cultuurresten gelijk die ons uit de duinen bekend zijn, als dierenbeenderen, mosselschelpen, natuursteen, vooral vuursteen, aanzet-, handmolensteenen enz.

Aan de buitenzijde van den berg tusschen de steenen en het puin dat den voet tot versterking diende, verscheen latere ceramiek: blauwgrijs, lichtgrijs op de breuk, met vingerknepen versierd en kenbaar aan de mica-schittering op de oppervlakte. Deze 13^e en 14^e eeuwse resten bewijzen dat nog zeer laat aan den berg is gewerkt, deze dateeren

wel de versterking van den voet. Hoewel deze losse vondsten interessant zijn, spreekt het vanzelf, dat alleen een onderzoek in de afgegraven bergwand meer licht kon geven.

Wij constateerden ook daarbij deze Fr. scherven, de blauwzwarte en gele, aan de Zuidzijde in den berg, zonder twijfel op de oorspronkelijke plaats liggende. Op dezelfde hoogte verliep een breede zwarte lijn of bank in de steile helling, in het midden eenigszins verdiept als een haardkuil (afb. 37).

De overeenkomst met de vuurhaarden en standsporen in de duinen, was hier onmis-

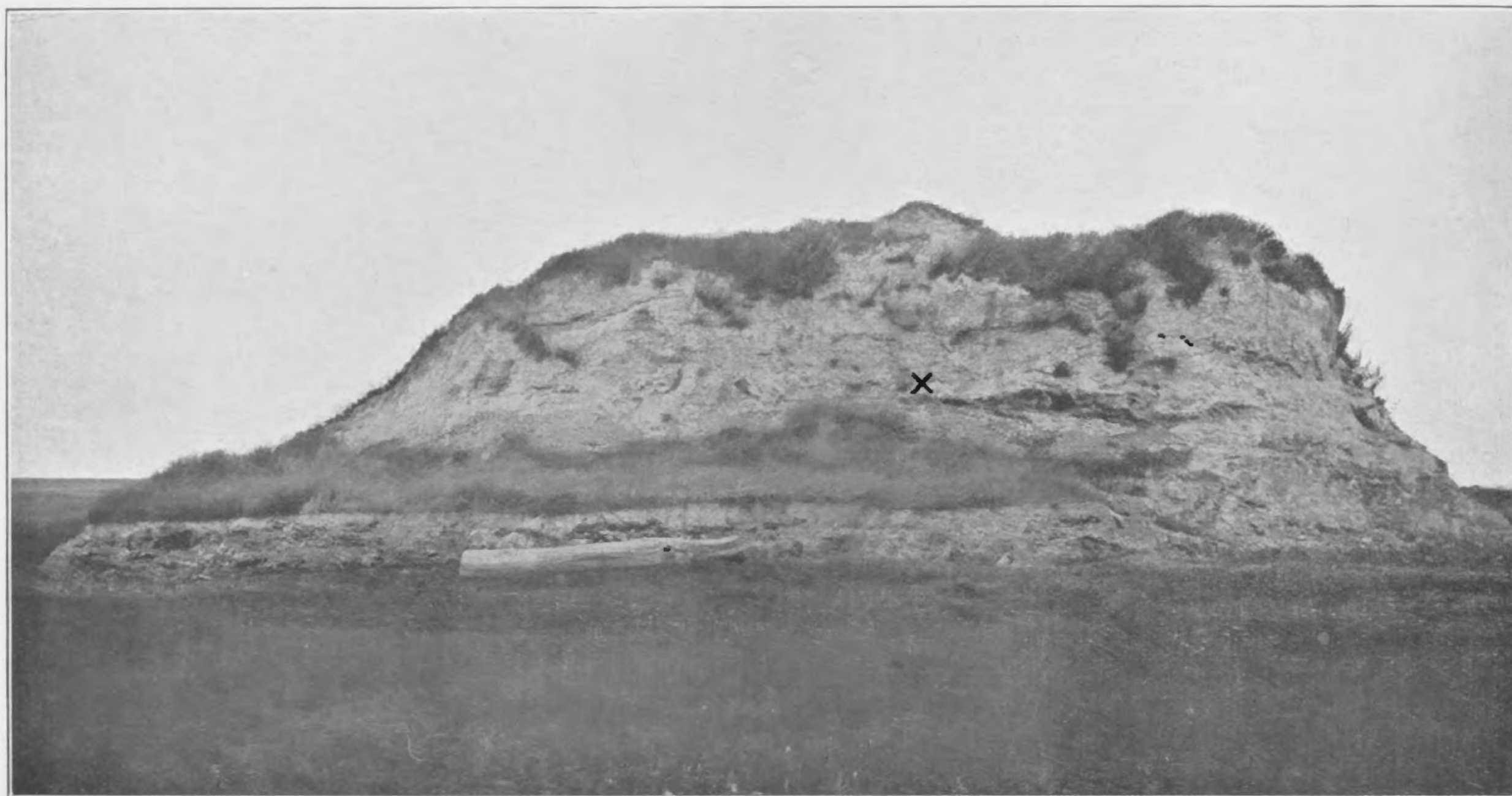


Afb. 38. Vluchtberg te Duivendijke.

kenbaar. De hier bij gevoegde foto's geven een beeld van de verschillende stadia der afgraving. Op afb. 37 ziet men de Zuidzijde van dichtbij genomen: men ziet het spoor boven de groote baksteen (x) afkomstig uit den voet en links daarvan een tweede spoor laag bij den grond. Afb. 39 vertoont de voortgezette afgraving aan deze zijde, terwijl op afb. 37 de Oostzijde zichtbaar is met de reeds genoemde lage veenachtige grondlaag, die niet vergraven is. Afb. 40 vertoont de Noordzijde, rechts ziet men duidelijk de helling van den voet, ook hier met steen en puin versterkt. Het hoogste topje op afb. 37 ziet men thans van terzijde, de beide pijltjes, op foto 40 geven de hier zichtbare woonvlakken aan;

het laagste van deze is ook als zwarte plek op foto 37 duidelijk te zien, maar nu van de Zuidzijde. En op afbeelding 38 is deze aangegeven bij het x verloopend in de richting naar b. De andere c is er boven, beide door groote aschhoopen kenbaar.

Aan deze Noordzijde vonden wij nu ook op de plaatsen waar pas was afgegraven in de sporen in de laagte (zie foto 39 en 40) de blauwzwarte scherven op dezelfde hoogte als aan de Zuidzijde, bovendien vergezeld van de bleekgele, onbeschilderde, welke ook in de duinen steeds vermengd voorkomen. Ook kwamen uit het zwarte spoor afb. 39 een ijzeren voorwerp te voorschijn, een hutklamp, bestaande uit een recht staafje met aan ieder eind een dwarsplaatje. Uit de duinen zijn deze ons eveneens bekend, eenigszins varieerend in grootte, komen ze talrijk voor.



Afb. 39. Vluchtberg Duivendijke.

Ook aan de Oostzijde afb. 37 gelukte het ons, schervenmateriaal nog in situ te vinden, bij en tusschen vele houtresten en veen, waarboven de aangevoerde klei begint. Op de grens dezer beide lagen verschenen dierenbeenderen van schapen en runderen en Frankische scherven, bleekgeel en blauwzwart. Het niveau stemt overeen met dat van het spoor aan de Zuidzijde, eveneens met de scherven aan de Noordzijde, de cultuurlaag is dus aan alle zijden geconstateerd. Een volgende maal hebben wij, tot het verkrijgen van een goed overzicht den berg beklommen en gezien hoe de vroegere grondslag zich nog duidelijk kringvormig afteekende door den ongunstigen toestand van het vlas, dat de eigenaar had gezaaid. Wat nog van den berg bestond was slechts een segment van ongeveer $\frac{1}{5}$ deel der oorspronkelijke grootte, voor de middellijn verkregen wij na meting ruim 40 M. wat voor een Zeeuwsche vluchtberg aanzienlijk is. Overal rondom bleek de versterkte voet door achtergebleven puin herkenbaar.

Uit dit alles blijkt, dat de grondslag zeker reeds in de 9^e eeuw was bewoond, terwijl later verhooging en versterking van den voet zijn gevolgd; dit laatste eerst in de 13^e of 14^e eeuw.

Uitgaande nu van een betrekkelijk klein grondvlak, terwijl toch de hooge vloed¹⁾ tot een aanzienlijke verheffing noodzaakten, wordt op deze wijze de eigenaardige steile kegelvorm der Zeeuwsche vluchtheuvels verklaard. In eersten aanleg stemmen zij evenwel met die in Friesland overeen: onze reeds genoemde sterk veenachtige grondslag, bleek later duidelijk „de kernheuvel” te zijn²⁾.

Hiervóór vermeldden we reeds de beide woonvlakken³⁾, zichtbaar op afb. 41 door pijltjes aangegeven, bij nader onderzoek verkregen we hieruit de harde gele klinkende laat Karolingische scherven. In dezen tijd had dus werkelijk de berg die hoogte bereikt n.l. 3 M. Het totaalbeeld van deze bewoning wordt het best duidelijk bij beschouwing van foto 37 en 39 in verband met elkaar. De hoek van de veenachtige grondslag is geheel op 37 links zichtbaar en eveneens duidelijk op 39 rechts. De sporen op 37, later nog duidelijker op 40 zijn lager of ongeveer gelijk met de bovenzijde van dit veen. Dit laatste vormde dus het centrum, de kernheuvel en in het rond is overal, nog in Karolingischen tijd gewoond, op hetzelfde niveau ongeveer. Voor laat Karolingischen tijd hebben we dan gevonden de woonvlakken op foto 37 en 38.

Uit de duinen van Schouwen nu zijn ons Frankische woningsporen, dikwijls lang en recht en aan de hoeken gebogen, voldoende bekend. Waar ze thans evenwel niet in een horizontaal vlak doch in doorsnede voorkwamen, was de vaststelling der afmetingen van de woningen minder eenvoudig.

Toch is een en ander af te leiden uit de vergelijking der afb. 39 en 40, waarvan de laatste in een verder stadium dezelfde zuidwand in doorsnede geeft. Het spoor op 39 bij x valt samen met dat op 40 rechts bij x. Op foto 39 ziet men den verdiepten haardkuil boven de steenen en links een dergelijke laag bij de grond.

Van dezen laatsten naar links is flauw zichtbaar de onduidelijke doorsnede van den vloer en daarboven vertoont zich iets dergelijks, beide verlopen naar de punten b en a. Ook foto 40 stemt in hoofdzaak geheel met dit alles overeen. De haardkuil rechts op 39 valt samen met het spoor bij x op afb. 40, dat wel de achterwand der woning zal voorstellen; de beide zwakke sporen op 39 verschijnen op 40 als duidelijke standsporen van een wand, op dezelfde hoogte.

De onderste verloopt veel verder naar links; foto 39 toont naar rechts nog juist den hoek van den grondslag maar foto 40 gaat iets verder naar de andere zijde. Drie woningen hebben dus zonder twijfel hier bestaan: de twee linksche ziet men waarschijnlijk in de lengte, de andere in de breedte voor zich. Ze liggen alle drie iets boven elkaar (vgl. afb 41).

Naar alle waarschijnlijkheid zijn vele der vroeger in het weiland tusschen de aange-

1) Mr. A. J. FOKKER, Schouwen voor 1600 blz. 37.

Mr. A. J. FOKKER, Anne met de Gesp blz. 327.

In het charter van Floris V 1290/91 wordt reeds melding gemaakt als iets zeer gewoons van het leggen van insecten (inlagen) in Schouwen.

2) Vg. BOELES, Friesland tot de 11^e eeuw, blz. 40, 41.

3) Dr. v. GIFFEN noemt het hoogste van deze beiden 2,75 M. boven de grondslag in Jaarverslag Vereen. v. Terpenonderzoek te Groningen 1922—24 blz. 48.

voerde aarde gevonden scherven van de afvalshoopen afkomstig, die ook in de duinen de woonsporen steeds vergezellen.

Ook in deze laatste komen nu en dan scherven voor.

Boven deze drie woonsporen ziet men op foto 38 onder d de zwarte plaats, het woonvlak ter hoogte van 3 M. uit laat-Karolingischen tijd, reeds boven vermeld en ook op foto 38 en 41 aangewezen.

Dit doet vermoeden, dat in laat-Karolingischen tijd, toen de heuvel gedeeltelijk hoger



Afb. 40. Vluchtberg Duivendijke (N. Zijde).

is opgeworpen, de grondslag is bijgerond; het oorspronkelijke Karolingische woonvlak was grooter dan de tegenwoordige basis van den berg, deze omsluit bijna geheel den oorspronkelijken kernheuvel die voor het grootste deel uit veen bestaat, welk veen nergens tot den buitenwand reikt. De middellijn van dezen onregelmatigen kernheuvel schatten wij op ongeveer 20 M.

De bovengenoemde drie woningen hebben we op afb. 41 schematisch geteekend: de onderste is A met vuurhaard A' daarboven B met B'; deze ligt iets hoger en overdekt

de onderste voor een groot deel. Rechts daarvan ligt C met C¹ geheel vrij ten opzichte van A en B, eveneens wat hooger.

De afmetingen zijn: achterwand A 7 M. idem B 4 M. en zijwand C 2 M. De achterwand van A is naar links vergraven, dus niet nauwkeurig bepaald.

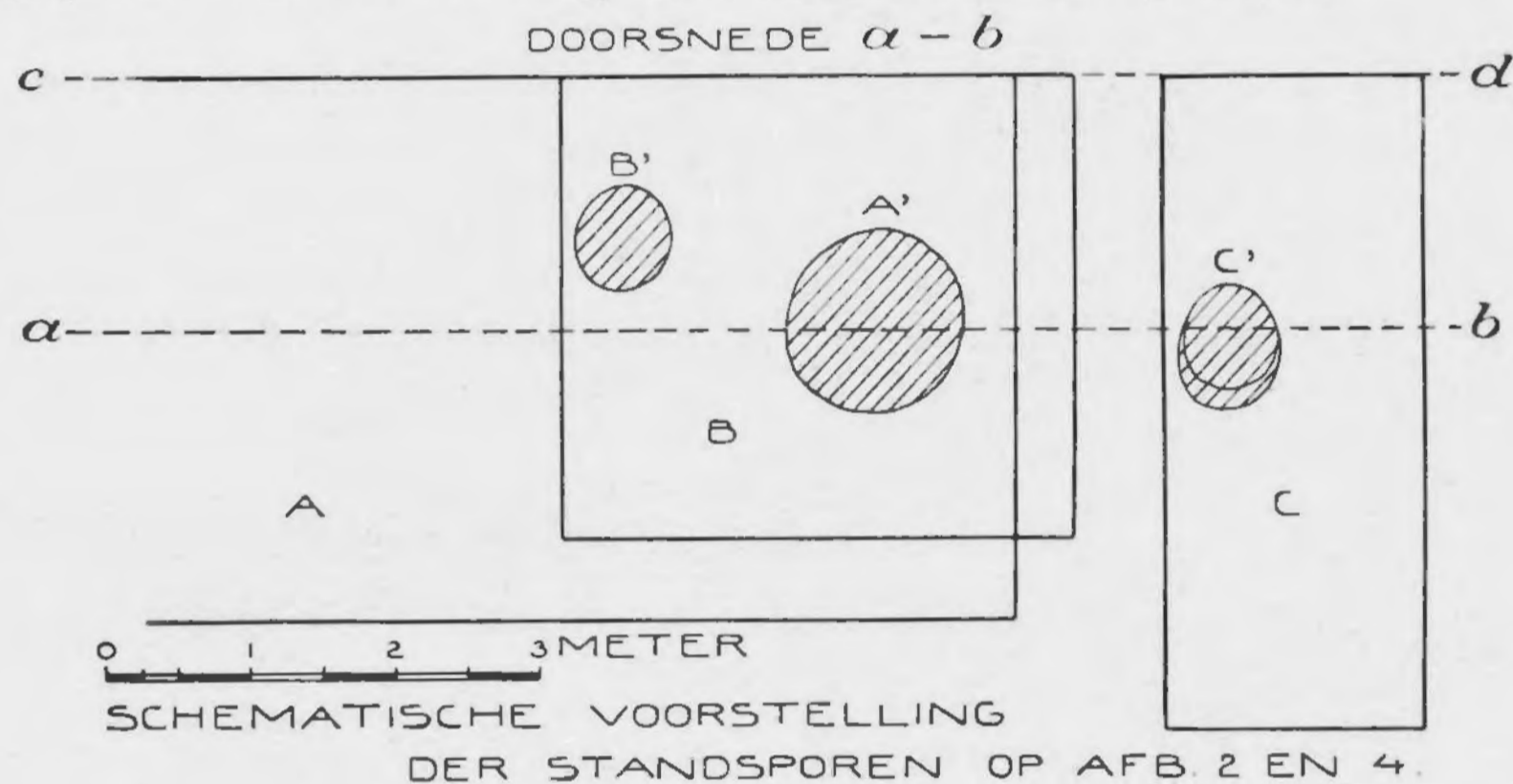
Ook hier is de oudste woning duidelijk de grootste, het is A met standsporen zonder inliggende scherven. Geheel als in de duinen zijn de latere gebouwen meestal kleiner, wat wijzen kan op achteruitgang in bevolking en welvaart in de onrustige laat-Karolingische tijden.

Bij nadere beschouwing der ceramiek, komen wij tot hetzelfde resultaat. De blauwe en lichtgele wijst duidelijk op een talrijke vestiging in den tijd van Karel den Groote en Lodewijk den Vrome. Dit is de oudste Frankische, die een groot deel van het verzamelde omvat.

De laat-Frankische bewoning was minder sterk, blijkens veel geringer voorkomen dezer stukken.

Een na-Karolingische bewoning, 12^e eeuw en later, is mogelijk, toch zouden de resten van baksteen en enz. ook van elders aangevoerd kunnen zijn.

Het belangrijkste rest ons nu nog, de vóór-Frankische vondsten.



Afb. 41.

Bij een onzer oppervlakkige onderzoekingen aan de Oostzijde van den berg, verkregen wij eigenhandig uit den lagen grondslag, beneden het niveau der standsporen eenige scherven, waaronder een duidelijk fragment terrasigillata.

Op het aanliggende terrein, waarin het onder de afgevoerde aarde werd uitgestort, verschenen daarna verschillende dergelijke vroege vondsten, zooals ze nog niet uit Zeeuwsche vliedbergen bekend zijn. Bij bestudeering bleken het te zijn: vier fragmenten van late 2^e eeuwse sigillata-borden, drie stukken van dikrandige Romeinsche amphoren, een paar matbeschilderde stukjes uit de 2^e eeuw, een paar fragmenten van late terranigra en een fragment van een firma-lampje uit het laatst van de 1^e of 2^e eeuw. Verder zijn er onder de fragmenten ook, uit het Merovingsche tijdperk aanwezig: enkele later Germ. stukken, eenige late grove stukken van nog Romeinschen vorm en een voetje van een bekertje of vaasje van blauw-grijze kleur. Fragmenten van het zoo bekende spitsbuikige urntje met ingedrukt ornament ontbreken hier.

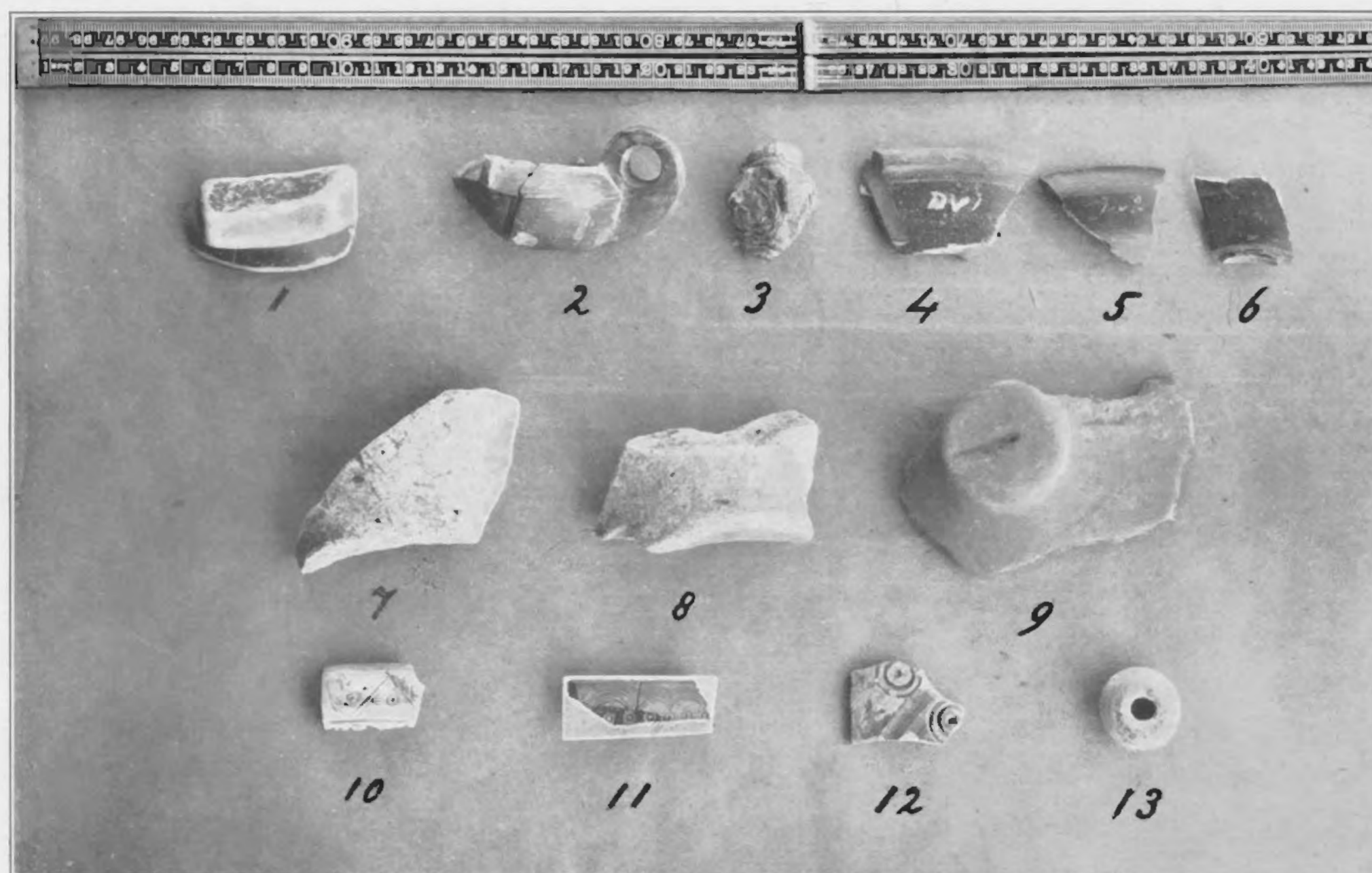
Door vergelijking met de hierachter vermelde talrijke Merov. vondsten uit een duindal, waarbij ook een muntje, glas, metaal en kralen, was het mogelijk ook deze geringe resten uit den berg nader te bestemmen.

In het bijzonder het bekervoetje is van belang: dit verschaft voldoende gegevens voor dateering. Naast een volledig rond standvlak van zulk een bekertje zijn er ook nog twee kleine fragmenten aanwezig, één er van is van zeer zacht baksel, geheel als uit de duinen.

Van ongeveer 500—750 en 800 zijn deze vormen dus in gebruik geweest, ook tusschen de zeer vroege Karolingische vondsten in de duinen komt hoogst zelden nog een dergelijk bodemvlak voor. Zoowel voor de eerste eeuwen na Chr. als in den Merovingischen tijd staat de bewoning, in aansluiting met de Karolingische dus voor deze plaats vast.

Hiermede meenden wij onze beschrijving te kunnen beëindigen, toen in Sept. 1927, terwijl de berg in zijn laatste stadium van afgraving verkeerde, het hiervoor beschrevene nog werd bevestigd.

Op een zavelachtigen grondslag was de vroegere kernheuvel aangelegd, vroeger was



Afb. 42. Romeinsche fragmenten.

dit reeds gebleken uit den ongunstigen toestand van het vlas, gezaaid op het reeds afgegraven terrein. Duidelijk teekende de vroegere grondslag van den heuvel zich daarin toen af. Nu verscheen de zandige bodem ook op de pas ontbloote plaats; naast den kernheuvel vonden we aan de Westzijde op zeer laag niveau een Karolingischen vuurhaard met inliggende scherven. Zoo wordt ook bevestigd dat de bewoning zich in dezen tijd in het rond heeft uitgebreid om den lagen kernheuvel; meteen wordt daardoor bewezen dat deze ouder is, immers hij droeg eveneens een Karolingische vestiging.

Wat betreft den aanleg van dezen kernheuvel, zie men het meergenoemde 7^e en 8^e Jaarverslag der Vereeniging voor terpenonderzoek te Groningen. In het bericht omtrent een bezoek aan den Vliedberg te Duivendijke op 16 Oct. 1922 deelt dr. VAN GIFFEN daar mede, dat bij graving in het midden bleek, dat het onderste gedeelte van den berg bestond uit mestlagen. Het eene gevonden scherfje was van zeer zeldzame laat-Romeinsche groen-

geglazuurde waar. Dit alles is niet in strijd met onze Romeinsche vondsten, alleen zou dan de vroegste bewoning hier direct op het veen aanvangen.

Zonder verder onderzoek schijnt het niet mogelijk over deze zaak een oordeel te vellen. Teneinde het uit dezen vluchtberg ontdekte in het juiste licht te plaatsen volgt nog een korte samenvatting van de tot heden verzamelde oudheidkundige gegevens van Zeeland en in de eerste plaats de overige door ons bezochte vluchtbergen betreffende.

In het bijzonder die te Biggekerke (W) en Coudorpe (Z. B.) gaven hetzelfde beeld, in zooverre het den Karolingischen en lateren tijd betref. Bij beiden vonden wij ook veel 12^e-eeuwsche ceramiek die REMOUCHAMPS ook te Ritthem vermeldt. En in den steil afgegraven zuidelijken rand van den vluchtberg te Westkerke bij Scherpennisse in Tolen, zagen wij ter hoogte van 3 M. een zwartgekleurd spoor met inliggende gele laat-Karolingische scherven.

Dit stemt dus geheel overeen met Duivendijke, men ziet hoe de feiten langzamerhand voor den Karolingischen tijd, tenminste, overal op hetzelfde wijzen; eerst de laat-Karolingische woningen staan op een aanzienlijke verhooging. Romeinsche, Germaansche en Merovingische overblijfselen kennen wij tot nu toe alleen uit Duivendijke.

In groote lijnen verkregen wij het volgende beeld voor geheel Zeeland. In de eerste eeuwen gaat een vrij sterke cultuurstreaming uit van de Rijnstreek, langs de groote rivieren en deze beïnvloedt mogelijk vanuit Domburg ook de andere eilanden eenigszins. Rom. ceramiek, hoewel gering, vonden wij aan de Westpunt van Schouwen, te Westenschouwen en te Duivendijke aan den toenmaligen Oostrand. Ook in het kerkhof te Burgh is iets gevonden, o. a. een Romeinsch bekertje, zwart gelakt ¹⁾, 3^e a 4^e eeuw. De Germaansche bevolking in de duinen bezat enkele Romeinsche munten en fibula's. (Drie van type ALMGREN 15 en een van type 16) ²⁾ wat dus op sterken invloed uit de Rijnstreek zou wijzen. Bovendien verscheen een Augenfibel, ALMGREN 58—60 een laat exemplaar, zonder oogen ingestempeld, alleen met driehoek en chevron op den voet.

De munten omvatten het tijdperk van voor Augustus tot de 4^e eeuw ongeveer. In deze afgelegen streek schijnt dus een weinig talrijke Germaansche bevolking vrij vreedzaam gedurende eeuwen, te hebben geleefd. Van eenige afvalshoopen bevatten de oudste, een zachte, zeer poreuse ceramiek; na een korte periode van vorst, valt alles reeds in poeder uiteen. Het is bij deze stukken, dat de genoemde Rom. fibulae gevonden worden. Het meest eigenaardige is wel de zeer drukke versiering van deze scherven.

De volgende periode door Germ. ceramiek gekarakteriseerd en die doorloopt tot tegen Karolingischen tijd, begint nog met vrij zacht baksel dat steeds harder wordt met zeer geringe versiering, zonder ooren. Ten laatste ontwikkelt zich de rand tot een ronde dikke lijst, gelijkend op die van de kogelpotten.

Als overgang tot de Karolingische caremiek verschijnen stukken, die een imitatie-Germaansch voorstellen, met grove diluviale kwarts gemengd en in dezelfde barbaarsche kleur, dus hier import, blijkens de grondstof. Daarna komt de tijd van Karel den Groote en thans zoowel in duinen als vluchtbergen een veel talrijker bewoning.

Gedurende de eeuwen die aan den Karolingischen tijd vooraf gaan, blijft steeds de invloed van de Zuidelijke hooger staande beschaving merkbaar.

1) OELMANN. Keramik des Kastells Niederbieber blz. 38 Type 30 b.

2) ALMGREN. Studien über Nord Europa. Fibelformen.

De eerste poging tot bezetting van Schouwen vanaf Walcheren door de daar reeds gevestigde Merovingische Franken ondernomen, heeft slechts kort resultaat gehad. Blijkens de vondsten in een der pas ontbloote duindalen, vuurhaard woonsporen, (veel ijzerresten), kralen, de triens, een zilveren ring enz. alles links en rechts verstrooid, lijkt het er sterk op, dat de indringers spoedig met geweld zijn verjaagd. In de omgeving, toen dicht begroeid met kruipwilg en andere duinplanten, zijn deze voorwerpen bewaard gebleven. Eerst in de 7^e eeuw, misschien iets vroeger hebben de Franken de curtis gesticht die naar alle waarschijnlijkheid gelegen zal hebben op het hoge terrein ten Z. O. van het dorp Burgh. Cirkelvormig, met een middellijn van ongeveer 250 M. leverde dit terrein, waarvan een gedeelte als kerkhof in gebruik is genomen, reeds vele scherven, beenen schaatsen, fragmenten van beenen kammen enz. De oudste Merovingische scherven van deze vindplaats, zijn de 7^e-eeuwsche, met ingestempelde ornamenten, niet over het geheele oppervlak, maar in een groep van enkele bijeen op den schouder. Dit schijnt mij een feitelijk Germaansche versieringswijze: op deze late stukken zijn evenwel de vroegere vingerindrukken door een Merovingische stempelversiering vervangen.

Eerst in Karolingischen tijd treedt dan overal in de vluchtbergen, de hoeven, (voor zoover het mogelijk was deze te onderzoeken) de duinen enz. in groote talrijkheid het Karolingische importgoed op. Uit dit alles blijkt duidelijk, dat men zich de groote welvaart in Karolingischen tijd niet licht overdreven zal voorstellen.

J. A. HUBREGTSE.

THE HILL AT DUIVENDIJKKE (ZEALAND).

In the Zealand hills of refuge the same Franconian ceramic was found as in the dunes of Burgh (Comp. Oudh. Med. 1923). When digging in the hill of Duivendijke several stages of settlement were observed, where some square dwellings, showing the same ground scheme as the Carolingian houses in the dunes, the one lying above the other, were brought to light.

Under the top of the hill a settlement of a still later period was situated. The ceramic in this hill was of the same Carolingian kind as that found in the dunes, until the „Pfingsdorffer type”.

The centre of the hill however seems to contain still earlier remains contrary to what we knew until now of these hills in Zealand. Here also Roman fragments and at the same time German ceramic was found. Also the intermediate period, the Merovingian time seems here to be represented by several sherds, although however the real Merovingian ceramic, does not appear here.

Also in other hills of refuge in Zealand the same appearances were sporadically stated.

So one gets an idea of the occupying of this country from early German time, influenced by Roman and Merovingian culture and especially increasing and flourishing in late Carolingian time.

INHOUD.

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST.

	Blz.
P. PETERS, Romeinsche grafvondsten uit Heerlen	1

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN.

J. BELONJE en L. MELCHIOR, Terpen in Westfriesland	5
R. OPPENHEIM, Vondsten bij Lisse	8

HOOFDARTIKELEN.

J. H. HOLWERDA, Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jahrhundert.	9
R. OPPENHEIM, Steinzeitliches aus Zuid-Limburg	21
W. D. VAN WIJNGAARDEN, Karakter en voorstellingswijze van den god Resjef volgens de Egyptische en Vóór-Aziatische monumenten.	28
F. C. BURSCH, Een Germaansche nederzetting bij Kotten	43
N. J. PABON, Ligt Lugdunum Batavorum onder de duinen bij 's Gravenhage?	51
J. A. HUBREGTSE, De vluchtberg te Duivendijke (Schouwen)	60

oudheidkundige mededeelingen

uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

(Nuntii ex Museo Antiquario Leidensi)

Nieuwe reeks X,²

1929

Onder redactie van Dr. J. H. Holwerda.

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

DE BRIEFWISSELING VAN ABGAR EN CHRISTUS.

Onder de Koptische handschriften in het Rijksmuseum van Oudheden bevindt zich een codex, afkomstig uit de verzameling van J. D'ANASTASY. De band bestaat uit verscheidene bladen papyrus, waarover leer is geplakt, versierd met stukjes perkament. De inhoud wordt gevormd door: 1^e een gebed en een exorcismus van een zekeren Gregorius, over wien niets naders bekend is, 2^e de briefwisseling tusschen Abgar en Christus, 3^e de namen van de zevenslapers uit Ephese, 4^e een lijst van de 40 martelaren uit Sebaste, 5^e het begin van de vier evangeliën en psalm 90 vrs. 1 en 2. Deze codex werd, met de overige Koptische handschriften in het Museum, uitgegeven in een werk getiteld: „Manuscrits Coptes du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide. Leide 1897". Alleen van het gebed en het exorcismus verscheen eene vertaling ¹⁾.

Het belangrijkste hier is de briefwisseling tusschen Abgar en Christus, bestaande uit twee brieven, de eene van Abgar aan Christus en de andere van Christus aan Abgar. De oudste vorm dezer twee brieven vindt men in de kerkgeschiedenis van Eusebius, die zegt, dat de tekst dezer brieven door hem ontleend is aan eene Syrische bewerking. Deze is bekend. De brieven zijn in verschillende talen overgebracht en uitgebreid ²⁾. Ook de Koptische bewerker is in dit opzicht niet achtergebleven. Zoover mij bekend bevat onze codex de eenige bewerking in het Koptisch van de beide brieven. De brief van Christus aan Abgar werd daarenboven ook door A. H. SAYCE gevonden op de muren

van een graf te Pharas in Nubië ¹⁾, dat de Kopten als kerk gebruikten. Deze tekst bevat verscheidene fouten, die met behulp van onzen tekst gemakkelijk verbeterd kunnen worden. Zooals reeds door anderen werd opgemerkt is de beteekenis dezer brieven daarin gelegen, dat men ze als onheil afwerend beschouwde. Dit blijkt ook wel daaruit, dat men ze niet alleen aan de poort van Edessa, maar ook aan particuliere huizen bevestigde. Het is wel merkwaardig, dat in de kerk te Pharas evenals in onzen codex de namen van de zevenslapers en de martelaren van Sebaste niet ontbreken.

Al het hier aangevoerde en het voorkomen van het gebed en het exorcisme van Gregorius toonen duidelijk, dat er aan de teksten in onzen codex eene heilbrengende kracht werd toegeschreven.

Hier volgt de vertaling der beide brieven.

Brief van Abgar, den koning van Edessa aan Jezus Christus.

„Aukaros, de koning van de stad Etessa ²⁾, schrijft aan den grooten koning, den Zoon van den levenden God. Wees gegroet! Geëerde en geloofwaardige menschen hebben mij aangaande u medegedeeld, dat de wereld in onzen tijd uwe bezoeking ten volle verdient. Zij is goed door uwe verschijning, waarin gij ons bezocht hebt in onze verdorven eeuw. Deze (d. w. z. uwe bezoeking) geschiedde tengevolge van uwe liefde tot de menschheid, die van eeuwigheid af tot heil van de wereld is geweest. Toen ik dit gehoord had, heb ik vast geloofd zonder twijfelen. Tegelijkertijd heeft men het verheerlijkt, dat gij in Betania groote genezingen hebt verricht zonder geneesmid-

1) Recueil d'études égyptologiques dédiées à... Champollion Paris 1922, blz. 529.

2) E. HENNECKE Neutestamentliche Apokryphen, blz. 77.

1) Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes Vol. XX blz. 174.

2) Edessa.

delen. Die in den loop van den tijd oud zijn geworden, de blinden en de kreupelen, de stommen en de dooven en de melaatschen, gij geneest hen door het woord van uw mond alleen. De duivels zijn gevluht in vrees en in beving, openlijk belijdende uw heerlijken naam. Met onbeperkte macht beveelt gij de dooden, dat zij uit de graven komen, nadat zij begraven zijn. Deze werken bewijzen, dat alle vleesch u kent, want gij zijt de eeniggeboren zoon Gods, en geen ander dan gij. Daarom verzoek ik u, o Heer, door een brief, dat gij ook Aidessa ¹⁾ zult gedenken door de zorg van uwe goddelijkheid en uwe mensche-lijkheid. Alle heidenen zijn voor u (een voorwerp van) zorg, en het is niet mogelijk, dat iemand uwe hand ontkomt. Ik en het volk, wij bidden u dan, terwijl wij u vereeren, dat gij u moeite geeft tot ons te komen voor ons welzijn en de genezing onzer talrijke ziekten. Opdat uw naam over ons zal genoemd worden, zal mijn stad u dienen tot troon gedurende alle dagen van haar bestaan. Ik heb gehoord, dat uw volk, dat slecht en naijverig is, uwe heerschappij heeft verworpen, dat het u vervolgt en niet wil, dat gij koning over hen zijt. Het weet dit niet, dat gij koning zijt over het geen in den hemel en op aarde is, dat gij aan alles leven geeft. Wat is dan ook het volk van Israël? de doode hond, daar het den levenden God heeft verworpen. Het is uwe heilige gave onwaardig. Ik zeg u nu, mijn Heer, dat, indien wij dit wenschen, gij u moeite zult geven bij mij te komen. Klein is de stad, waarover ik regeer. Zij is voldoende voor ons om in liefde zonder naijver en haat te bewonen, opdat gij koning over ons zijt. Ik en het volk, wij zullen zingen voor u, terwijl wij de voetbank uwer voeten aanbidden en uw heiligen troon dienen.

De heerlijkheid zij u, de heerlijkheid van uw onzichtbaren vader, die u tot ons heeft gezonden, de heerlijkheid van uw heiligen geest, die sterk is tot in eeuwigheid. Amen".

¹⁾ Edessa.

De brief van Christus aan Abgar, en de hierop volgende tekst werden vrij vertaald door Dr. A. LEXA professor in de egyptologie te Praag in zijn werk: „La magie dans l’Egypte antique”. Geuthner Paris 1925. In de „Avant-propos” zegt hij: „Je prie mes collègues égyptologues, qui liront ce livre de m’excuser pour avoir donné à mes traductions une forme peut-être plus libre, que celle usitée jusqu’à present.... Une traduction libre est plus facile à comprendre et moins fatigante pour le lecteur ignorant de la langue originale”. Deze zoogenaamde vrije vertaling is niet zonder bedenking te aanvaarden, wanneer men ziet dat ΠΛΑΤΙΑ (Gr. πλατεία) = straat door „palais” wordt vertaald, ΕΠΙΔΗ (Gr. επειδη) = omdat door „quoique” ΕΥΧΕ = indien door „quoique” ΗΤΟΟΥ = zij door „vents”; ΑΝΘΗ ΗΕΤΕΝΟΥΚ = wij zijn het uwe door „nous sommes tes conyzes”; ΠΗΟΥΤΕ ΕΤΡΑ ΠΟΤΟΕΙΗ ΗΑΤΑΡΗΣΥ, ΠΕΤΕΛΗ ΦΥΣΙΣ ΗΡΩΛΕ ΗΑΨΟΥΩΡ ΜΛΑΤ = God, die is het oneindige licht, dat geen mensch zal kunnen bereiken door: „Dieu qui est dans la lumière sans fin, qui a pris la nature humaine, afin qu’il pût demeurer parmi nous”, enz.

CRUM, in zijne aankondiging van de uitgave der Koptische handschriften in het Rijksmuseum van Oudheden ¹⁾ beschouwt te recht de twee regels, die onmiddellijk op dezen brief van Christus volgen als „Unterschrift” hiervan, terwijl de volgende tekst het gebed van Judas in de legende van de kruisvinding inhoudt volgens de Grieksche bewerking, uitgegeven door WOTKE ²⁾. Alleen de tooverwoorden, die hier voor Hebreeuwsch moeten doorgaan, verschillen van die in onzen tekst, die ook in andere opzichten afwijkt, zoodat wellicht de Koptische bewerker een anderen tekst heeft gebruikt dan die door WOTKE is uitgegeven.

De vertaling van de beide stukken luidt aldus „De brief van Jezus den Christus onzen

¹⁾ Orientalistische Literaturzeitung Januari 1899, blz. 21.

²⁾ Wiener Studien 1891, blz. 307.

Heer aan Aukaros. Amen. Het afschrift van den brief van Jezus den Christus den Zoon des levenden Gods. Hij schrijft aan Aukaros den koning van Etessa. Wees gegroet! Gezegend zijt gij! en het goede zal u geworden, en gezegend is uwe stad, wier naam is Etessa. Daar gij niet hebt gezien (en toch) hebt geloofd, zult gij beloond worden overeenkomstig uw geloof en uw goed voornemen. Uwe ziekten zullen genezen worden, en indien gij als mensch vele zonden hebt begaan, zullen zij u vergeven worden, en Etessa zal gezegend zijn tot in eeuwigheid. De heerlijkheid Gods zal vermeerderen onder haar volk, en het geloof en de liefde zullen schitteren in hare straten. Ik Jezus, ik ben het, die beveelt, en ik ben het, die spreekt. Omdat gij veel hebt liefgehad, zal ik uw naam plaatsen tot eene eeuwigdurende herinnering en vereering en zegen onder de geslachten, die na u zullen komen in uw vaderland alom, en hij zal gehoord worden tot het einde der aarde.

Ik Jezus ben het, die dezen brief eigenhandig heeft geschreven. Geen macht van den duivel ¹⁾, geen onreine geest zal ooit die plaats kunnen naderen noch aanraken, waar dit geschrift is bevestigd. Gegroet in vrede. Amen.

De brief van onzen Heer Jezus, den Christus aan Aukaros. Amen”.

De vertaling van den hierop volgende tekst luidt aldus.

„Hij verhief zijn stem in het Hebreeuwsch; hij bad, terwijl hij aldus sprak: Akraβī: akra-beī, milās, phīnādōn: aeir; elōēi, aamektōl, azacēl, borāō, abraxiō, athēthāl: barouch, ziamōūr: mīmōuth: achle, bīrobā, ermou, kathazō, daula, melmōn: sesēn, gēmnan: ilēm: iēl: Amen.

Dit is er de vertaling van: God, die is gezeten boven de Cherubijnen, beneden wien

1) Dat ἀπτιριμενος ook de duivel kan beteekenen blijkt, zooals Prof. Dr. A. VAN VELDUIZEN mij mededeelde o. a. uit 1 Clemens 51:1, Martyr: Polycarp 17.1. Berl. Kopt. U.k. 6.25.

vier dieren zijn; zij zijn het, die vliegen op den weg van de lucht in vreeze. God, die is in het oneindige licht, dat geen mensch zal kunnen bereiken, gij zijt het, die voor u vier dieren heeft geschapen, opdat zij u dienen. De vier dieren zijn die, welke dienen ten allen tijde, terwijl zij uitroepen met een stem, die niet zwijgt: heilig! heilig! heilig! Twee werden geplaatst in het paradijs, opdat zij het paradijs bewaken, opdat zij den boom des levens bewaken. Deze noemt men Serafijnen. Gij zijt het, die over ieder regeert. Wij zijn het uwe en uwe schepping. God, die de engelen, die gezondigd hebben, in de diepste der hel heeft geworpen, hen die bewaakt worden door de grendels der hel tot eene eeuwigdurende straf: indien dit uw wil is, dat de zoon van Maria, de rechtvaardige duif, koning wordt, hij, dien gij hebt gezonden, opdat hij uwe wonderen openbaart, (dan) weet ik o Heer, dat, indien hij niet uit u was voortgekomen, hij nooit die wonderen zou gedaan hebben, en indien hij niet uw geliefde zoon was, hij niet uit de dooden zou zijn opgestaan. Doe dan uwe wonderen en toon hen ons, o Heer. Gelijk gij uw dienaar Mozes gehoor hebt gegeven en hem het gebeente van onzen broeder Jozef hebt gewezen, wijs ons nu evenzoo, o Heer, de plaats, waar het kruis van den Christus ligt, en beveel dat een damp opstijgt, opdat ik zal gelooven in het kruis van den Christus. En beveel dat een damp opstijgt, opdat ik zal gelooven in het Kruis van den Christus, want hij is de koning van Israël en het heil van de wereld en Jeruzalem van eeuwigheid tot eeuwigheid. Amen”.

De beantwoording van de vraag in hoever men de Koptische bewerking der beide brieven oorspronkelijk kan noemen en of de tekst met tooverwoorden van den Koptischen bewerker afkomstig is, of dat die ook elders voorkomt, behoort tot het gebied van de beoefenaars der Oud Christelijke Letterkunde.

P. A. A. BOESER.

EINE NILPFERD-STATUETTE DES MITTLEREN REICHS IM RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN ZU LEIDEN.

Fast alle ägyptologischen Sammlungen besitzen unter ihren Schätzen Nachbildungen von Nilpferden, die aus Stein, Ton, Fayence oder Holz gebildet, uns bereits aus der ägyptischen Frühzeit bekannt sind. Welche religiösen Vorstellungen sich mit der Sitte verbanden, den Verstorbenen Nilpferd-Statuetten mit ins Grab zu geben, wissen wir nicht. Wahrscheinlich wollte man den vornehmen Herren, die sich im Leben so oft auf der Nilpferd-Jagd vergnügt hatten, Gelegenheit geben, diesen Sport in der anderen Welt fortzusetzen. Zwar mussten sich die Toten im engen unterirdischen Grabschacht mit kleinen Nilpferd-Figuren begnügen, aber nach ägyptischer Vorstellung blieb den Verstorbenen ja eine gewisse Bewegungsfreiheit, die es ihnen z.B. gestattete, sich auch in die oberen Grabräume zu begeben, in denen Darstellungen aus ihrem irdischen Leben häufig die Wände zierten. Bilder, die den Grabinhaber, im schwanken Papyrusnachen stehend, auf der Nilpferdjagd zeigen, sind ungemein häufig.

Mögen die herrlichen, aus hartem geglätteten Stein gefertigten Nilpferde, wie wir sie besonders aus der ägyptischen Vor- und Frühzeit kennen als Kunstwerke auch am höchsten einzuschätzen sein, archäologisch vielleicht wichtiger ist eine Gruppe von Hippopotamus-Statuetten aus Steingut mit blauem Fayence-Überzug, eine Gruppe die sich ausschliesslich auf die Gräber des Mittleren Reichs (etwa 2000—1600 vor Christus) beschränkt. Beispiele haben sich besonders in Oberägypten, aber auch in der Nähe von Kairo (Heliopolis und Tura) gefunden. Heute besitzt fast jede grössere ägyptologische Sammlung eines oder mehrere dieser Fayence-Nilpferde, jedoch sind kürzlich selbst für beschädigte Stücke im Kunsthandel Phantasie-Preise erzielt

worden. So wurde im Herbst 1928 eine solche Statuette, trotzdem ihr die Beine fehlten, für 400 ägyptische Pfund nach Amerika verkauft.

Bevor wir uns kurz mit dem im *Rijks-Museum van Oudheden* zu Leiden aufbewahrten Exemplar beschäftigen, seien einige allgemeine Bemerkungen über diese Denkmäler-Klasse vorausgeschickt.

Wie bereits erwähnt sind diese aus Steingut bestehenden Nilpferd-Statuetten mit einer Fayence-Schicht überzogen, die ursprünglich immer eine herrliche, glänzend himmelblaue Färbung hatte. Wir können diese prachtvolle Farbe heute noch an einer ganzen Reihe von Nilpferd-Figuren bewundern, bei den meisten hat sie sich jedoch im Laufe der Zeit und je nach der chemischen Zusammensetzung der Fayence-Schicht in hellgrün, blaugrün, dunkelgrün oder in milchweiss umgewandelt. Die Grösse dieser Statuetten variiert zwischen 21 (Länge) \times 15 (Höhe) und $3 \times 1\frac{1}{2}$ cm. Ausser ruhig schreitenden oder stehenden, liegenden oder sich plötzlich aufrichtenden, den riesigen Rachen weit aufreissenden Nilpferden dieser Gruppe gibt es auch einige, die in einer Barke stehend dargestellt sind. Fast alle diese Hippopotamus-Fayencen sind mit Wasserpflanzen, Vögeln, Schmetterlingen usw. verziert, die mit schwarzer Tinte auf ihren Körper gemalt sind. Der Sinn dieser Dekoration ist klar. Die Tatsache, dass das Nilpferd im Wasser lebt, suchte man in naiver Weise dadurch anzudeuten, dass man dem Tiere die es umgebende Flora und Fauna auf den flächig plumpen Körper setzte. Da aber der Raum auf einer höchstens 21 cm. grossen Statuette beschränkt ist, war es immerhin schwierig auf ihr eine ganze naturalistisch dargestellte Nil-Landschaft unterzubringen,



Abb. 1.

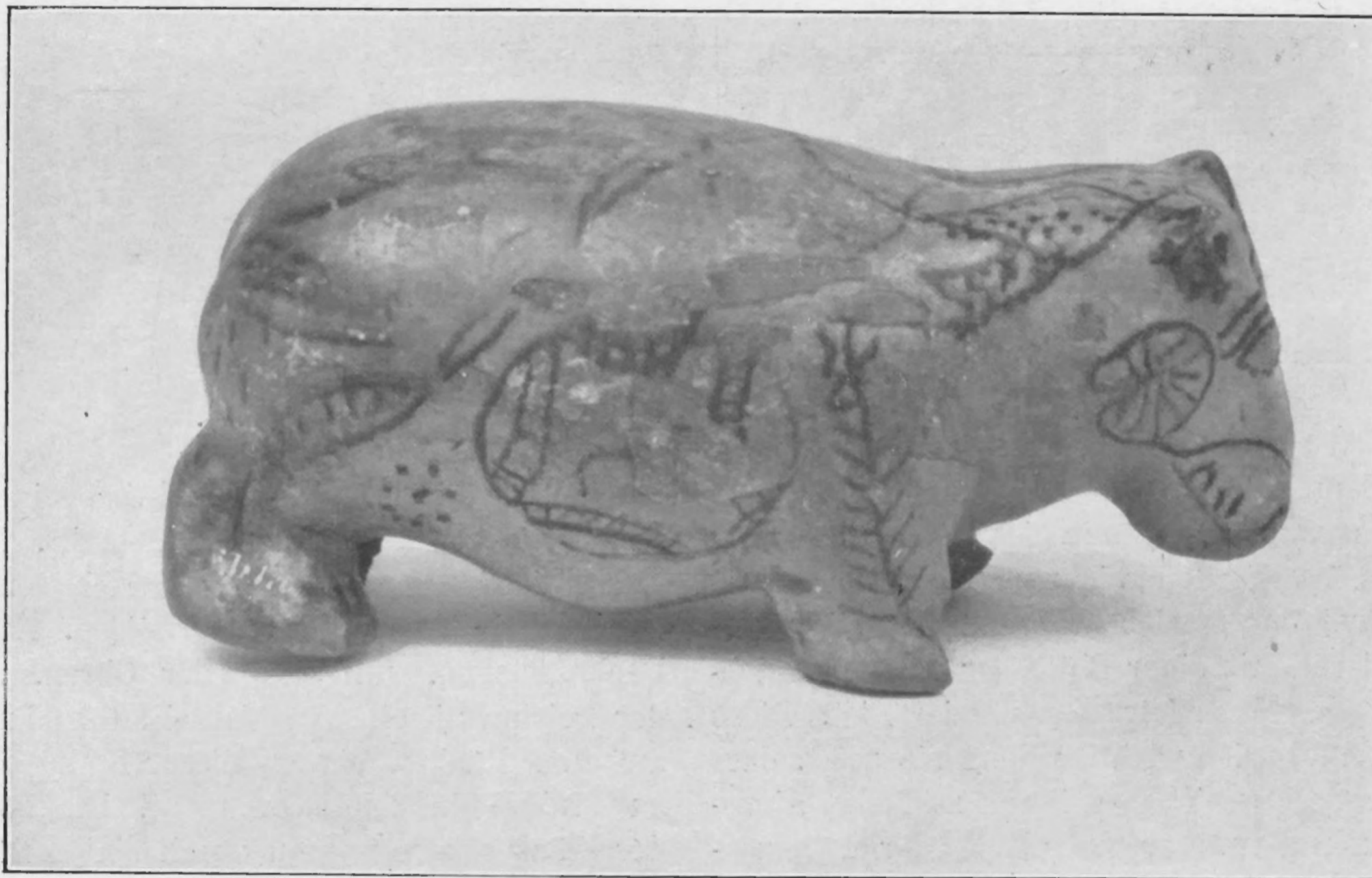


Abb. 2.

derart wie es etwa auf den Grabwänden möglich war. Zum Ersatz begnügte man sich mit einigen ägyptischen Charakter-Pflanzen, die man in ganz bestimmter, sich bei allen Fayence-Nilpferden stets gleich bleibender Stilisierung auf den Körper des Tieres malte.

Das Nilpferd in Leiden (Abb. 1-5), dem wir uns nunmehr zuwenden, soll das illustrieren, Abb. 5 zeigt die Dekoration dieser Fayence-Statuette.

dem zu verzierenden Gegenstände anpassten. Das heisst klarer ausgedrückt: man setzt auf das breite abgerundete Hinterteil des Nilpferdes die weisse ägyptische Teichrose (*Nymphaea lotus* L.), weil diese im Profil eine abgerundete Form hat; auf den nach dem Kopf zu schmäler werdenden Nacken dagegen malte der alte Kunsthandwerker die Blüte der blauen ägyptischen Wasserrose (*Nymphaea caerulea*



Abb. 3.



Abb. 4.

Auf dem Nacken, der sich nach dem Kopfe zu ein wenig verjüngt, ist eine Blüte der blauen ägyptischen Teichrose (*Nymphaea caerulea* Sav.) dargestellt, während das Hinterteil des Tieres mit einer Blüte der weissen Teichrose (*Nymphaea lotus* L.) verziert ist. Diese Feststellung ist wichtig; denn sie zeigt, dass die Aegypter die von ihnen zu Dekorations-Zwecken benutzten Pflanzen oder Pflanzen-Ornamente dort anbrachten, wo sie sich in Einklang mit ihrer Umrissgestalt am besten

Sav.), denn diese hat im Profil stets eine spitz zulaufende, fast dreieckige Gestalt. Dieses Dekorations-Gesetz lässt sich auch sonst in der ägyptischen Kunst nachweisen. Auf die Backenflächen, unterhalb der Ohren, setzte der Zeichner je ein *Nymphaea*-Blatt und mitten auf den Rücken ein an dieser Stelle schwer zu erklärendes Netz-Ornament. Die Flächen der Längsseiten werden durch einige flüchtig ausgeführte Rosetten ausgefüllt sowie durch eine *Nymphaea*-Knospe und durch ein Pflanzen-

Ornament, das einem Blatt der Dattelpalme ähnlich sieht. Dieses letztere Ornament, das sich über das rechte Vorderbein hinzieht, stellt in stärkster Stilisierung die Wasserpflanze

zur völligen Unkenntlichkeit stilisiertes *Potamogeton*-Ornament, ja das letztere lässt sich überhaupt nur deshalb identifizieren, weil wir mit Sicherheit bestimmbare *Potamogeton*-Bilder

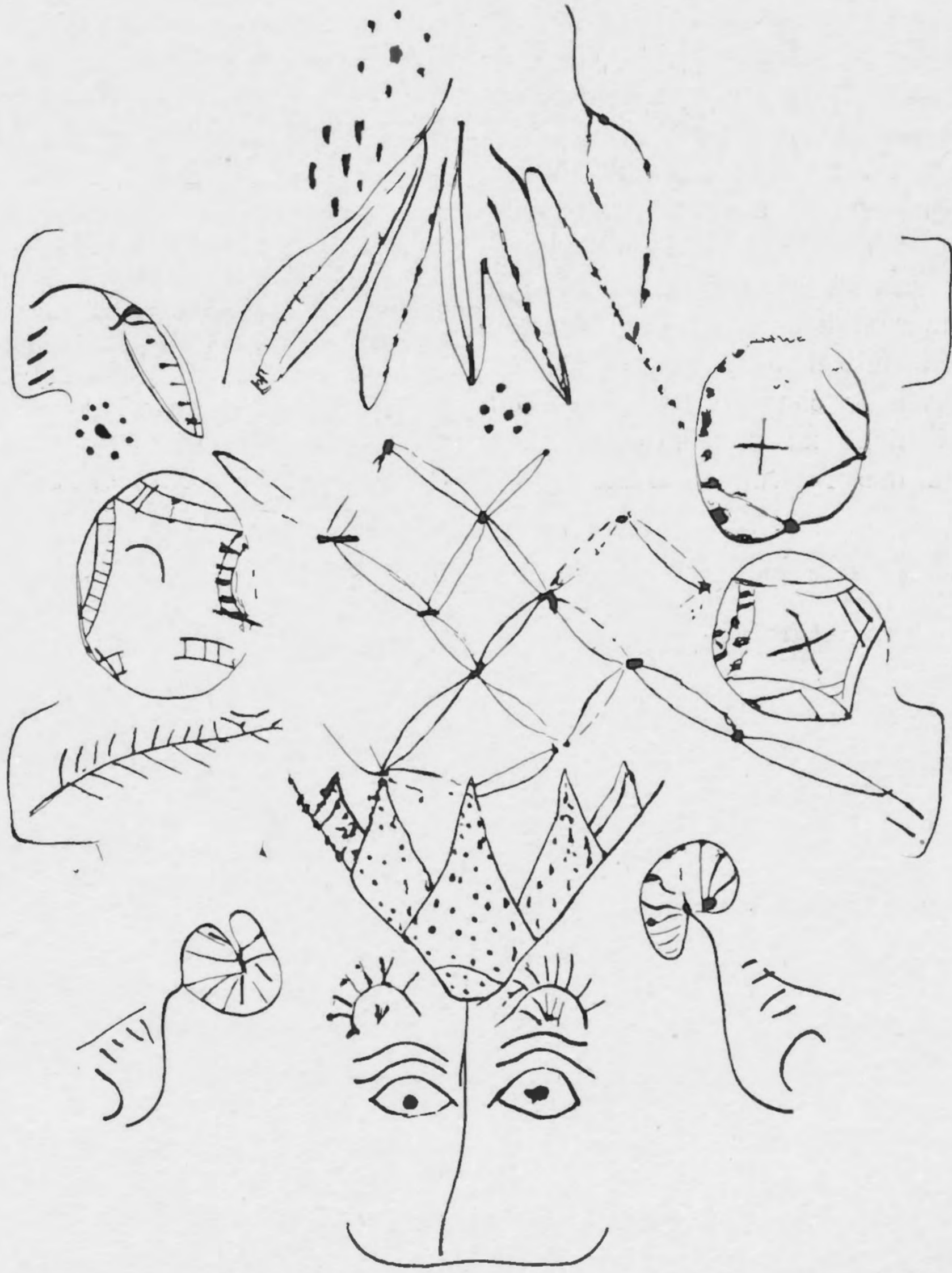


Abb. 5.

Potamogeton lucens L. dar, ein wucherndes Wassergewächs, das wir vom Alten Reich an bis in die Spätzeit auf den Denkmälern verfolgen können. Diese Darstellungen sind selbstverständlich weit naturalistischer als unser bis

auf den Denkmälern nachweisen können. Im Altertum scheint *Potamogeton lucens* L. neben den beiden genannten *Nymphaea*-Arten und dem Papyrus zu den Charakter-Pflanzen des Nils mit seinen Kanälen und Hinterwässern

gehört zu haben, heute ist die Pflanze nur in Unterägypten, besonders in den Nil-Mündungen beobachtet worden. Nach Unterägypten haben sich jetzt auch *Nymphaea lotus* und *Nymphaea caerulea* zurückgezogen, während der Papyrus (*Cyperus Papyrus*) heute bekanntlich erst vom Weissen Nil ab angetroffen wird.

Soviel über die Verzierung des Leidener Fayence-Nilpferdes.

Die Statuette ist 20 cm. lang und 10 cm. hoch, gefunden wurde sie zu Draḥ abu'l negga (Theben). Der ursprünglich blaue Fayence-Überzug ist heute in grün verfärbt. Die ein schreitendes oder stehendes Nilpferd darstellende Statuette mit den zu kurzen Beinen und dem nicht sehr charakteristischen Kopf gehört gewiss nicht zu den künstlerischen Glanzleistungen dieser Gruppe, archäologisch

dagegen ist sie ihrer Pflanzen-Ornamentik wegen von Interesse.

Literatur: Für das Leidener Nilpferd im allgemeinen vergleiche man P. A. A. BOESER, Beschreibung der Aegyptischen Sammlung, T. III, S. 7, nr. 49, Taf. XVII.

Über die Dekoration der Fayence-Nilpferde und speziell über *Potamogeton lucens* hat der Verfasser in zwei in der *Revue de l'Égypte ancienne* erschienenen Aufsätzen gehandelt, ein dritter abschliessender Artikel wird bald in derselben Zeitschrift erscheinen. Man vergleiche: L. KEIMER, *Le Potamogeton lucens L. dans l'Égypte ancienne* (*Revue de l'Égypte ancienne* Band I, Heft 3—4, 1927, S. 182—197) und *Nouvelles recherches au sujet du Potamogeton lucens dans l'Égypte ancienne et remarques sur l'ornementation des hippopotames en faïence du Moyen Empire* (*Revue de l'Égypte ancienne* Band II, Heft 3—4, 1929, S. 210—253). Im letztgenannten Artikel ist die Pflanzenornamentik des Leidener Nilpferdes ausführlich behandelt.

Cairo, den 17^{ten} Oktober 1929 L. KEIMER.

TWEE TORSO'S VAN KONINGIN HATSJEPSOET.

In het laatst van het vorige jaar ontving het Rijksmuseum van Oudheden van H. M. de Koningin-Moeder ten geschenke twee torso's van de Egyptische koningin Hatsjepsoet. Aanleiding tot deze vorstelijke schenking was het volgende. Sinds enkele jaren hebben er van wege het Metropolitan Museum te New-York opgravingen plaats in de nabijheid van den tempel van Hatsjepsoet te Deir-el-Bahri, onder leiding van den heer H. E. WINLOCK. Bij deze opgravingen is o. a. een nieuw graf gevonden van den architect van dezen tempel Sen-moet, die gedurende de regeeringsperiode van Hatsjepsoet haar gunsteling was en die zeer veel invloed op de regeering uitoefende. Een weinig ten Oosten van dit graf, juist in de omgeving van en onder het sindsdien afgebroken en elders weer opgebouwde restaurant van Cook, zoo welbekend bij de toeristen, heeft men in een groeve, die gedurende de opgravingen van 1893 gebruikt werd om er puin en afval in te storten, talrijke fragmenten gevonden van beelden der koningin Hatsjepsoet (zie Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New-York, Part II, The Egyptian Expedition, 1922—1928). Zoo zijn hier sinds 1926 gevonden o. a. gedeelten van geknielde en staande granieten beelden, stukken van een granieten kolossusbeeld, de kop van een groot Osirisbeeld van kalksteen en de fragmenten van granieten sphinxbeelden dezer koningin.

De ontdekking van deze groeve met de vernielde beelden bleek spoedig van het grootste belang te zijn. Immers de hier gevonden fragmenten waren alle afkomstig uit één bepaalden tijd en hadden behoord tot beelden van één bepaald persoon, koningin Hatsjepsoet. En juist dit geeft aan deze vondst haar groote beteekenis. De tempel van Deir-el-Bahri is namelijk ontworpen door één man en gebouwd volgens één plan. En in dit bouwplan van den architect Sen-moet vormden de sculpturen een integree-

rend bestanddeel. Men kon dus met reden verwachten bij opgravingen in de nabijheid van dezen tempel zoo niet alle beelden, dan toch een groot gedeelte daarvan terug te vinden. De uitkomst heeft echter alle verwachting overtroffen. Men vond zooveel materiaal, dat de heer WINLOCK en zijn medewerkers met veel beleid en geduld aan het werk gingen om al deze fragmenten uit te zoeken, en na veel passen en meten is het hun gelukt uit deze collectie een geheele groep van beelden der koningin Hatsjepsoet samen te stellen, waarvan een groot gedeelte zoo goed als geheel compleet werd, terwijl aan andere beelden enkele belangrijke stukken bleven ontbreken.

De heer WINLOCK sloeg toen een anderen weg in om ook deze beelden te completeeren. Hij wendde zich tot de directies van verschillende musea om inlichtingen omtrent fragmenten van beelden van Hatsjepsoet, die mogelijkerwijs in deze musea bewaard werden en misschien pasten bij door hem gevonden fragmenten. En inderdaad had hij hier op twee plaatsen succes, nl. te Berlijn en te Leiden. Wij ontvingen namelijk van hem in den zomer van 1928 een verzoek om inlichtingen betreffende twee torso's der koningin Hatsjepsoet, welke in ons land — naar zijn meening op ons museum — aanwezig waren en waarvan hij de aanpassende fragmenten bij zijn opgravingen te Deir-el-Bahri meende gevonden te hebben. Bedoelde stukken waren echter niet in ons museum; bij onderzoek bleek, dat zij zich te Soestdijk moesten bevinden, en tevens bleek ook, hoe zij daar gekomen waren.

Wijlen Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden bezocht Egypte in 1869 ter gelegenheid van de opening van het Suez-kanaal, en van dit bezoek bracht hij twee oud-Egyptische granieten torso's mede. Deze stukken zijn inderdaad kort daarop gedurende eenigen tijd voor onderzoek te Leiden in het museum aan-

wozig geweest; althans de toenmalige conservator der Egyptische afdeeling, dr. W. PLEYTE, heeft ze beschreven (Aegyptische Zeitschrift, Zwölfter Jahrgang, 1874, S. 43—46). Bovendien zijn er hier van beide stukken enkele afgietsels gemaakt, waarvan jarenlang één paar hier en een ander paar in het museum te Turijn is

VAN DER OYE te Voorschoten, stelden wij ons in verbinding met den intendant van genoemd paleis, Jhr. DE JONGE VAN ZWIJNSBERGEN, ten einde hier een onderzoek te mogen instellen. Dit onderzoek, in September 1928 toegestaan, had het gewenschte resultaat. Echter troffen wij daar beide stukken niet als torso's aan;



Afb. 6.

bewaard¹⁾. De stukken zelf waren sindsdien in het paleis van wijlen Z. K. H. Prins Hendrik te Soestdijk opgesteld. Het kwam er nu op aan te onderzoeken, of deze beelden later met het paleis in het bezit van H. M. de Koningin-Moeder waren overgegaan. Door bemiddeling van den heer W. A. A. Baron SCHIMMELPENNINCK

1) Francesco Rossi, Il museo egizio di Torino, 1884, p. 13.



Afb. 7.

zij waren, waarschijnlijk tijdens hun verblijf te Leiden tusschen 1869 en 1874, geheel overeenkomstig den smaak van dien tijd, gerestaureerd; de ontbrekende stukken, als kop, armen, beenen en troon, waren er in gips aan toegevoegd, in den stijl der monumenten van de 18^e dynastie, zoodat, daar men bovendien het gips nog de kleur van de steen gegeven had, deze beelden zich, althans bij oppervlakkige

beschouwing als onbeschadigd voordeden. In de belangstelling, die men voor deze beelden koesterde, heeft H. M. de Koningin-Moeder aanleiding gevonden deze aan het museum ten geschenke te geven.

In October d. a. v. zijn beide beelden op het Museum aangekomen, waar zij weer van hun gipstoevoegsels ontdaan zijn, eensdeels, omdat het gips te veel geleden had en in den loop der jaren bijna geheel verteerd was en ook de verf, die er op gebracht was, verkleurd was, andersdeels, omdat een dergelijke restauratie in strijd moet geacht worden met de opvattingen van onzen tijd. Zij zijn thans weer als torso's opgesteld in de sculptureenzaal der Egyptische afdeeling en vormen een aantrekkelijkheid te meer voor ons museum. Immers, deze gift is des te belangrijker, omdat het museum nog geen beelden van Egyptische vorstelijke personen bevatte en evenmin monumenten uit den tijd van koningin Hatsjepsoet.

De eerste dezer beide torso's (Afb. 6 en 7) is van roode, wit- en zwartgekleurde graniet; zij is hoog 53 cM., breed 41 cM., diep 25 cM. Het oorspronkelijke beeld heeft de koningin voorgesteld als vrouw, zittende op een troon, gekleed in een lang, nauwsluitend gewaad, met een kraag om den hals. Alleen de buste is hiervan nog overig. Het hoofd, de onderarmen met handen en het geheele onderlichaam met de troon ontbreken. Op het hoofd droeg zij den koninklijken hoofddoek, z.g. klaft (zie ERMAN-RANKE, *Aegypten und Aegyptisches Leben im Altertum*, 1923, S. 64), waarvan de drie uiteinden, namelijk van voren de twee rijkgeploide, op de schouders afhangende banden en van achteren de korte, ronde, gedraaide, op den rug afhangende vlecht, op de torso zijn bewaard gebleven. Ook een gedeelte van den pijler, waartegen de zittende koningin met haar rug leunde, is nog overig, waarop, nog grootendeels onbeschadigd, het volgend opschrift te lezen staat: hrj ntrt nfrt Māt-ka-re, d.w.z. de meesteres, de goede godin Māt-ka-re. Deze

naam Māt-ka-re is de ensoet-bitj naam der koningin, die als dochter van Rē Hātsjepsoet heet (E. A. W. BUDGE, *The Kings of Egypt*, Vol. I, 1901, p. 120—121; E. BRUGSCH-BEY et URBAIN BOURIANT, *Le livre des rois*, 1887, p. 41—42).

Dit beeld heeft dan zonder twijfel deze koningin voorgesteld. Het was tot voor korten tijd een der zeer weinige bekende voorstellingen dezer koningin als vrouw. Een ander dergelijk beeld bevindt zich in het Museum te Berlijn, afgebeeld door LEPSIUS (LEPSIUS, *Denkm. Abth. III*, Bl. 25, f.). Dit beeld is echter ook maar fragmentarisch bewaard gebleven en belangrijke stukken als bv. de geheele kop ontbreken, en zijn met gips aangevuld. Naar dit beeld, dat ook koningin Hatsjepsoet, zittend op een troon en met de klaft op haar hoofd als vrouw voorstelt, is waarschijnlijk deze Leidsche torso gerestaureerd en ook de inscriptie is aangevuld naar een inscriptie, die op het Berlijnsche beeld, naast het rechterbeen, voorkomt. Dit vervolg luidt: mrijt nb nswt tawi enhtj mj Rē d-t, d.i. „de geliefde van den heer der tronen der beide landen (een bijnaam voor den god Amon als heer van Karnak), begiftigd met het leven als Re in eeuwigheid”.

Het tweede der beide beelden (Afb. 8 en 9) is van zwarte, wit- en roodgekleurde graniet; het is hoog 61 cM., breed 36 cM., diep 53 cM. Het oorspronkelijke beeld heeft de koningin voorgesteld, als man, zittend op een troon, gekleed in het korte schort, met den leeuwenstaart tusschen de beenen, en met een kraag om den hals. Van dit beeld is iets meer bewaard gebleven dan van het vorige. Ook een gedeelte van het onderlichaam en van den troon is nog aanwezig; doch het hoofd en het benedenstuk van den troon en de voeten ontbreken, terwijl ook de linkerarm en -hand erg beschadigd zijn. Een gedeelte van den baard is nog aanwezig. Op het gedeelte van den pijler, waartegen de zittende koningin leunde, staat nog het volgende opschrift te lezen: mrj Amon-Re

nb nšwt tawi rdj enj mj Rē d-t, d.i. de geliefde van Amon-Re, den heer van de tronen der beide landen, begiftigd met het leven als Rē in eeuwigheid. Hierboven is nog een gedeelte te zien van de cartouche, waarin de naam van de koningin gestaan heeft. Het bovenste gedeelte der inscriptie en wel juist het gedeelte, dat den naam en den titel van de koningin bevatte, is verloren gegaan. Welke naam hier oorspronkelijk was aangebracht, is niet meer uit te maken. PLEYTE (Aeg. Z., 1874, S. 46) meende op het beeld nog een pluralis-

slecht waar te nemen is — de naam was nog uitgebeiteld bovendien, voordat het beeld zoo geschonden werd —, kan er even goed een andere naam gestaan hebben. Men behoeft dan nog niet aan Thoetmosis te denken, zooals PLEYTE op grond van stijl en kleeding van het beeld, veronderstelt; het opschrift kan even-



Afb. 8.

teeken waar te kunnen nemen als slot van den uitgebeitelden naam, en een deel van een horizontale lijn. Hij denkt dus aan den naam Hatsjepsoet. Waarschijnlijk daarom is ook, toen dit beeld van een kop van gips voorzien werd, het opschrift aan de achterzijde aldus aangevuld: hꜣj sa-t Rē n hꜣtf Chnoemit-Amon-Hatsjepsoet, d.i. de meesteres, de lichamelijke dochter van Rē Chnoemit-Amon-Hatsjepsoet. Daar echter bovengenoemd pluralisteeken zeer



Afb. 9.

goed aldus aangevuld moeten worden: hꜣj ntrt nfrt nbt tawi. Māt-ka-re, d.i. de meesteres, de goede godin, de meesteres der beide landen Māt-ka-re. Immers, het gedeelte van het opschrift, dat op deze torso is bewaard gebleven, wijst er wel heel duidelijk op, dat dit beeld in elk geval koningin Hatsjepsoet voorstelt, en wel, zooals dat bij haar meestal het geval is, als man. Men heeft ook wel gedacht, dat het beeld den god Amon voorstelde, doch de

titel „mrj Amon nb nswt tawi rdj cnh mj R^c d-t” is een karakteristieke toevoeging bij de namen van Hatsjepsoet. Men vindt deze toevoeging bij geen anderen koningsnaam. Ook op het boven besproken beeld te Berlijn en in den tempel van Hatsjepsoet te Deir-el-Bahri (LEPSIUS, Denkm. Abth. III, Bl. 21) komt deze toevoeging altijd voor bij dezen naam der koningin, terwijl achter haar naam Chnoemit-Amon Hatsjepsoet gewoonlijk volgt: mrjj Amon ensoet neteroe cnhtj d-t, d.i. de geliefde van Amon, den koning der goden, die leeft tot in eeuwigheid. Men mag dus wel als vaststaand aannemen, dat ook dit beeld koningin Hatsjepsoet heeft voorgesteld, en dat in de cartouche haar ensoet-bitj naam Māt-ka-re gestaan heeft. Ook dit beeld was gerestaureerd en voorzien van een kop van gips, die de witte kroon van Opper-Egypte droeg, welke restauratie waarschijnlijk geschied is naar den kop van een beeld van Hatsjepsoet, die in het Museum te Berlijn berust (LEPSIUS, Denkm. Abth. III, Bl. 25b). Wat nu de herkomst van beide beelden betreft, daaromtrent bevond zich nog te Soestdijk het volgende belangrijke gegeven. Het is een schriftelijk „bewijs van afkomst van het granieten beeld uit Caïro, dat te Soestdijk in de vestibule staat”, dat de volgende verklaring inhoudt: „Note pour son Altesse Royale le Prince Henri des Pays-Bas. La Statue en granit rouge, trouvée à Thèbes dans la plaine entre Deir-el-Bahri et le temple de Koorna, est celle de la Reine „Ramaka” de la 18 Dynastie 1600 ans avant J. C.”. Deze verklaring, die alleen van het hier eerst besproken beeld van roode graniet vermeldt, dat het bij Deir-el-Bahri gevonden is, is van groote beteekenis geworden voor den heer WINLOCK en zijn medewerkers. Immers, het is juist op de in deze verklaring vermelde plaats, dat zij vele fragmenten van beelden van Hatsjepsoet gevonden hebben, en daaronder ook een kop (Afb. 10) en gedeelten van armen, beenen en troon van een beeld van roode graniet. De heer WINLOCK bezocht reeds in het najaar van 1928 ons museum en constateerde toen tot

zijn groote vreugde, dat deze fragmenten, zooals hij reeds vermoedde, moesten passen op de torso van roode graniet, die zoo lang te Soestdijk is bewaard. Om daaromtrent de grootst mogelijke zekerheid te hebben, is ten onzent van deze torso een gipsafgietsel gemaakt, welke naar Egypte is gezonden. Aldaar bleek, dat alles klopte: de daar gevonden fragmenten pasten volkomen op dit afgietsel ¹⁾. Hier dus ten overvloede weer eens een bewijs, hoe de fragmenten van éénzelfde monument over den aard-



Afb. 10

bodem verstrooid geraken. Dit zelfde geval doet zich ook te Berlijn voor bij het reeds enkele malen genoemde beeld van Hatsjepsoet. Van dit beeld heeft WINLOCK te Deir-el-Bahri den kop en vele andere fragmenten gevonden, terwijl hij van een granieten sphinxfiguur van dezelfde koningin, waarvan in Berlijn alleen de kop bewaard wordt, het lichaam vond. Deze kop was reeds in 1845 door LEPSIUS gevonden en door hem naar het museum te

1) Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New-York, Part II, The Egyptian Expedition, 1928—1929, p. 10—12.

Berlijn overgebracht. Zoowel te Berlijn als ten onzent worden pogingen gedaan om een oplossing te vinden, waardoor de bij elkander behorende gedeelten dezer beelden, weer bijeengevoegd kunnen worden.

Dat ook de tweede torso te Deir-el-Bahri gevonden is, vermeldt bovengenoemde „Note” niet. Dit is echter wel aan te nemen, gezien den geschonden toestand van het beeld, dat klaarblijkelijk, evenals de eerste torso en ook de overige door WINLOCK gevonden beelden, met opzet vernield is. Van deze torso zijn echter tot nu toe geen bijpassende fragmenten gevonden. Het behoeft echter niet tot de onmogelijkheden gerekend te worden, dat verdere opgravingen zulke fragmenten aan het daglicht zullen brengen.

Wat was nu de reden, waarom deze beelden van Hatsjepsoet vernield werden en begraven zijn in een groeve bij haar tempel te Deir-el-Bahri? Ter beantwoording van deze vraag is het niet ondienstig een beknopt overzicht te geven van de regeeringsjaren dezer koningin en een schets van haar persoonlijkheid.

Hatsjepsoet was de dochter van Thoetmosis I, die in 1514 vóór Chr. stierf en als eenige erfgenaam voor den troon deze zijn dochter naliet. Daar het koningschap echter slechts in mannelijke lijn erfelijk was, werd Hatsjepsoet uitgehuwelijkt aan haar halfbroer, den prins Thoetmosis, die onder den naam van Thoetmosis II tot koning gekroond werd. Toen deze in 1501 vóór Chr. jong stierf, werd hij als koning van Egypte opgevolgd door een kleinzoon van Thoetmosis I, Thoetmosis III, terwijl het regentschap gedurende zijn minderjarigheid opgedragen werd aan de weduwe van Thoetmosis II Hatsjepsoet. Om nu haar rechten op den troon te behouden huwelijkte Hatsjepsoet haar dochter Nofroe-re uit aan haar stiefzoon Thoetmosis III. Hatsjepsoet was dus de stiefzuster, zoowel als de weduwe van Thoetmosis II, en zij was niet alleen de stiefmoeder en tante, maar ook de schoonmoeder van Thoetmosis III, door diens huwelijk met haar dochter

Nofroe-re. Bij al deze zeer gecompliceerde familie-verhoudingen kwamen nog haar ontembaar karakter en haar groote eerezucht; bovendien verkreeg in deze periode haar gunsteling Senmoet steeds meer invloed op de regeering. Het is voor ons dan ook geen verrassing, als wij hooren, dat zij, in plaats van haar regentschap op te geven, toen Thoetmosis III tot zijn jaren gekomen was, in het 8^{ste} of 9^{de} jaar na den dood van haar gemaal, dus in 1492 vóór Chr., waarschijnlijk ook op instigatie van Senmoet, eenvoudig den titel van koning van Opper- en Neder-Egypte aannam. Zij beriep er zich op, dat zij gedurende het leven van haar vader Thoetmosis I als troonopvolgster was aangewezen. De jonge Thoetmosis III werd echter niet geheel op zij geschoven; zijn naam wordt nog steeds op de monumenten vermeld, echter altijd na dien der koningin. In werkelijkheid was echter Hatsjepsoet alleenheerscheres. Zij nam de volledige titulatuur van een Pharao aan; zij liet zich afbeelden met den bij het koningsornaat behorenden kinbaard; slechts heeft zij niet den titel „krachtige stier”, die sinds Thoetmosis I aan alle koningen werd toegekend, op zich toegepast.

Tijdens haar regeeringsperiode toonde zij een werkelijke heerschernatuur te bezitten. WINLOCK vergelijkt haar met figuren als Elisabeth van Engeland en Catharina II van Rusland, en inderdaad herinnert zij in menig opzicht aan deze vorstinnen, ook daarin, dat zij, ondanks de groote mate van haar zelfstandigheid, aan haar gunstelingen een grooten invloed op haar en haar regeeringszaken toestond, en dat zij, bezielde door een grenzenlooze ijdelheid, zeer toegankelijk was voor vleierijen. Haar gunsteling Senmoet was kanselier en leidend minister. Onder zijn leiding kwamen haar bouwwerken tot stand; ook was hem toevertrouwd de opvoeding van haar dochter Nofroe-re, die door Hatsjepsoet tot troonopvolgster was bestemd, de gemalin van Thoetmosis III.

Haar regeering vormt het slot van de reorganisatie-periode, die aan den grooten bloei-

tijd van het Nieuwe Rijk voorafgaat. Overal in Egypte heeft zij tempels laten herstellen of nieuwe gebouwd. Het prachtigste monument (zie JOSEPH D'HENNEZEL, *Les splendeurs de Deir-el-Bahri*, *Chronique d'Egypte* N^o. 7, Dec. 1928, p. 43—52, en G. STEINDORFF, *Kunst der Aegypter*, 1928, S. 36—38), dat zij heeft laten bouwen, is de tempel, gelegen op den westelijken Nijloever van Thebe, tegenwoordig algemeen bekend als Deir-el-Bahri d. i. klooster van het Noorden, welke naam ontleend is aan een Christelijk klooster, dat later erin gevestigd was. Het is tot stand gebracht door Sen-moet, die zijn naam als architect op verborgen plaatsen in den tempel heeft aangebracht. Behalve dat hij gewijd was aan de hoofdgoden van Egypte, was deze tempel bestemd voor den doodencultus van de koningin zelve, haar ouders en broeder-gemaal. In dezen tempel zijn o. a. inscripties en voorstellingen aangebracht, die betrekking hebben op de geboorte der koningin. Deze zijn daar met een politiek oogmerk aangebracht. Daar Hatsjepsoet volgens Egyptische opvatting als vrouw geen recht had op den troon, trachtte zij haar positie daardoor te versterken, dat zij, waar zij dat kon, haar sekse verborgen hield en altijd als man zich liet afbeelden, en, waar dat niet kon, haar onmiddellijke betrekking tot Amon, haar goddelijken vader, en haar verkiezing door dezen god, zoo sterk mogelijk op den voorgrond stelde. Tegenover het nageslacht wilde zij haar usurpatie goedpraten door haar wondere geboorte in haar doodentempel voor te stellen.

De prachtige tempel heeft in de wisselende lotgevallen der koningin gedeeld (zie M. WEYNANTS-RONDAY, *Histoire d'un grand ministre et d'une grande reine*, *Chronique d'Egypte* N^o. 7, Dec. 1928, p. 53—71; E. MEYER, *Gesch. des Alt. II*, 1928, S. 110—120). Gedurende op zijn minst 12 jaren was Hatsjepsoet alleenheerscheres over Egypte, terwijl Thoetmosis III slechts in schijn gezag uitoefende.

WINLOCK karakteriseert zijn positie in dezen tijd zoo juist als die van een Japanschen

Mikado onder het Sjogoenaat. Of zij omstreeks 1480 een natuurlijken dood is gestorven, of door Thoetmosis III, nu man geworden, op zij geschoven, weten wij niet. Wel is duidelijk, dat Thoetmosis III, toen hij eindelijk alleenheerscher was, overal in de inscripties en voorstellingen haar naam en portret heeft laten wegbeitelen en haar beelden vernield. Ook de tempel van Deir-el-Bahri heeft daardoor zeer geleden en vertoont overal de sporen van dezen „beeldenstorm”. Het gebouw zelf mocht niet vernield worden, omdat het gewijd was aan den god Amon, maar de er in geplaatste beelden der koningin werden omvergeworpen en weggesleept om vernield en begraven te worden in een groeve buiten de heilige terreinen, waar zij thans teruggevonden zijn.

De beide torso's thans in het bezit van het Museum te Leiden, behooren tot deze groep van vernielde beelden van Hatsjepsoet; zij zijn daar ter plaatse, waarschijnlijk reeds in het midden der vorige eeuw, gevonden. De deerlijk gehavende toestand der beelden is dus te wijten aan de schendende handen der dienaars van Thoetmosis III, die op bevel van hun vorst, ook deze oorspronkelijk prachtige beelden hebben vernield. Immers zonder twijfel kan worden vastgesteld, dat deze vernieling opzettelijk is geschied. Ook kan ondanks de vernieling worden vastgesteld, dat het eene beeld haar als vrouw heeft voorgesteld, terwijl het andere beeld een mannelijke voorkomen heeft gehad. De verklaring hiervoor is reeds gegeven; deze ligt in de dubbelzinnige positie van Hatsjepsoet. Een vrouw kon geen vorst over Egypte zijn; en als het haar toch gelukte zich van deze waardigheid meester te maken, moest zij haar sekse verborgen houden voor het nageslacht, ja, als het kon, ook voor haar tijdgenooten; vandaar dat Hatsjepsoet gewoonlijk als koning, met een kinbaard wordt voorgesteld.

De mate van vernieling, waaraan de dienaars van Thoetmosis III de beelden van Hatsjepsoet onderworpen hebben, is erg verschillend. Altijd is de uraeusslang, als symbool van het koning-

schap, weggeslagen. Soms is het geheele gelaat vernield, soms zijn alleen de oogen uitgestoken en is de neus weggebroken. Soms was men er, bij kleinere beelden, reeds mede tevreden, wanneer men den kop had afgeslagen, zonder dat men poogde de gelaatstrekken onherkenbaar te maken. Over het algemeen heeft de beschadiging nergens zulk een misvorming te wegegebracht als wel de bedoeling schijnt geweest te zijn. Zoo konden twee staande beelden bijna weer geheel, op de voetstukken na, bijeengevoegd worden. Een van de kolossale geknieelde figuren mist alleen nog het voetstuk en de twee handen (zie WINLOCK, *The wrecked Statues of Hatschepsut*, *The illustrated London News*, 5 Jan. 1929).

In één opzicht hebben verminking en begraving dezer beelden bijgedragen tot hun behoud. Zij waren namelijk niet ouder dan 5 jaren, toen zij uit den tempel verwijderd werden,

en dus nog niet lang genoeg aan de open lucht blootgesteld geweest om sporen van verwering te vertoonen. Ook zijn de breuken, daar de beelden bijna onmiddellijk na de vernieling begraven zijn, niet afgesleten en bijna nog versch, en kunnen de beelden dus vrij gemakkelijk uit de fragmenten weer opgebouwd worden, terwijl ook de beschildering, die op een aantal dezer beelden, nl. die van kalk- en zandsteen, was aangebracht, door de spoedige begraving nog intact is gebleven.

Om dit alles is de vondst, door WINLOCK en zijn medewerkers, te Deir-el-Bahri gedaan, van de grootste beteekenis en is het verblijdend, dat het Museum te Leiden zich verheugen mag in het bezit van twee torso's dezer merkwaardige koningin uit het Oude Egypte, die thans in het middelpunt der belangstelling staat.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

ZWEI SUMERISCHE NEUERWERBUNGEN DES LEIDENER ALTERTUMSMUSEUMS.

Auf assyriologischem Gebiet besass das Museum bisher lediglich eine Anzahl Keilschrifttafeln, welche seinerzeit im Antiquitätenhandel erworben wurden. Am beachtenswertesten sind davon eine Alabastertafel des Warad-Sin (Duplikat der Inschrift THUREAU DANGIN, *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften* S. 214 d), ein kleiner Zylinder Nebukadnezars II aus dem Ninmach-Tempel (Duplikat der Inschrift bei LANGDON, *Die Neubabylonischen Königsinschriften* S. 84, Nr. 6), ferner ein Ziegel des Assurnaçirpal und eine Anzahl der bekannten Backsteine des Šilḫak-Inšušinak aus Susa. Der Rest sind Listen und Quittungen aus Drehem und Jocha, sowie Neubabylonische Kontrakte. Reicher und vielseitiger ist auf diesem Gebiet die Studiensammlung des dem Orientalistischen Institut der Universität („Oostersch Instituut“) angegliederten assyriologischen Seminars. Doch auch hier fehlen Bildwerke und grössere Stücke.

So ist es mit besonderer Freude zu begrüssen, dass im Frühjahr 1929 durch Vermittlung eines Pariser Händlers zwei Originale aus der sumerischen Periode angekauft werden konnten. Es handelt sich um ein archaisches Köpfchen aus weissem Kalkstein, sowie um einen schönen Torso aus grünlich-schwarzem Diorit: Ersterwerbungen aus dem Gebiet des mesopotamischen Kulturkreises, wertvoll auch als Vergleichungsmaterial mit der im Museum so reich vertretenen Kunst des ägyptischen Alten Reiches.

Das archaische Köpfchen ist laut Angabe des Händlers aus Bismaja, also von der Stelle der alten Stadt Adab, wo 1903 und 1904 eine amerikanische Expedition unter E.

J. BANKS gegraben hat¹⁾. Die Blütezeit dieser Stadt mit ihrem Tempel E-sar fällt etwa zwei Jahrhunderte vor die Dynastie von Akkad, also nach neuester Berechnung um 2700 v. Chr.²⁾. Nach der Erörterung CHRISTIAN'S³⁾ wird man die dort gefundene Statue des Lugal-dalu etwa gleichzeitig mit Entemena von Lagaš ansetzen müssen, und auch die „Dynastie von Adab“, deren einziger König in den Listen mit 90 Regierungsjahren gezählt wird, dürfte um 2800 v. Chr. anzusetzen sein. Die letzte bekannte Erwähnung dieser bedeutenden sumerischen Stadt, die wahrscheinlich unter Narâm-Sin zeitweilig zerstört wurde, findet sich unter Hammurabi, der sich in seinem Kodex (Kol. III, Z. 67) der Fürsorge für den Tempel von Adab rühmt. Alle bedeutenderen Einzel-funde der Expedition BANKS', von welchen ausser der erwähnten Statue (jetzt im Museum zu Konstantinopel) vor allem das schöne Köpfchen eines vermeintlichen Semiten mit eingelegten Augen und Andeutung eines Kunstbartes Erwähnung verdient⁴⁾, stammen aus der altsumerischen Periode.

1) Vgl. E. J. BANKS, *Bismya; or the lost city of Adab*, N.-Y., 1912; ferner E. UNGER s.v. Adab, im Reallexikon der Assyriol. I (1928) und im Reallex. d. Vorgeschichte I.

2) Vgl. CHRISTIAN u. WEIDNER im Arch. f. Orientforsch. V (1929), S. 141.

3) V. CHRISTIAN, *Entwicklungsprobleme der altmesopotamischen Kunst* (in: Jahrbuch des Vereines der Freunde asiatischer Kunst u. Kultur in Wien, 1927/28, Bd. III, S. 11.

4) Abgebildet bei BANKS, *Bismya*, p. 256, und hiernach z.B. bei MEISSNER, *Babyl.-assyrische Plastik*, S. 22 (Abb. 36). Die Annahme, dass es sich hier

Auf diesem Hügel nun scheinen Raubgrabungen angestellt zu werden, deren Ertrag dem Antiquitätenhandel zufließt. Der betreffende Händler hatte noch mehrere sehr beachtenswerte Statuetten, die z.T. im April 1929 im Museum SCHEURLEER im Haag ausgestellt gewesen sind, und als deren Fundort er Adab angab. Die meisten hatte er offenbar selbst am 13. Dezember 1928 auf der Versteigerung bei Messrs. SOTHEBY and Co. in London

6,1 cm. hoch, 5,5 cm. breit. Das „Vogelgesicht“ mit der auffallend vorspringenden Nase, welche mit der Stirn beinahe eine Linie bildet, der brachycephale Typus, der kurze Hals, die schmalen Lippen, die hohen Augenbrauen, die grossen, etwas schiefstehenden Augen: alle diese charakteristischen Merkmale treten hier deutlich hervor. Die Augen waren ursprünglich aus Muscheln und Lapis-lazuli eingelegt; leider blieben vor allem die Pupillen, welche dem



Abb. 11.



Abb. 12.

gekauft, in deren Katalog (sowie z.T. auch in der *Illustrated London News* vom 22 Dez. 1928, p. 1190) sie zusammen mit dem sofort zu erwähnenden Torso abgebildet und beschrieben wurden (Nr. 36—45).

Das nunmehr im Leidener Museum befindliche Köpfchen ist ein gutes Stück aus der altsumerischen Periode. Es besteht (vgl. unsere Abb. 11—13) aus lichtem Kalkstein und ist

bereits um einen altsemitischen Kopf handle, erscheint nach MEISSNER'S Erörterung der Haar- und Barttracht im *Archiv. f. Orientforsch. V.* (1928), S. 1 ff. überflüssig.

Gesicht Leben und Bewegung verliehen, nur selten erhalten. An auffallendsten ist die Geradlinigkeit von Stirn und Nase, die sich bekanntlich — hier beinahe bis zur scheinbaren Karikatur entwickelt — auch auf den ältesten Reliefdarstellungen findet, sehr bald aber schon einer natürlicheren Darstellungsart weichen muss: entfernter Vorläufer einer Geschmacksrichtung, die in der griechischen Kunst höchste Entfaltung fand. Ob und inwiefern bereits bei den „Sumerern“ verschiedene Rassenmerkmale solchen Unterschieden zugrunde lagen, lässt sich noch nicht mit Sicherheit bestimmen. Die

sich berührenden Augenbrauen sind in der niedrigen Stirn tief eingeritzt. Ebenso wie die Stirn ist auch das Kinn schwach entwickelt; die Stilisierung des Ganzen ist vor allem in der Profillinie deutlich. Am interessantesten ist die Haartracht mit dem Wulst des Hinterkopfes. Ganz deutlich handelt es sich oberhalb des Stirnbandes um eine Perücke in der Art des 1928 in Ur gefundenen „Goldhelms“ aus dem Grabe des Königs Meš-kalam-dug (bezw. Meš-kalam-šár), welcher denselben Wulst zeigt¹⁾. Dass es sich auch in unserem Fall um eine männliche Figur handelt, ist wohl nicht zweifelhaft. Die Vermutung liegt nahe, dass die Partie oberhalb des Stirnbandes (einschliesslich des Wulstes) ursprünglich mit Goldplättchen bedeckt gewesen ist. Für diese Art der Haartracht ist, soviel ich weiss, der „Helm“ (besser Perücke) des Meš-kalam-šár die deutlichste Analogie. Abgesehen von dieser Haartracht bietet das in Lagaš von DE SARZEC gefundene und zuerst in *Déc. en Chaldée* Pl. 6 nr. 3 abgebildete Kalksteinköpchen des Louvre die interessanteste Analogie zum Leidener Stück. Man beachte die Abweichung in der Profillinie und das stärkere Kinn, wodurch das Pariser Stück einen kräftigeren, männlicheren Zug erhält als das Leidener. Im übrigen ist die Uebereinstimmung auch in der Grösse (Höhe des Pariser Stückes 7 cm.) und der ganzen Art der Bearbeitung so gross, dass man am liebsten an denselben Künstler, jedenfalls aber an dieselbe Kunstschule und Periode denken möchte. Auch das Pariser Stück wurde nicht in Tello selbst ausgegraben, sondern von M. DE SARZEC gekauft, als angeblich von einem benachbarten Hügel am anderen Ufer des Šaṭṭ-el-Ḥai herstammend¹⁾. Das Leidener Exemplar stellt sich

1) Abgebildet z.B. bei C. J. GADD, *History and Monuments of Ur* (1929), pl. IX bei (S. 42). Auf der Geierstèle des Eannatum ist die Perücke zum echten Helm weiter entwickelt, an welchen der Wulst rückwärts angebunden wird. Hier auch die Bedeckung der Ohren, welche bei unserem Stück fehlt.

1) Vgl. dazu auch L. HEUZEY, *Catalogue des Anti-*

nunmehr diesem Stück als mindestens gleichwertig zur Seite und erlaubt zudem durch die Analogie mit dem „Goldhelm“ des Meš-kalam-šár den Versuch genauerer Zeitbestimmung. Als wahrscheinlich gleichzeitig mit den Schätzen und Menschenopfern der ältesten Grabgewölbe von Ur, deren Zeit wir frühestens um 2800 v. Chr. ansetzen²⁾, verdient diese kleine, aber wichtige Neuerwerbung des Leidener Museums alle Beachtung.

Das andere, grössere Stück, ein Torso aus



Abb. 13.

Diorit, ist mindestens fünf Jahrhunderte jünger: es stammt aus der neusumerischen Periode. Die Höhe des erhaltenen Fragments beträgt 27 cm., die grösste Breite 18 cm. Als Fundort wurde Tello (Lagaš) angegeben. Hieran zu zweifeln, liegt kein Grund vor; tatsächlich

quités Chaldéennes (Paris, Louvre, 1902), p. 216 f. (nr. 79): „Cette petite tête, à cause de son excellent état de conservation, reste un des types de l'ancienne sculpture chaldéenne“. Abgebildet u.a. auch bei CONTENAU, *Antiquités Orientales* I pl. 29 (en profil), und bei MEISSNER, *Bab. ass. Plastik*, S. 16, Abb. 23.

2) Vgl. BÖHL, *Zeitschr. f. Assyriol.*, Okt. 1929, S. 85.

erinnert das leider verstümmelte, aber besonders fein und sorgfältig bearbeitete Stück in erster Linie an die bekannten Statuen des Gudea von Lagaš. Es wurde im Dezember 1928

des Ur-Ningirsu, einschliesslich der neusten in Bagdad und in Kopenhagen, sowie derer im Privatbesitz, welche man bei THUREAU DANGIN, *Statuettes de Tello* (Fond. Piot. T. XXVII, 1925),

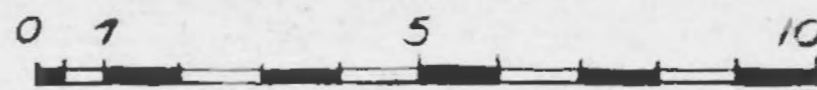


Abb. 14.

bei SOTHEBY & Co. in London zur Versteigerung angeboten und in deren Katalog (sowie in *The Illustr. London News* a.a.O.) abgebildet (s. jetzt unsere Abb. 14—16). Am beachtenswertesten sind nun hier gerade die Abweichungen von den Statuen und Statuetten des Gudea und

bei SCHEIL, *Rev. d'Ass.* XXII (1925), p. 41—43 und bei LANGDON *JRAS.* 1927, p. 765 ff. beisammen findet. Dazu käme als fünftes Exemplar (seit M. DE SARZEC) der „Ur-ningirsu mit dem Bart“ der vorderasiatischen Abteilung des Berliner Museums, der am schönsten vor

dem Titelblatt von B. MEISSNER, *Die babyl.-assyrische Literatur* (1928) abgebildet erscheint. Das Leidener Stück schliesst sich nunmehr als sechstes Exemplar würdig dieser Reihe an.

das Kleid mit seinem reichen Fransenbesatz zwar auch, ähnlich wie beim Berliner Ur-Ningirsu, über den linken Arm, welchen es bis zum Handgelenk bedeckt, während die

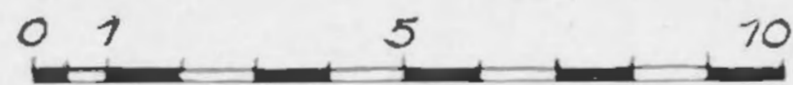
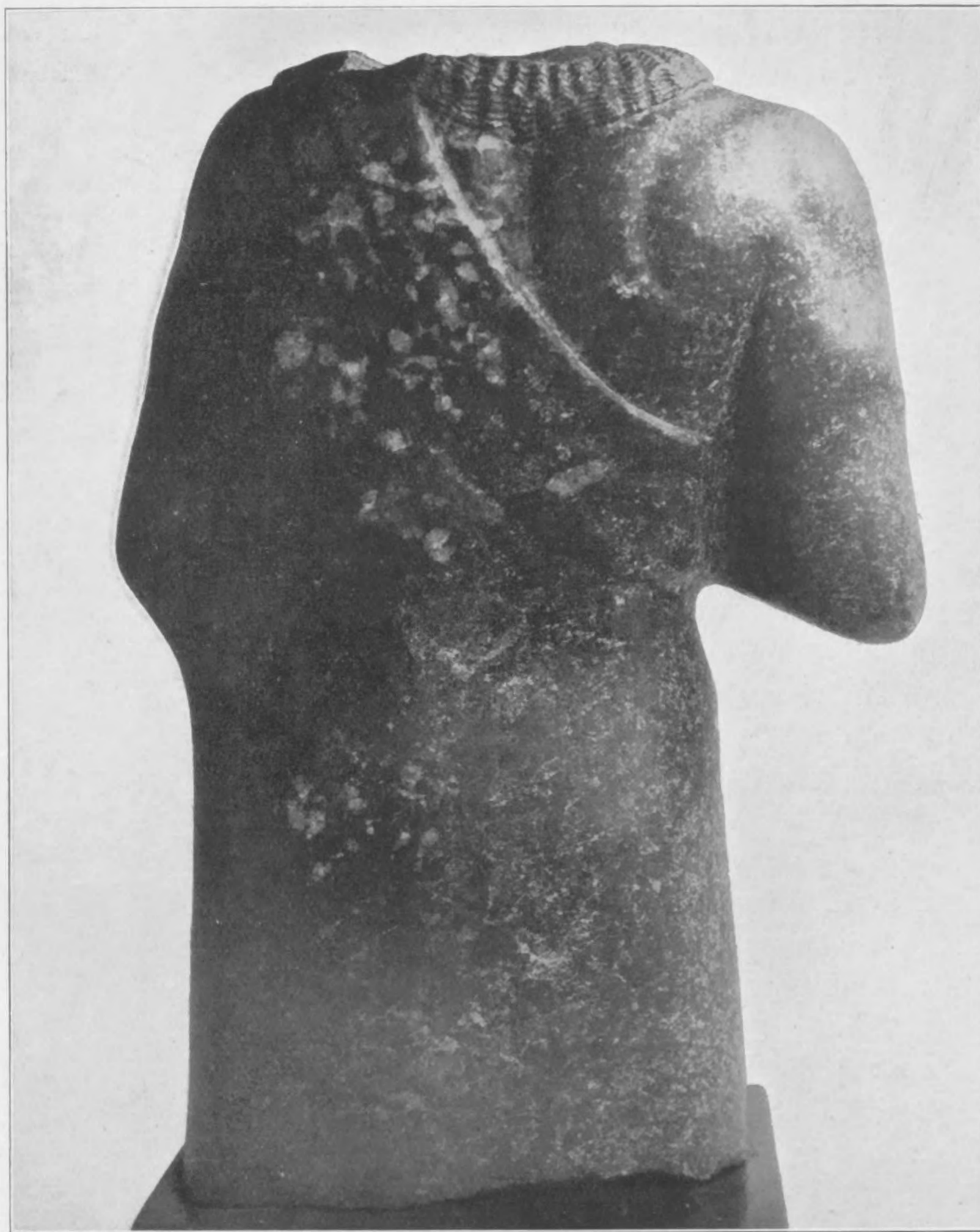


Abb. 15.

Auffallend ist hier vor allem die Haltung der Hände. Alle bisher bekannten Bilder des Gudea und seiner unmittelbaren Vorgänger und Nachfolger — u. zw. nicht nur die Sitzbilder, sondern auch die Standbilder — halten m.W. die Hände gefaltet. In diesem Fall fällt

rechte Schulter mit dem rechten Arm unbedeckt bleiben. Aber in diesem Fall liegen die beiden Hände, zu Fäusten geballt, geschlossen nebeneinander, und die Höhlung zwischen den Fingern ist durchbohrt, sodass hier Platz war für hineingesteckte Gegenstände, welche der

abgebildete Fürst gehalten hat, die jedoch verloren gegangen sind. Was für Gegenstände das gewesen sind, lässt sich leider nicht mehr feststellen; am nächsten liegt wohl, an Palmzweige oder Palmwedel zu denken, wie Gudea einen solchen ja auch auf dem Stelenfragment des Berliner Museums (VA. 2796) trägt ¹⁾. Auch eine angeblich aus Bismaja stammende archaische Statuette des Pariser Händlers hielt einen (in Relief aufgearbeiteten) Palmwedel in der Hand. Eine abweichende Haltung der Hände — in diesem Fall auf den Knien ruhend — fand sich noch bei einem Fragment aus dem Besitz der Frau Geheimrat STRAUSS, welches E. F. WEIDNER in seinem Archiv f. Orientforschung 1927, S. 133 f. veröffentlicht hat: eine Achatstatuette des Pûr-Sin von Isin (um 2050 v. Chr.). WEIDNER dachte an ägyptischen Einfluss; doch das ist unsicher. Auch unser Stück würden wir am liebsten der sumerischen Spätzeit zuschreiben, also gleichfalls der Dynastie von Isin oder frühestens der dritten Dynastie von Ur (2294—2187), deren erster Herrscher, Ur-Nammu, etwa gleichzeitig mit Gudea von Lagaš anzusetzen sein dürfte. Genauere Bestimmungen sind unmöglich, da alle stratigraphischen oder inschriftlichen Anweisungen fehlen.

Der Kunstbart fehlt, ebenso wie auf allen Statuen des Gudea. Dadurch tritt die Halskrause, die ja — unabhängig vom Gewand — eine Eigentümlichkeit gerade der neu-sumerischen Zeit (einschliesslich des Hammurabi und mehrerer Standbilder aus Assur) ist, besonders deutlich hervor. Sie ist auf der Rückseite breiter als vorne, und es scheint nicht, dass man sie sich — wie in anderen Fällen — aus Perlen von glasartiger Masse zu denken hat. Besonders schön und deutlich herausgearbeitet ist der Saum des vom linken Arm herabhängenden Gewandes mit seinem reichen Besatz. Ob etwa einer der kleineren Dioritköpfe aus Tello (wie DE SARZEC, *Déc. en Chaldée*, Pl. 21 bis, a & b) auf diesen Torso passt?

1) Abgebildet z.B. bei SCHÄFER u. ANDRAE, *Die Kunst des Alten Orients* (1925), S. 474.

Als Kunstwerk gehört das leider unvollständige Stück zu den besten. Man beachte vor allem die gute und sorgfältige Bearbeitung der Fransen und Falten des Gewandes auf



Abb. 16.

der linken Seite, sowie die Herausarbeitung der Muskeln an den Armen und der Schulter der Rückseite, sowie die feine Bearbeitung der Hände und selbst (trotz des kleinen Massstabes) der Daumennägel.

Leiden.

FRANZ M. TH. BÖHL.

HOOFDARTIKELEN

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET PROCES DER MUMMIFICATIE BIJ DE AEGYPTENAREN.

Indirecte aanleiding tot dit onderzoek was een mij gestelde vraag, in hoeverre oude bloedresten langs chemisch-microscopischen weg als zoodanig nog herkend konden worden. Ten einde deze vraag te kunnen beantwoorden, werden bloedvlekken of resten van zeer verschillenden ouderdom, aan een nader onderzoek onderworpen, waarbij volgens de daartoe gebruikelijke wijze, getracht werd bepaalde kristallijne bloedkleurstof-derivaten af te zonderen, ten einde aldus tot de aanwezigheid van bloed te kunnen besluiten.

De aanwijzingen, die hieromtrent in de literatuur zijn te vinden, zijn spaarzaam en vrij vaag.

De oudste, door mij onderzochte, bloedresten werden te mijner beschikking gesteld door de directie van het *Museum van Oudheden te Leiden* en werden genomen uit de resten van een mummie van CHONSOE-HOTEP, een priester der goudsmiden van het paleis van koning HOR-EM-HEB, die geleefd had ongeveer in de 12^{de} of 13^{de} eeuw voor Christus. Het gelukte mij in deze zeer oude resten nog een bepaald bloedkleurstof-derivaat aan te toonen, een afbrekingsproduct, dat wel is waar wees op een vergevorderde splitsing der oorspronkelijke bloedkleurstof, maar toch tevens een bewijs leverde voor de hechtheid der structuur dezer verbinding, terwijl wij er ook uit kunnen besluiten, dat de kunst van mummificeren in die tijden tot groote hoogte gestegen was. De resultaten van dit bloedonderzoek zullen hier vermeld worden, ten eerste, omdat het oorspronkelijk onderzoekingsmateriaal van Aegyptischen oorsprong was en vervolgens, omdat de conclusies, die uit het voortgezet onderzoek getrokken konden worden, voor Aegyptologen van belang zouden kunnen zijn. Deze mummie was ongeveer vóór 40 jaar, gedeeltelijk losgewikkeld en van dien tijd af was ze aan den invloed van lucht en gedempt licht blootgesteld geweest. De borst en buikholte was opgevuld met asphalt, het skelet vrijwel intact, grijsachtig van kleur en op vele plaatsen bedekt met spierresten. Uit de borstholte, ter plaatse waar de apex van het hart gelegen had, werd tusschen de ribben uit, een gedeelte van een bruinroode massa uitgenomen, die in kleur en consistentie eenigszins overeenkwam met ijzerroest, echter zich daarvan onderscheidde door het veel lichtere gewicht. In een gedeelte hiervan werd getracht een bloedkleurstof-derivaat aan te toonen, dat zich door een of andere eigenschap (kristalvorm, kenmerkend absorptiespectrum), als zoodanig zou doen kennen. De bloedkleurstof, die in het levende organisme voorkomt bestaat uit *haemoglobine*, een stof, die zich in longen of kieuwen met zuurstof tot *oxyhaemoglobine* bindt, om vervolgens

in de spierweefsels weer in *haemoglobine* te worden veranderd en daarbij de zuurstof aan het weefsel afstaat. De warmte, die bij deze weefselverbranding ontstaat, is de onmiddellijke energiebron voor mensch en dier, zoodat wij, om in den trant der Aegyptologie te blijven, de reusachtige hoeveelheid spierarbeid, die in de geweldige oud-aegyptische bouwwerken, ligt opgestapeld, kunnen terugbrengen tot dit eenvoudig chemisch procédé van reductie en oxydatie, geleid door vernuft, denkkraft en despotisme van machtige bouwmeesters.

Beide genoemde bloedkleurstoffen zijn kristallijn en zouden, bij aanwezigheid, voor de bloeddiagnose gebruikt kunnen worden. Geheel volgens de verwachting kon uit een gedeelte der massa geen spoor *haemoglobine* meer worden afgezonderd. Vervolgens werd, op de daartoe voorgeschreven wijze, getracht het hierop volgende kristallijne afbrekingsproduct van bloedkleurstof te verkrijgen, n.l. het zoutzure zout van *haematine*, een door TEICHMANN in 1853 ontdekte verbinding, die door de Utrechtsche hoogleeraren MULDER en VAN GOUDOEVER in 1861 nader onderzocht en beschreven werd.

Ook deze zeer kenmerkende kristalletjes, donkerroode mahoniehoutkleurige blokjes, die steeds op zeer eigenaardige wijze gerangschikt zijn en nog steeds den naam van Teichmannsche kristallen dragen, konden op de voorgeschreven wijze niet uit de massa verkregen worden; evenmin de kristallisatie van *haemochromogeen*, een bloedkleurstof, die ontstaat bij nog verder doorgevoerden afbraak der *haemoglobine*. Deze kleurstof is gekristalliseerd in prachtig robijnroode naaldjes, blaadjes of veervormige kristallen en wordt verkregen door alkalische reductie van bloed; andere kristallijne bloedkleurstof-derivaten zijn tot nog toe niet bekend. *Haemochromogeen*, bezit groote resistentie tegenover tal van invloeden, zoodat het vinden van deze verbinding, reeds op zich zelve een bewijs is, dat het bloed van zeer ouden oorsprong is of aan intense ontleding heeft blootgestaan.

Het hierop volgende goed aantoonbare bloedkleurstof-derivaat, is de *haematoporphyrine*. De esters van deze verbinding zijn wel is waar kristallijn, echter de diagnose door den kristalvorm is gebrekkig en moeilijk uit te voeren. *Haematoporphyrine* is het eenige afbrekingsproduct van bloedkleurstof, dat gekenmerkt is door een prachtig roodkarmozijne fluorescentie, die optreedt zoodra de verbinding bestraald wordt met ultraviolet licht. Een beknopte nadere uiteenzetting moge hier volgen: Ultraviolette stralen, zijn voor ons oog onzichtbaar.

Sommige stoffen hebben de eigenschap, wanneer ze door deze stralen getroffen worden, deze om te zetten, in voor ons oog zichtbaar licht. De kleur van het daarbij uitgezonden licht, is vaak kenmerkend voor de verbinding. Enkele stoffen bezitten deze merkwaardige eigenschap in zeer sterke mate. Het genoemde bloedkleurstof-derivaat geeft een bijzonder fraai luminescentie-verschijnsel en de kleur van het daarbij uitgezonden licht is volkomen specifiek.

Deze „donkere”, voor ons oog niet zichtbare stralen, bevinden zich o.a. in het zonlicht en kunnen daaruit na filtratie door donkere glazen verkregen worden, gemakkelijker kan men ze echter uit kool-booglicht of nog beter uit kwik-booglicht filtreren. Dit licht is bijzonder rijk aan ultraviolette-stralen, het zichtbare licht, dat hierbij zeer zou hinderen, wordt eveneens door daartoe geschikte filters teruggehouden. Wanneer men dus een verdachte vlek, eenige korreltjes, of resten in dit ultraviolet licht, karmozijn ziet luminesceeren, is hierdoor zeer waarschijnlijk geworden, dat dit verschijnsel door *haematoporphyrine* wordt teweeggebracht. De onderzochte korreltjes luminesceerden prachtig in ultraviolet licht, de aanwezigheid van haematoporphyrine is hiermede, zoo al niet geheel, dan toch zoo goed

als bewezen. Op de hierna volgend beschreven wijze, werd getracht dit nog nader te bevestigen.

Bloedkleurstof is ijzerhoudend en stikstofhoudend, de bloedeiwitten zijn alleen stikstofhoudend, daar het gehalte aan bloedkleurstof en aan bloedeiwitten steeds ongeveer constant is, zal ook de verhouding tusschen ijzer en stikstof in alle bloedsoorten vergelijkbaar zijn.

De gevonden waarden, verkregen bij bepaling van het stikstof en het ijzergehalte in de bruine massa, kwamen overeen met die uit versch bloed, waardoor het zeer waarschijnlijk wordt, dat vóór 32 eeuwen de thans onderzochte massa, uit zeer bloedrijke materie bestaan heeft.

De traditioneele opvatting is, dat het hart bij het mummificeeren werd uitgenomen en door een steenen scarabee werd vervangen ^{1) 2)}.

Andere vondsten wijzen er echter op, dat hart, groote bloedvaten en nieren vaak niet werden verwijderd zie o.a. DAWSON ³⁾.

Een gedeelte van het onderzoekmateriaal werd vervolgens voorzichtig fijngemaakt en aan een microscopisch onderzoek onderworpen. (In glycerinewater en in chloralhydraatoplossing; beide vloeistoffen hebben de eigenschap de microscopische beelden zeer op te helderen). Ook werden deze praeparaten gezien in *gepolariseerd* licht, bij gekruiste nicols, waardoor we direct een optische onderscheiding kunnen maken, tusschen amorphe verbindingen eenerzijds en kristallijne stoffen of weefselfragmenten anderzijds. De eerste categorie van stoffen blijft donker, de meeste kristallen en weefseldeelen teekenen zich prachtig, vaak in zeer schoone interferentiekleuren (dat zijn iriseerende kleuren, zooals men ze ziet op parelmoer, een zeepbel, of dun olielaagje) af tegen den donkeren achtergrond.

(Lichtverschijnselen worden opgewekt door trillingen van den wereldaether, deze trillingen vinden bij gewoon licht plaats loodrecht op de voortplantingsrichting en in alle richtingen. Trilt de wereldaether in één richting dan spreekt men van volledig gepolariseerd licht. Het licht kan gedeeltelijk gepolariseerd worden door spiegeling of terugkaatsing, bijv. maanlicht of bij filtratie door bepaalde kristalslijpingen, bijv. door nicols).

Dit eenvoudig microscopisch onderzoek leverde eenige merkwaardige uitkomsten op. Duidelijk waren resten van spierbundels waar te nemen, tusschen deze spiervezels konden eenige zeer kleine ruitvormige kristalletjes opgemerkt worden, die zich vooral onderscheiden door sterke dubbelbreking, fraaie groeistrepen en spitse hoeken van 74°. Ze behooren tot het rhombische stelsel.

Het microchemisch onderzoek van deze kristalletjes wees uit, dat ze bestonden uit *kalisalpeter* (Afb. 17 en 18). Verder konden worden opgemerkt reguliere kristallen, die bleken te bestaan uit *keukenzout*. De massa bevatte geen soda, echter wel gipskristallen, overigens konden nog worden aangetoond ijzerzouten en fosphaten, hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit de bloedvloeistof.

Op grond van deze waarnemingen kan met groote waarschijnlijkheid de gevolgtrekking gemaakt worden, dat hier voor het conserveeren is gebruikt een oplossing van kalisalpeter en keukenzout. Dat deze zouten in oplossing zijn aangewend, wordt waarschijnlijk doordat

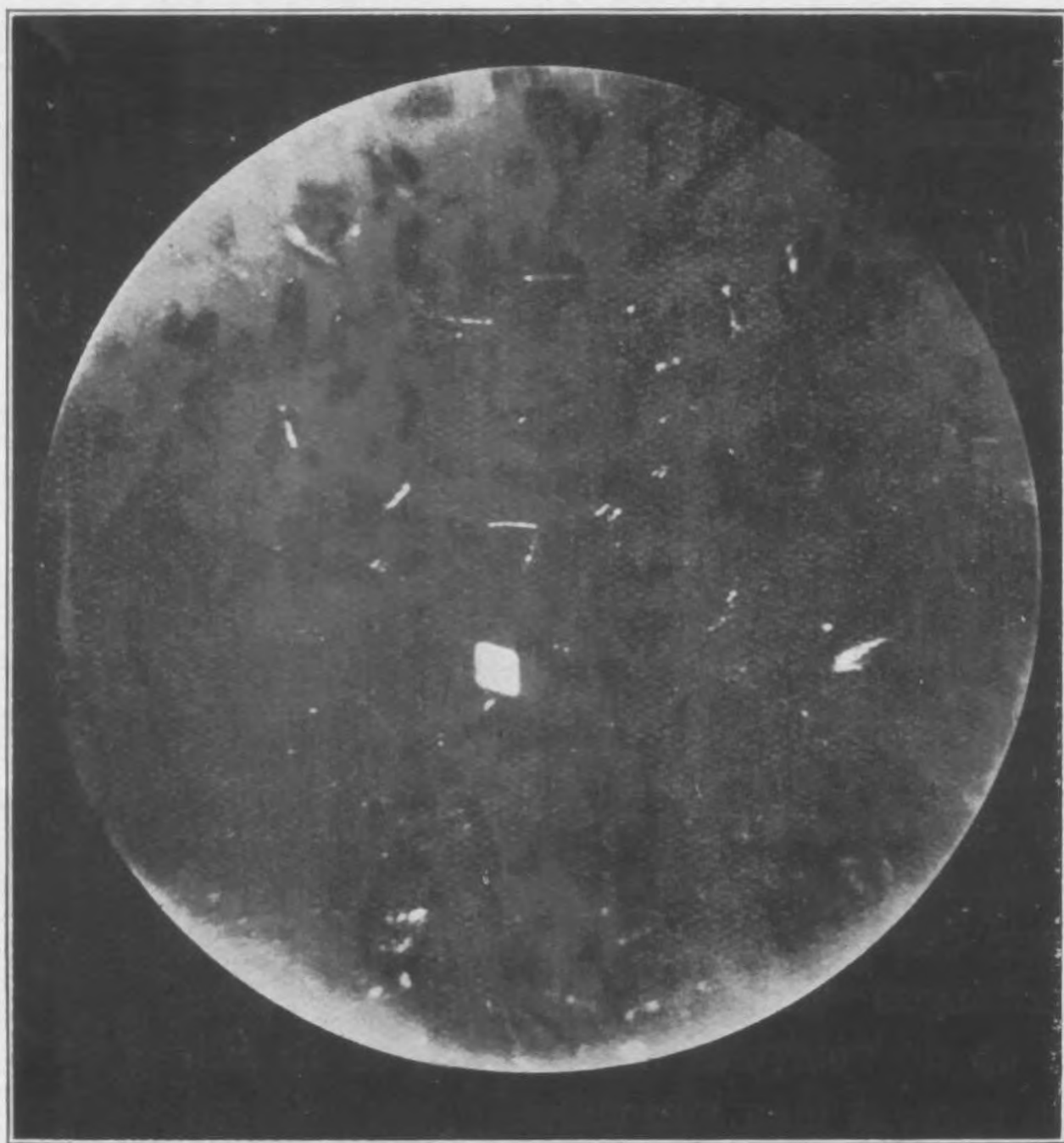
1) WALLIS BUDGE. The mummy a Handbook of Egyptian Funerary Archaeology, pag. 289.

2) ERMAN. Aegyptologie, pag. 356.

3) DAWSON. Journ. of Egypt. Archaeology, Vol. VI, pag. 76.

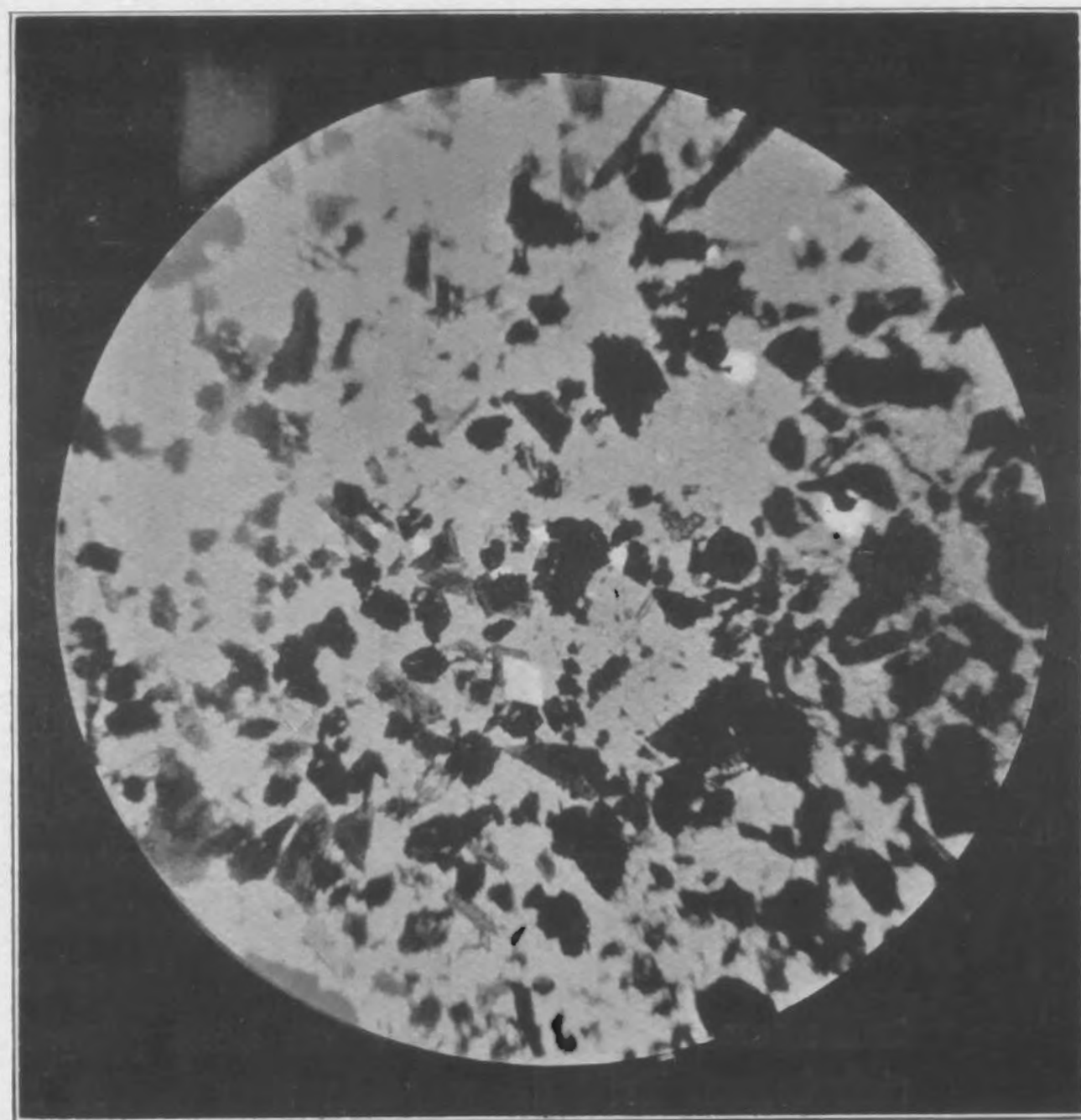
deze zouten als microkristallen tusschen de spierbundels te vinden zijn, dus langzaam en gestoord uit de drenkingsvloeistof zijn uitgekristalliseerd.

Als een merkwaardigheid kan hierbij nog worden vermeld, dat verscheidene van onze hedendaagsche vleeschconserveeringsmiddelen, uit dezelfde bestanddeelen bestaan en dat ten



Afb. 17.

Gedeelte van het mummie-stof gezien in gepolariseerd licht. De lichtende streepjes zijn vlasbundels uit de windsels afkomstig. Ongeveer in het midden teekent zich een kristal van kaliumnitraat af. Zich onderscheidend o.a. door sterke anisotropie en door spitse hoeken van 73° .



Afb. 18.

Hetzelfde microscopisch beeld als in Fig. 17, echter in gewoon licht.

opzichte van geconserveerd vleesch in de meeste wetgevingen, een maximum gehalte aan kalisalpeteer genoemd wordt.

Verdere conserveeringsmiddelen konden niet worden aangetoond. Duidelijk was te zien, dat zich tusschen de spiervezels nog vele vetdruppeltjes bevonden. Deze druppeltjes konden in aether worden opgelost, waarbij ze na verdamping van het oplosmiddel, prachtig kristalijn achterbleven. Het vet werd door extractie afgezonderd, waarbij bleek, dat het zeer gemakkelijk te verzeepen was.

Op enkele plaatsen werden in de massa donker gekleurde schimmelsporen en ook schimmelresten aangetroffen. Na determinatie bleken deze afkomstig te zijn van *Aspergillus niger*, de gewone zwarte schimmel. Het gelukte evenwel niet meer, deze sporen op moutaggar tot kieming te brengen. Dit micro-organisme heeft zich zonder twijfel ontwikkeld, nadat de mummie van haar windsels ontdaan was. Verder werden nog gevonden, brokstukken

van menschenhaar (bedekt met een hars of vernislaagje), zeer fraai geconserveerde vlasbundels (afkomstig van de windsels), enkele grove blauwe woldraden (waarschijnlijk van kleeding afkomstig). Het vinden van enkele houtsplintertjes, steentjes en stukjes kalk kan als een toevallige verontreiniging beschouwd worden.

Het daarop volgend microscopisch onderzoek, betref de linnen weefels. Deze waren deels grijsgeel en soepel, deels bruin en hard.

Bij vergroting bleken deze bedekt te zijn met een dikke, bruinachtige massa. Waarschijnlijk waren de windsels niet in een bepaalde vloeistof gedrenkt geweest, vóór de inwikkeling, maar deze was als een dikke stroop over de linnen strooken gesmeerd. Dit was o.a. duidelijk te zien uit de ongelijke verdeeling en op de plaatsen waar ketting en inslag elkander kruisten. Dit kruispunt was niet of oppervlakkig geraakt; waren de windsels vooraf in een vloeistof gedrenkt geweest, dan was de verdeeling meer gelijkmatig geweest en van bepaalde beschutte plaatsen geen sprake. De bruine substantie was slecht oplosbaar in aether, beter in alcohol, gedeeltelijk in kokend water, gemakkelijk in verdunde natronloog. De weefsels zelve waren geheel van vlas gemaakt en zeer schoon van structuur, de ketting was bij enkele zwachtels aanmerkelijk dunner dan de inslag. De vlasbundels waren volkomen intact gebleven en vooral in gepolariseerd licht, in schitterende interferentiekleuren te zien. Op sommige weefseldraden kon ook een harsachtige stof worden aangetoond.

Zeer merkwaardig was de ontleding van waterstofperoxyde-oplossing, door de bruine substantie, waarmede de weefsels gedeeltelijk bedekt waren.

Deze ontleding geschiedde niet meer of haast niet meer, wanneer de vlasbundels vooraf in sublimaatoplossing verwarmd waren en het kwikzout daarna door uitspoelen was verwijderd. Dit was ook het geval na verhitting tot 180°.

Het vermoeden werd hierdoor gewekt, dat op de vezels eiwitachtige stoffen zouden kunnen zijn ingedroogd. Het vermogen om waterstofperoxyde te ontleden, in de bestanddeelen water en zuurstof, is een kenmerkende eigenschap van een ferment, dat men met den naam *katalase* bestempeld. Deze katalase is in de natuur uiterst verspreid, zoo zelfs, dat er bijna geen lichaamsvocht of plantensap denkbaar is, zonder dat ook deze *katalase* aanwezig is. Doordat blijkbaar door alle eeuwen heen, de eiwitstoffen hun structuur hebben behouden, kan men met groote waarschijnlijkheid aannemen, dat deze waargenomen ontleding een gevolg is van de aanwezigheid van het ferment *katalase*.

De splitsing der waterstofperoxyde-oplossing zou echter ook een gevolg kunnen zijn van mechanische oorzaken; stof, roet, zeer fijn slijpsel en metaalstof zouden onder bepaalde omstandigheden door hun aanwezigheid ook waterstofperoxyde kunnen ontleden en zoodoende tot verkeerde en onjuiste gevolgtrekkingen aanleiding kunnen geven.

Doordat echter de ontleding niet plaats vond in vezels, waarin door sublimaatoplossing of door verhitting de eiwitten gedestruueerd, en dus onwerkzaam gemaakt waren, wordt bewezen, dat van dergelijke mechanische oorzaken hier geen sprake kan zijn. Duidelijk ook was mikroskopisch waar te nemen, dat de zuurstofbelletjes juist zich vormden op plaatsen waar de bruine massa zich op den vezel bevond. De veronderstelling ligt voor de hand, dat meerdere fermenten en niet alleen *katalase*, die bijna steeds alle levensvochten begeleid, hier aanwezig zouden zijn.

Ten einde iets naders omtrent den aard te weten te komen, werd nagegaan hoe het gedrag dezer bruine massa was tegenover gestold eiwit; m.a.w. of naast *katalase* ook *proteasen* aanwezig waren, die als kenmerkende eigenschap hebben, dat ze gestremd eiwit

kunnen doen vervloeien. Daartoe werden de steriele weefsels in een chloroform atmosfeer (om mogelijke proteolytische bacteriewerking buiten te sluiten) gelegd in een Petrischaal op gestold kippeneiwit en op een steriel gelatine blaadje (in het laatste geval was het weefsel met steriel water iets bevochtigd).

Nadat deze Petrischalen gedurende 48 uur in een broedstoof bij 45° bewaard waren, werd het resultaat beoordeeld. Onmiddellijk rond het weefsel was het gestold eiwit duidelijk vervloeid en in het gelatineblaadje had het stukje weefsel de gelatine doen vervloeien, zoodat het op den bodem gevallen was. Het vermoeden, dat zich op den vezel behalve *katalase* (die de waterstofperoxyde-oplossing splitste) ook een protease (die gestold eiwit deed vervloeien) bevond, werd hierdoor versterkt. Een absoluut bewijs hiervoor is zeer bezwaarlijk te geven, omdat men steeds rekening dient te houden met de mogelijkheid, dat deze fermenten later door micro-organismen zijn opgebouwd, ook al kan men de bacteriewerking op het oogenblik der proefneming door chloroformdamp geheel buitensluiten. Deze mogelijkheid is echter zeer klein; ook is, zooals gezegd is, steeds microscopisch te constateeren, dat speciaal de bruine korst zeer rijk aan fermenten is.

Vervolgens werd nagegaan of uit de vezels nog andere bekende stoffen konden worden verkregen; een stukje bruin weefsel werd daartoe, bij 45°, 20 uur aan microdialyse onderworpen. In de buitenvloeistof konden met de reacties van TROMMER, FEHLING en SELIWANOF druivensuiker en vruchtensuiker worden aangetoond.

Ten einde na te gaan, of zich op de vezels stoffen bevonden, die door sublimatie hieruit konden worden afgezonderd, werden eenige vlasbundels aan microsublimatie onder zeer lagen luchtdruk onderworpen. Het resultaat was een beslag, bestaande uit rechtuitdoovende, zuur-reageerende naalden, naast kleine rhombische kristallen en enkele veervormige vertakkingen. De rechte naaldjes konden worden geïdentificeerd als kristallen van oxaalzuur, de kleine rhombische kristalletjes bestonden uit citroenzuur, terwijl de veervormige vertakkingen waarschijnlijk bestonden uit fumaarzuur (een ontledingsproduct van appelzuur) Afb. 19 en 20. In de asch werden betrekkelijk groote hoeveelheden calcium microchemisch aangetoond. Door het vinden van plantenzuren, suikers, fermenten en kalk (calcium-oxalaat) is het vermoeden gewettigd, dat voor het inpenseelen der windsels, een ingedikt sap of plantenextract is gebruikt, terwijl de identiteit der gevonden verbindingen, mogelijk een aanwijzing zou kunnen geven, omtrent den aard van het gebruikte plantensap.

In de literatuur ¹⁾ wordt opgegeven, dat proteolytische stoffen in vele vruchten worden aangetroffen o.a. in het sap van de vruchten en het melksap van *Carica papaya*, in het vruchtensap en stamsap van de verschillende vertegenwoordigers van het geslacht *Ficus*, in de ananasvrucht, in bananen enz. Insektenetende planten beschikken natuurlijk eveneens over eiwitplitsende fermenten. *Carica Papaya* en *Ananas sativus* zijn typisch tropische gewassen en in Aegypte hoogstwaarschijnlijk niet eens bekend geweest, echter geheel anders is dit met de vertegenwoordigers van het geslacht *Ficus*.

Ieder weet, welke plaats de vijgeboom en de cultuurvariateiten in de subtropische flora inneemt en welke groote rol deze speelt en heeft gespeeld bij de voeding der Oostersche volkeren. Ook in de aegyptische volkshuishouding is deze vijgencultuur van zeer groot belang geweest. Ook weten we, dat de Aegyptenaren bekwame vruchtenkweekers geweest

1) CARL OPPENHEIMER. Die Fermente, pag. 172.

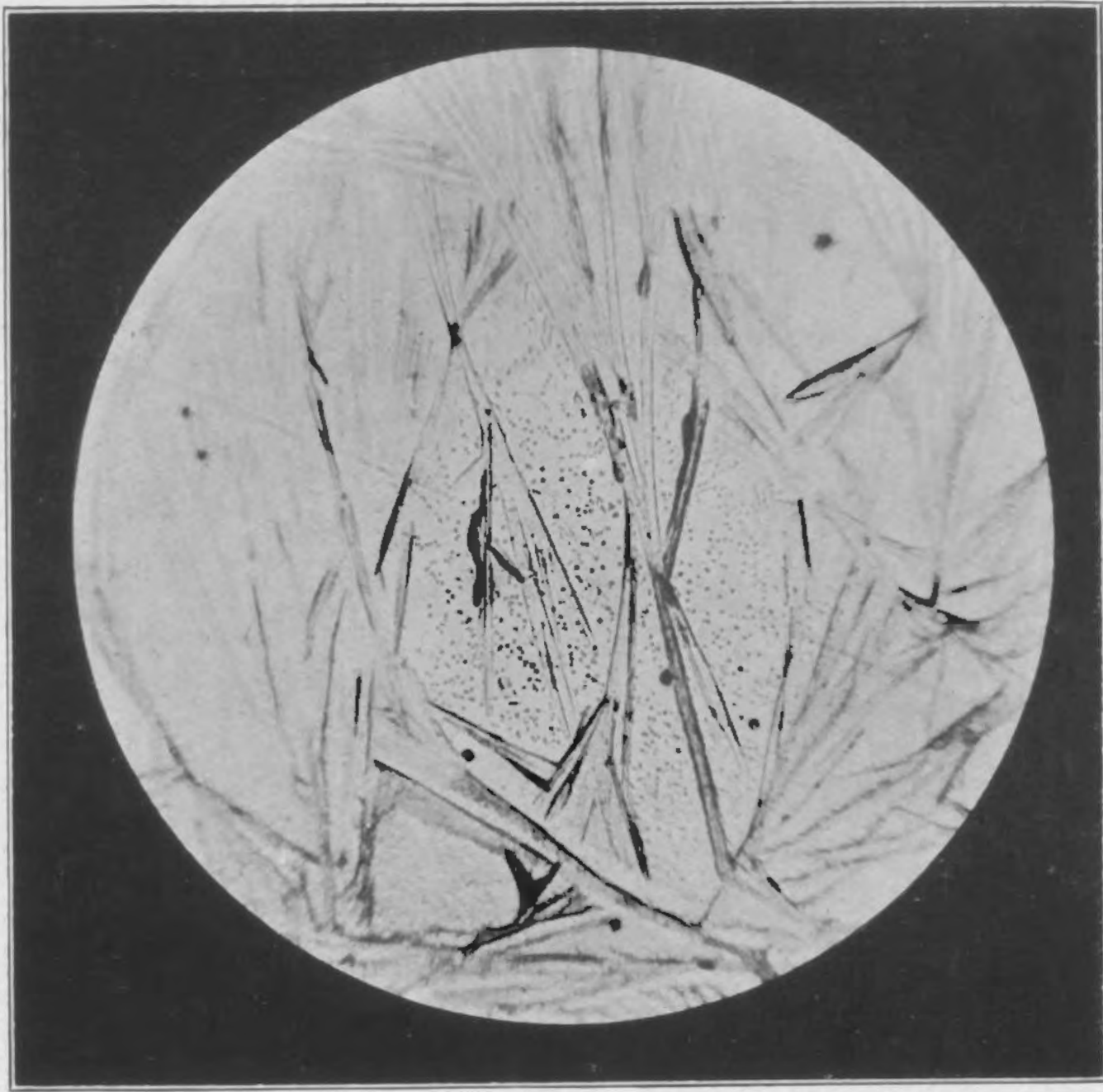
zijn, zoodat de verschillende merkwaardigheden van een of anderen vruchtboom zonder twijfel hun bekend zijn geweest en niet hebben nagelaten indruk op hen te maken.

De vijgeboom is, botanisch gesproken, een zeer bijzonder gewas. Hij is het voorbeeld van een boom met een geweldige levenskracht. Zijn regeneratievermogen doet stellig aan eeuwig leven denken. Tot op zeer hoogen leeftijd, weet deze onmisbare vruchtboom, op zeer schralen grond, zelfs meermalen 's jaars een overvloedigen oogst te geven. Deze groote afgifte van levensappen schijnt dezen wonderlijken boom niet te schaden. Voor plantenziekten schijnen ze bijzonder weinig vatbaar. Het hout, ofschoon terwille van den voort-



Afb. 19.

Kristallen van oxaalzuur uit de windselvezels gesublimeerd onder zeer lagen luchtdruk. Deze foto is genomen in gepolariseerd licht. Vergrooting 30 X.



Afb. 20.

Dezelfde kristallen als in Fig. 19. De foto is genomen in gewoon licht. Tusschen de naalden van oxaalzuur zijn de zeer kleine kristalletjes van citroenzuur te zien. Vergrooting ongeveer 30 X.

durenden sapstroom los en vezelig van bouw, wordt zelden door parasieten aangetast. De vijgeboom is het type van een gewas, dat zeer weinig verzorging vereischt, waar men toch steeds op rekenen kan en dat daarbij een zeer overvloedigen oogst geeft.

Ook de rijpe vruchten zijn buitengewoon tegen bederf gewapend. Het hooge suikergehalte en ook het aanwezige proteolytische ferment waarborgen groote houdbaarheid. De oogst geschiedt dan ook zonder de minste voorzorg. De vruchten worden afgeschud, bijeengebracht, in de zon gedroogd, veelal ruw verpakt of in matten bijeengestampt en over de geheele wereld geëxpedieerd. Ondanks subtropische hitte, ruwe verpakking en langdurig transport, komen de vijgen steeds in de beste conditie ter markt. Gaat men een oogenblik na de uitgebreide zorg, die bij de expeditie van versch en gedroogd fruit moet inacht

genomen worden, dan blijkt hieruit wel dat de vijg onder de zuidvruchten een geheel eigen plaats inneemt.

Deze conserveerende kracht is natuurlijk aan Aegyptischen fruitkweekers niet onbekend gebleven. Ook een ander verschijnsel moet stellig hun aandacht getrokken hebben. In rijpe vruchten treft men zeer vaak gemummificeerde insecten en larven aan. Een en ander is een gevolg van de zeer merkwaardige symbiose tusschen een bepaalde galwespsoort en de vijgeplant.

De vijgeboom n.l. is tweehuizig, d. w. z. er zijn planten met voornamelijk mannelijke bloemen, die stuifmeel bevatten, en andere exemplaren met voornamelijk vrouwelijke bloemen (met stamper en vruchtbeginsel). De complexen met vrouwelijke bloemen kunnen alleen tot vruchten uitgroeien. Het exemplaar met mannelijke bloemen, is bekend als *Caprificus* (wilde vijgeboom) en daarentegen de exemplaren met vrouwelijke bloemen leveren de eetbare vijgen op.

Het kan niet anders of deze verschillende levensfunctie zal haar afspiegeling hebben in het uiterlijk van het gewas.

Caprificus levert nooit rijpe vijgen, slechts harde bittere houtachtige schijnvruchtjes, die alleen door geiten en ezels gegeten worden. Zwervelingen en hongerigen moesten vaak deze minderwaardige vruchten voor lief nemen. Zie o. a. *Amos 7 vers 14*. De profeet legt er nadruk op, dat hij niet behoorde tot de profetenzonen, maar vóór zijn roeping was een ossendrijver, die het erg arm had en leven moest van den *Caprificus*.

De „eetbare” vijgeboom levert echter de genoemde geweldige oogsten; massa's suikers en voedselsappen moeten dus door den stam getransporteerd worden. Een overvloedige bladerpracht en krachtige houtvorming is daartoe noodig. Terwijl *Caprificus* er schraal, klein en verwilderd uitziet (vandaar de benaming wilden vijgeboom) is de zusterplant frisch, weelderig en groot.

De vruchten van den vijgeboom zijn, in botanischen zin, geen ware vruchten, maar schijnvruchten, hiermede bedoelt men, dat niet alleen de vrouwelijke bloemen, maar ook de bloembodem of schijf, waarop deze talrijke bloempjes geplaatst zijn, in de vrucht wordt opgenomen. Deze bloembodem nu is niet vlak, zooals bij een composiet maar meer zakvormig, zoodat ook een rijpe vijg nooit een absoluut gesloten vrucht is, maar een opening, het Ostiolum draagt. De bloei geschiedt dan ook zonder eenige kleurenpracht, geheel inwendig. Toen de botanische kennis nog elementair was, gold dan ook de meening, dat een vijgeboom nooit bloeide en de vruchten rijpten zonder ooit een bloem te zijn geweest. De *Caprificus* werd gehouden voor een verwilderde soort, die uitgeroeid moest worden, zooals elk teeken van degeneratie met wortel en tak vernietigd diende te worden.

Deze uitvoerige botanische uiteenzetting is noodig, om een duidelijk inzicht te verkrijgen in de wonderlijke symbiose tusschen een galwesp *Blastophaga grossorum* en den vijgeboom. Deze galwesp leeft in de houtachtige wrange schijnvruchten van den *Caprificus*. De bevruchte vrouwelijke insecten verlaten deze ruime woning, beladen zich voor hun vertrek overvloedig met het stuifmeel uit de mannelijke bloempjes, die bijna uitsluitend in het *Caprificus*bloemcomplex voorkomen en zullen, wanneer ze afdalen in een bloemencomplex van den eetbaren vijgeboom, dit stuifmeel op de vrouwelijke bloemen overbrengen en op deze wijze kruisbestuiving en krachtige vruchtzetting bevorderen.

Volgens oudere opvatting zou het vrouwelijk insect met haar legboor, eitjes in den bloembodem deponeren en op deze wijze de plant tot overvloedige suikervorming aan-

zetten. Op grond van deze zienswijze, zou dus een vijg als een gal, een wondproduct opgevat kunnen worden.

De galwesp verlaat het vijgebloemcomplex niet meer, maar sterft met het rijp worden der vrucht. In vruchten van den *Caprificus*, zoowel als in eetbare vijgen, vindt men dus zeer vaak insecten, die door het hooge suikergehalte en door het proteolytisch enzym, prachtig gemummificeerd zijn. De eiwitten zijn door dit laatste opgelost, de huls, de uitwendige chitinehuid, is onbepert houdbaar. Terwijl dus andere vruchten, die door insecten aangetast worden, totaal verwoest worden, is dit bij de vijg juist niet het geval. Hier is een geval van symbiose (niet van parasitisme), dat eindigt met mummificatie der insecten.



Afb. 21.

Afbeelding van de godin Nut, die uit een vijgeboom opstijgend (boom des levens) aan hen, die de vreugde van het paradijs genieten, verkwikkingen toereikt. Deze boom is een exemplaar *Ficus Sycomorus*, op den stam zijn littekenen van verwondingen te zien.



Afb. 22.

Afbeelding van het onderhoud der plantages. Slaven besproeien cultuurgewassen, vijgeboomen, vlas, papyrus en gerst. Uit een vijver met waterplanten, wordt het water door hefboomen opgehaald. De drie vijgeboomen verschillen zeer. Het meest rechtsche exemplaar (*Ficus Sycomorus*) ziet er zeer welvarend uit en is beladen met sappige vruchten, de twee andere exemplaren zijn klein en hebben slechts kleine verschrompelde vruchtjes. Dit is de *Caprificus*, die ter wille van de rijping der andere vijgen tusschen de exemplaren met eetbare vruchten, geplant is en onderhouden wordt. Deze afbeelding bewijst dat de caprificatie bij de Aegyptenaren bekend is geweest.

De gedachte, dat het sap der rijpe vruchten en natuurlijk ook het sap uit den stam, groote conserveerende kracht zou hebben is dus niet gezocht en door de verschijnselen alleszins verklaarbaar.

De wetenschap, dat de „wilde” vijgeboom, *Caprificus*, in nauwe betrekking stond tot het voordeelig rijpen der eetbare vijgen, was reeds bij oude volkeren bekend. Het kweken en verzorgen van enkele exemplaren van den *Caprificus* tusschen de gewone vijgeboomen, de zogenaamde Caprificatie, werd ook door de Aegyptenaren blijkbaar toegepast. Het bewijs hiervoor vindt men op afbeelding 22, een reproductie van een tekening op de muren van het graf van APUI, een graveur tijdens de regeering van RAMSES II. Men ziet twee slaven van Semitisch type, bezig met het besproeien van een boomgaard. Afgebeeld zijn o. a. drie boomen; twee exemplaren (klein, rank met onaanzienlijke vruchtjes) stellen wilde vijgeboomen voor (*Caprificus*), één exemplaar (groot, massaal, beladen met overvloedig ooft) is *Ficus Sycomorus* (een aegyptische cultuurvarieteit). Beide soorten werden dus naast

elkaar op plantages verzorgd. Ook werden wel takken van *Caprificus* opgehangen in de vijgenplantages om zodoende krachtige vruchtzetting te bevorderen.

De sapstroom in den stam is buitengewoon krachtig; dit moet ook, wil de boom veelal meermalen per jaar een ruimen oogst geven. Door den worteldruk vloeit het levenssap der boomen als wondsap, zoodra men een eenigszins diepe kerving aanbrengt, rijkelijk naar buiten en vormt weldra een afsluiting, waardoor iedere parasiet vernietigd wordt. Zeer waarschijnlijk is, dat ook hierbij het proteolytisch enzym een werkzaam aandeel heeft.

In het werk van DRAGENDORFF¹⁾ wordt meegedeeld, dat een groot aantal variëteiten van het geslacht *Ficus* in Aegypte in cultuur is geweest. KEIMER²⁾ deelt mede, dat *Ficus carica* (de vijgeboom, die de bij ons bekende vruchten levert) oorspronkelijk in het Nijldal niet inheemsch was, echter vanuit Syrië en Palestina is ingevoerd.

Het melksap van dezen boom zou het peptoniseerend ferment *Cravin* bevatten.

Deze *Ficus carica* wordt in oud-aegyptische medische opschriften als *Teb* (Teba, Tab en Tabei), de vruchten als *neh ent bet* aangeduid.

Van zeer groot belang schijnt in het Nijldal de cultuur van *Ficus Sycomorus* te zijn geweest; deze aanplanting was veel belangrijker dan die van *Ficus Carica*. Deze *Ficus*-soort leverde de edel of Pharaovijgen. *Sycomorus* is een krachtige boom met eironde bladeren, trosvormige sappige vruchten, eenigszins roodachtig van kleur en zwak gekruiden smaak. De boom kan 12 Meter hoog worden en heeft dan een kruin van meer dan 10 Meter omvang; het hout is onaantastbaar en onvergankelijk. Het galwespje, dat bij *Ficus Sycomorus* behoort, is natuurlijk zeer nauw verwant aan het insect uit *Ficus Carica* en heet *Sycophaga Sycomorus*.

De *Sycomorus*vruchten zijn in het Nijldal beroemd geweest. Op teekeningen worden ze steeds afgebeeld voorzien van een sikkelvormige insnijding; ook het mesje waarmee dit verricht werd is bekend; volgens KEIMER geschiedde dit, om op deze wijze het in de vrucht verblijvende insect te doden (een nieuw bewijs dat dit hun volle aandacht had) en door deze verwonding de plant tot suikervorming aan te zetten. De vruchten van *Ficus Carica* werden nimmer aangesneden.

Melksap, hout, pitjes (utit), schors en hars werden gebruikt en zijn vermeld in medische aantekeningen, de bladeren werden en worden als adstringens aangewend. Zeer voor de hand ligt de veronderstelling, dat een boom met een dergelijke uitgebreide toepassing, een weldoener bij uitnemendheid, als een hemelsche gave beschouwd werd. De hedendaagsche woestijnbewoners gevoelen nog zeer hun volkomen afhankelijkheid van den vijgeboom en dadelpalm; ontnemen ze deze planten en hun bestaan in de woestijn zou onmogelijk worden.

In *Abessynie* komt thans nog voor een variëteit *Ficus tinctoria*, die een geel stamsap levert; opmerkelijk is, dat ook soms de windsels met een gele kleurstof gedrenkt schijnen te zijn geweest en *Ficus panifica* een variëteit, waarvan het levende bastgedeelte zeer suikerhoudend is en als bestanddeel in het brood nog steeds meegebakken wordt. Bovendien kent men in de sub-tropen en tropen thans nog een groot aantal (cultuur)variëteiten en soorten, met zeer verschillende eigenschappen, die ons wel een bewijs leveren van de groote geschiktheid om dit geslacht aan maatschappelijke doeleinden dienstbaar te maken. We zouden zeker dit aloude, nuttige plantengeslacht te kort doen, indien we niet memo-

1) DRAGENDORFF. Die Heilpflanzen, pag. 172.

2) KEIMER. Arch. f. Gesch. d. Mat. S. Naturwiss. u. d. Technik. Bl. 10, pag. 84.

reerden, dat meerdere leden overvloedig stamsap leveren, waaruit een niet onbelangrijke hoeveelheid rubber wordt bereid, de substantie, die thans voor de hedendaagsche maatschappij onontbeerlijk is en waarvan ze hoe langer hoe meer afhankelijk wordt (*Ficus elastica*).

Wanneer we nu aannemen, dat op de windsels ingedikt vijgensap als beschuttingsmiddel is aangebracht geweest, dan zou hiermede in overeenstemming zijn: allereerst, dat een ferment werd herkend, dat (naar alle waarschijnlijkheid) groote overeenkomst vertoont met het proteolytisch ferment uit vijgensap; vervolgens, dat uit de windsels door microsublimatie werden geïsoleerd en herkend oxaalzuur, citroenzuur en appelzuur, deze vruchtzuren zijn kenmerkend voor vijgensap, terwijl in de asch calcium werd gevonden (het stamsap en vruchtensap bevat veel calciumoxalaat).

Ook werd door microdialyse uit de vezels druivensuiker en vruchtensuiker verkregen, suikers, die rijkelijk aanwezig zijn in bedoeld sap. Ten slotte heeft men dan nog de botanische bijzonderheden, waardoor vooral de eigenaardige conserveerende kracht van het vijgensap naar voren treedt en die als zoodanig zouden hebben meegewerkt, om aan dit wondsap bijzondere werking toe te schrijven.

Deze volgorde bij het verzamelen van de gegevens wordt hier expres vermeld, omdat de veronderstelling van het gebruik van ingedikt vijgensap niet is ontleend aan gegevens verkregen uit afbeeldingen of opschriften en deze daarna ondersteund is geworden door de waargenomen microscopische verschijnselen, maar dat, zonder vooraf kennis te hebben van de oud-aegyptische mededeelingen, de resultaten van het onderzoek aanleiding waren tot de veronderstelling van het gebruik van Ficusstamsap.

Deze laatste volgorde is bij een natuurwetenschappelijk onderzoek ongetwijfeld de meest aangewezen; men heeft dan met geen anderen factor te rekenen, dan die door een experiment verkregen zijn. Op merkwaardige wijze was nu dit gegeven in overeenstemming te brengen met verscheidene aegyptische mededeelingen en afbeeldingen. Ja zelfs kwamen deze hierdoor in een ander daglicht.

Wanneer wij de mededeelingen nagaan van HERODOTUS, DIODORUS, STRABO en PLINIUS, de Grieksch-Romeinsche klassieken, die Aegypte in verschillende tijdperken bereisd en beschreven hebben, dan treft ons daarbij menige merkwaardigheid. Er wordt o. a. beschreven een zeer kostbare methode van conserveeren, die zelfs meer dan een talent zilver kostte ($\pm f$ 3000). Deze bestond in het uithalen der viscerele organen (die afzonderlijk gebalsemd werden), nadat op de linkerzijde een incisie was aangebracht (met behulp van een scherp aethiopischen steen, misschien leisteen?). De persoon, die dit verrichtte, werd met groot geraas verjaagd, teneinde deze daad van lijkenschenis weer uit te wischen. Nadat dan de ingewanden uitgenomen waren, werd het abdomen met palmwijn (ook al een stamsap) uitgespoeld en met specerijen (myrrhe en cassia) opgevuld.

Gedurende 70 dagen werd het aldus geprepareerde lichaam in „natron” of „nitrum” gelegd. Na afloop werd het gewasschen, met gom? ingesmeerd en ingezwachteld. Een goedkoopere methode ($\pm f$ 700) bestond in het opspuiten der lichaamsholte met „cederolie”. Hierbij werd geen incisie gemaakt en ook geen ingewanden uitgehaald. Nadat het aldus behandelde lijk 70 dagen in „nitrum” gelegen had, kon men de ingewanden, tegelijk met de injectievloeistof, aflaten, alles zou door de inwerking van de cederolie vervloeid en opgelost zijn, ook zelfs een deel van het vleesch, alleen de huid en het skelet zou nog geheel intact blijven. Vooral deze laatste beschrijving is in dit verband zeer merkwaardig. Wel hebben HERODOTUS en DIODORUS het praepareeren van een mummie van nabij gezien,

echter alle finesses en vooral de recepten zijn hun natuurlijk niet meegedeeld. Immers, het balsemen was een geheim, alleen bekend bij een bepaald gilde, de balsemers zullen er dus wel degelijk tegen gewaakt hebben, dat hun procédé algemeen bekend werd en vooral geen mededeelingen aan schrijvers en reizigers hebben gedaan.

Cederolie gold bovendien ook toen reeds voor een zeer kostbare olie; al was de ceder bekend en veel aangeplant, het verkrijgen der cederolie vereischte groote moeite (ruwe cederolie kost thans nog ongeveer 4 gulden per kilogram). Het overvloedig gebruik van deze kostbare olie is voor een goedkope mummificatie alleen uit een finantieel oogpunt al ondenkbaar, echter verreweg het voornaamste is de omstandigheid, dat het onmogelijk is cederolie op de meegedeelde wijze te verwerken. De olie is zeer dik, niet te injectieeren en verharst spoedig, waarbij ze tot een zeer harde korst indroogt.

Iedere injectiespuit zou bovendien direct onbruikbaar worden, ook is het geheel onmogelijk, dat cederolie de genoemde eiwitoplossende uitwerking zou hebben. De olie vermengt zich niet met waterige vloeistoffen en loopt direct tot een harsachtigen klomp samen.

Wanneer we echter deze behandeling ons denken te zijn uitgevoerd met het *Ficussap*, dan komt alles in een geheel ander daglicht en de mededeelingen van HERODOTUS en DIODORUS, die wel eens met „praatjes” gelijkgesteld zijn geweest, kunnen merkwaardig met de werkelijkheid in overeenstemming gebracht worden.

Allereerst het *Ficussap* was volstrekt niet duur en overal in overvloed te verkrijgen. Men behoefde een boom maar flink te verwonden en het wondsap vloeide rijkelijk naar buiten; dergelijk proteolytisch sap verslijmt in korten tijd al het vleesch en kraakbeen, waarmede het in aanraking komt. Volkomen begrijpelijk is het, dat na een maceratie van 70 dagen (waarbij alle infectie van buiten af door het sterke zoutbad is uitgesloten) de geheele inhoud der lichaamsholten en zelfs vele spieren vervloeid zijn en tegelijk met de injectievloeistof verwijderd kunnen worden.

Onwillekeurig denkt men aan het veelvuldig gebruik van *Papayasap* (*Carica Papaya*) om oud taai vleesch, in korten tijd malsch en eetbaar te maken en het weeken van reepen gedroogd vleesch in *ananassap*, zooals dit in Indië, heden ten dage, nog zeer vaak geschied door oude inlanders, wier gebit een dergelijk taai voedsel niet meer vermalen kan.

Een tweede merkwaardige uitspraak betreft een formule in een gebed, dat werd opgezegd gedurende het inzwachtelen van het hoofd ¹⁾ ²⁾. Er wordt gesproken over het insmeeren der windsels *na* de inwikkeling.

„O Osiris (de gestorvene), de dikke stroop, die op U zal gebracht worden, zal uw mond vervullen met leven en uw oog zal zien in het paradijs, zooals RA schouwt in den oppersten hemel.” Hiermede in overeenstemming is de meening, dat alleen goed gemummificeerden (dus die met behulp van *Ficussap* geconserveerd waren) den boom des Levens konden bereiken. Over de methode, om door middel van dikke suikeroplossing conserveering te bewerkstelligen, worden in het genoemde handboek van BUDGE veelzeggende feiten vermeld.

Een verhaal van een betrouwbaren Aegyptischen werkman meldt, dat zijn werkploeg, bij het doorzoeken van graven een verzegelde vaas vond, gevuld met een dikke strooperige vloeistof, die ze voor honing hadden aangezien. Ze hadden er van geproefd en er hun brood mee besmeerd. Toen ze bemerkten, dat er in de stroop veel haren ronddreven, waren

1) BUDGE. The mummy, pag. 345.

2) MASPERO, Le Rituel de l'Embaumement, pag. 27. Memoire sur quelques Papyrus du Louvre.

ze ertoe gekomen om den inhoud geheel te doorzoeken. De vaas bevatte een kinderlijkje in uitstekend geconserveerden toestand. Bekend is ook, dat het lijk van ALEXANDER DEN GROOTE bewaard werd in witte (bleeke) honing, die niet uitgesmolten was.

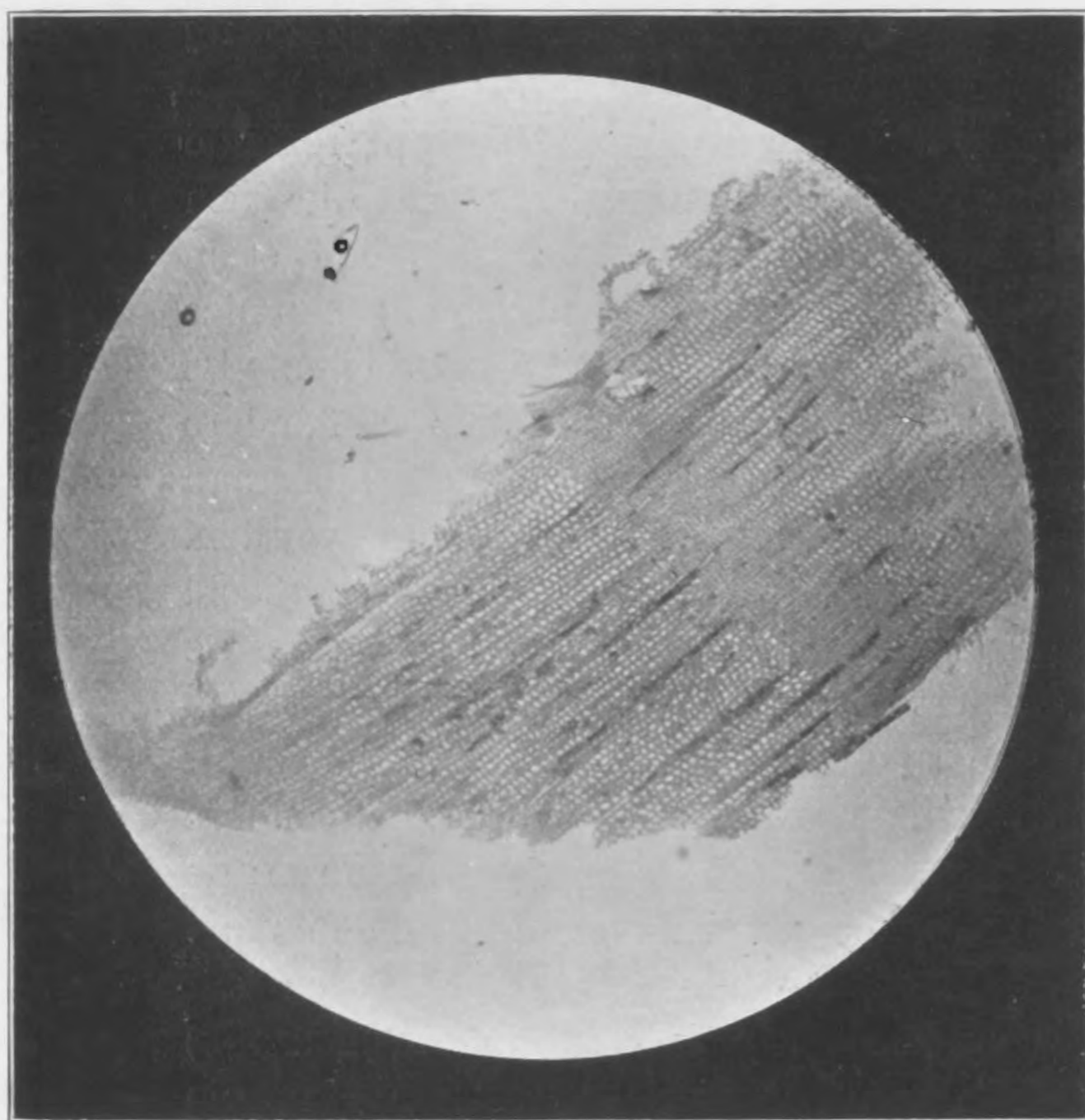
Nu is hier geen enkele verdere aanwijzing, dat hier ook werkelijk honing gebruikt is; het ligt zelfs voor de hand te veronderstellen, dat de eenvoudige werklieden iedere zoete stroop voor honing zullen gehouden hebben. Een fijn organoleptisch onderscheidingsvermogen kan men bij menschen, die alles maar klakkeloos opeten, wat maar eenigszins van hun gading is, moeilijk veronderstellen. Een recent voorbeeld is, dat het ingedikte dadelsap nog heden ten dage als „dadelhoning” in de sub-tropen bekend is; behalve als lekkernij wordt deze stroop als conserveeringsvloeistof voor fruit gebruikt.

Behalve uitspraken zijn er ook vele afbeeldingen, die de veronderstelling op treffende wijze ondersteunen. Een bekende voorstelling van den Hemelschen vijgeboom, die zich bevond in het veld des Levens, is als volgt: De hemelgodin Nut rijst op uit den stam van *Ficus Sycomorus*, zooals de sapstroom opstijgt in het levende splint; het sap des Levens giet ze uit op de uitgestrekte handen en in den mond van de afgestorvenen. De Aegyptenaren waren de meening toegedaan, dat de boomen, die harsen, gommen of andere producten leverden, die het lichaam voor bederf kon behoeden en zodoende het bestaan konden verlengen, als levendgevend, d.w.z. als goddelijk beschouwd moesten worden. Deze gewassen werden dan ook met de godheden verpersoonlijkt; een typisch voorbeeld hiervan is voorzeker deze voorstelling. Deze Hemelsche vijgeboom is *Ficus Sycomorus*. De boom wordt afgebeeld in het stadium, waarin de vruchten rijp zijn, dus de sapstroom intens is. Op de plaatsen, waar krachtige takken, die rijk met sappig ooft zijn beladen, uit den stam spruiten, zijn diepe litteekens van inkervingen te zien (Afb. 21). Een andere voorstelling is die van de Godin Nut, zittende aan den voet van *Ficus Sycomorus*; ze wordt aangebeden door een afgestorvene. De God Thot maakt een insnijding in den stam. Wij mogen dus met reden veronderstellen, dat dit wondsap bij het mummificeeren van groote beteekenis is geweest. Zeer waarschijnlijk werden de windsels (althans gedeeltelijk) met het ingedikte wondsap ingesmeerd. Op deze wijze was de steriel ingesloten mummie volkomen beveiligd tegen infectie van buiten af. In een absoluut droge atmosfeer is er van bacterie of schimmelwoekering geen sprake (het begraven in droog heet woestijnzand); indien echter de vochtigheidstoestand schimmel of bacteriegroei mogelijk zou maken, dan zou de hooge suikerconcentratie, door plasmolyse (d.i. verschrompelen) der infectiekiemen en het werkzame enzym, door proteolyse (d.i. eiwitafbraak) der infectiekiemen, ieder intredend bederf absoluut in den aanvang stuiten. Hierdoor wordt ook het tot nog toe niet opgehelderde verschijnsel verklaard, dat een mummie die losgewikkeld is, snel door luchtinfectie ten gronde gaat; de conserveerende kracht zit dus op of in de windsels.

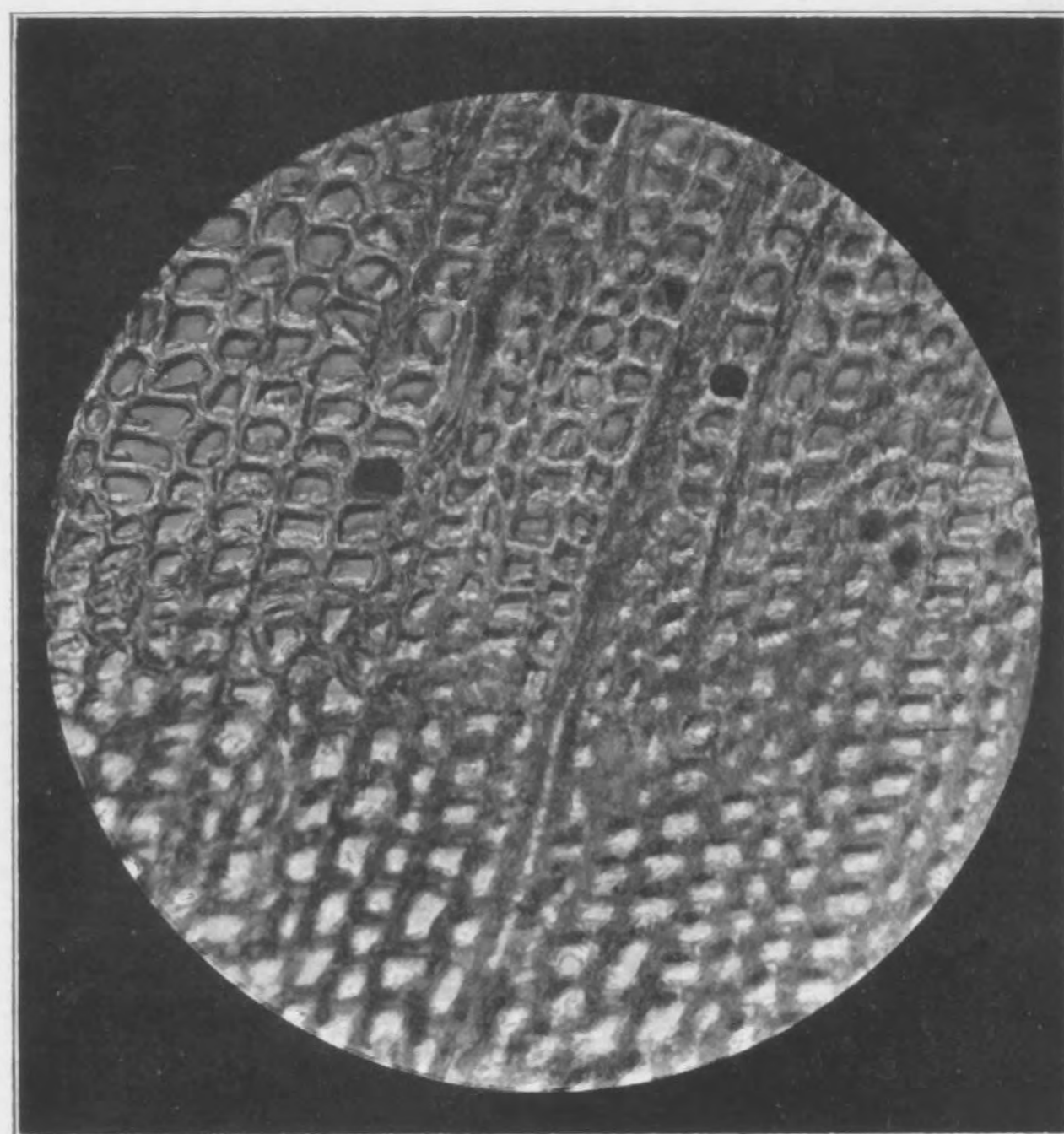
Mededeelingen, dat de mummiekisten en vele voorwerpen bij den doodencultus in gebruik, ook uit het hout van *Ficus Sycomorus* zouden gemaakt zijn, gaven mij aanleiding de anatomische structuur van een stukje hout, afkomstig van een mummiekist, te vergelijken met de doorsneden van authentiek vijgehout. Vergelijkingsmonsters werden mij welwillend door de directie van de afdeling Boschexploitatie der Landbouwhoogeschool ter beschikking gesteld. Hierbij bleek, dat zoowel coupes in radiale, overlangsche en tangentiale richting zeer veel overeenkomst hadden met die der vergelijkingsmonsters. Kleine verschillen zijn zeer aannemelijk te verklaren, doordat het hier cultuurvariateiten waren, die met elkander werden vergeleken, bovendien bestonden de vergelijkingsmonsters uit „jong”

hout, de aegyptische houtsoort uit stamhout van een volwassen boom. Opmerkelijk is, dat het hout der kisten als het ware met ingedroogd melksap en hars zijn geïmpregneerd. Dit kan een gevolg zijn van den krachtigen sapstroom, maar gedeeltelijk ook van herhaald vernissen, ten einde de duurzaamheid te verhoogen. Over het algemeen is vijgehout (anatomisch gesproken) weinig karakteristiek; ondanks de onbeperkte duurzaamheid, is het hout van *Ficus Sycomorus* los en vezelig en zacht (Afb. 23 en 24).

Aan het einde van deze verhandeling zouden we de resultaten, die dit onderzoek heeft



Afb. 23.
Radiale doorsnede van het hout van *Ficus Sycomorus*
(stukje van een mummiekist).
30 × vergroot.



Afb. 24.
Radiale doorsnede van het hout van *Ficus Sycomorus*
(stukje van een mummiekist). 170 × vergroot. Hars-
cellen zijn in mergstralen en houtweefsel op te merken.

opgeleverd, als volgt kunnen samenvatten: Veel van het raadselachtige en verborgene, dat het mummificatieproces steeds heeft gekenmerkt, wordt verklaard door het feit, dat men hierbij (althans met groote waarschijnlijkheid) partij heeft getrokken van de sterk bederfwerende kracht van het wondsap van *Ficus Sycomorus*.

Rotterdam.

MARIUS WAGENAAR, Apotheker.

RESULTS OF THIS EXAMINATION.

1. The blood-colour in the form of haematoporphyrin was still to be recognised. In the substance, which was supposed to have consisted of a very sanguine material, the relation nitrogen: iron, appeared to agree with that in fresh blood.
 2. The liquid, in which the deceased was placed before the envelopment during seventy days and which by various authors (HERODOTUS, DIODORUS) is called nitrum or natron, very probably consisted of a solution of Potassiumnitrate and coarse-salt (Chlorine of soda).
 3. Polarised light is very useful for the examination of the tissues and mummyrests.
 4. Further examination proved, that very probably the concentrated juice of *Ficus Sycomorus* had been applied to the bandages. The presence of a certain protease, sugars, organic acids and calcium legitimates this suppositon.
 5. The different botanical properties, by which the preservative power of the ripe fruit and also of the juice from the trunk of the figtree reveals itself, were treated diffusely.
 6. Several communications and also reproductions from Aegyptian documents appeared to agree with this in a striking manner, a. o. the communications of HERODOTUS about the removal of the visceral organs by means of injections in the abdomen, further a formula that was recited during the envelopment of the head; also the reproduction of the goddess Nut who, emerging from a (wounded) figtree (*Ficus Sycomorus*), hands the elixer to the deceased.
 7. The structure of the wood of which the mummy-coffins were made was compared with the anatomical structure of figwood.
 8. Much of what was mysterious and hidden in the proces of the mummyfication, is made clear by the great probability that the embalmers made use of the great cousing power of the juice of *Ficus Sycomorus*, in envelopping the mummy.
-

HET MONOTHEÏSME VAN AMENHOTEP IV EN HET OUD-ISRAËLIETISCHE MONOTHEÏSME.

In den loop van de vorige eeuw is er zeer verschillend geoordeeld over den invloed, dien Egypte op Israël zou uitgeoefend hebben. In het eerste enthousiasme, veroorzaakt door de ontdekkingen van de Egyptologie, spraken vele geleerden van den Egyptischen oorsprong van den Israëlietischen godsdienst. Reeds in 1841 leerde niemand minder dan AUGUSTE COMTE, de vader van het positivisme, dat de kleine Joodsche theocratie moest worden beschouwd als een „*dérivation accessoire*” van de Egyptische, waaruit zij hoogst waarschijnlijk was voortgekomen door colonisatie van de priesterkaste, die, zelve opgeklimmen tot het monotheïsme, er toe overging een monotheïstische volksplanting te stichten, waarin het monotheïsme zuiver bewaard bleef (Cours de philos. pos. Tom. V, p. 206).

Deze theorie, dat Israël zijn godsbegrip en monotheïsme aan Egypte te danken zou hebben, heeft krachtige verdedigers gevonden en vindt die nog steeds. ANCESSI heeft zulks in 1875 in zijn boek *l’Egypte et Moïse* geopperd, en op zijn voetspoor is dit door velen na hem beweerd. Mozes zou niets anders gedaan hebben, dan onder de kinderen Israëls het esoterisch monotheïsme van de Egyptische heiligdommen propageeren. RENAN zag in de Levietische priesterschap een Egyptische instelling. Mozes was een Leviet, d.w.z. een der Egyptenaren, die noodig waren bij den cultus en die Israël volgden in de woestijn (Hist. d’Isr. I, p. 149, 150 en 160). OTTO GRUPPE meende (Die Griechischen Culte und Mythen in ihren Beziehungen zu den Orientalischen Religionen, I, 1887), dat de Israëlieten hun Jahve-begrip aan de Thebaansche dynastiën ontleend hadden. LIEBLEIN (Gammal aegyptisch Religion, II, s. 165 sqq.) dacht daarbij aan een ontleening aan den Chepra-cultus te On-Heliopolis. Zij beroepen zich gaarne op een verhaal, dat weliswaar nergens in het Oude Testament voorkomt, doch dat eerst nadrukkelijk vermeld wordt in het Nieuwe Testament (Hand. 7 vs. 22) en dat ook bij PHILO te vinden is, in zijn *Vita Mosis*, dat nl. Mozes in alle wijsheid der Egyptenaren onderwezen is. Dit verhaal, dat eerder in Midrasj of Haggadah thuis behoort, geeft hun aanleiding te veronderstellen, dat Mozes partij heeft weten te trekken, bij de organisatie van het volk Israël, van wat hem in de Egyptische beschaving en godsdienst bruikbaar toescheen.

Deze theorie is reeds vroeg bestreden geworden. LE PAGE RENOUF verklaart (Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the Religion of Ancient Egypt, Hibbert Lectures, 1879, p. 243—245): „Noch de Hebreëen, noch de Grieken ontleenden één enkel hunner denkbeelden aan Egypte”. En hij zegt, dat hij een groot aantal geschriften doorgelezen heeft, waarin de invloed van Egypte op de instellingen der Hebreëen zou zijn opgespoord en aangewezen, maar daarin niets gevonden te hebben, dat de moeite der bestrijding waard was. En KUENEN schrijft (Volksgodsdienst en wereldgodsdienst, 1882, blz. 51 en 52): Alle pogingen om de bakermat van het Jahvisme aan den Nijl te zoeken, zijn de één voor, de ander na, mislukt.

Desondanks hebben deze en dergelijke theoriën hun tijd nog niet gehad. De discussie, waarvan KUENEN geloofde, dat zij voor goed gesloten was, is niet lang geleden opnieuw begonnen. De Pan-orientalisten willen ons in hun theoriën opnieuw opmerkzaam maken op

den Egyptischen oorsprong van het Israëlitische monotheïsme. In de laatste jaren is deze theorie opnieuw verkondigd en verdedigd door geleerden van naam, als BRUNO BAENTSCH, PAUL HAUPT en RUDOLF KITTEL. De eerste doet dit vooral in zijn geniaal werk: *Altorientalischer und israëlitischer Monotheismus*, 1906. Hij meent, dat Mozes zijn diepere en meer omvattende godskennis dankt aan den invloed van den Egyptischen godsdienst. Men leeft niet, zoo zegt hij, in een cultuurgebied, zonder beïnvloed te worden door de daar heerschende cultuurgedachten, en Mozes zal van de priesterschap te Heliopolis wel iets geleerd hebben, wat hem bij de vorming van zijn eigen godsvoorstelling onmogelijk onverschillig kon blijven. In elk geval, zegt hij, Mozes zal in Egypte toch wel een groote kennis opgedaan hebben van de daar heerschende geestelijke stroomingen en theologische speculaties, en dit zal over een man als Mozes niet zijn heengegaan zonder sporen achter te laten. Met deze kennis, ook van de monotheïstische speculaties der Egyptenaren, meent hij, moeten wij rekening houden bij de beoordeeling van het peil der Mozaïsche godsvoorstelling. Dat het Genesisverhaal Jozef tot schoonzoon van Potiphara, den overste van On, maakt (Gen. 41 vs. 45) acht hij daarom van beteekenis, omdat juist te Heliopolis de monotheïstische speculaties bijzonder in eere waren (Baentsch, op. cit., S. 51, 81, 82).

PAUL HAUPT verklaart (*The burning bush and the origin of Judaism*; Proc. Americ. Philos. Soc. Vol. 48, 1909, p. 356 en 357): „Jewish monotheism is derived from Egypt.” Hij zet uiteen, dat het monotheïsme zijn oorsprong alleen kan vinden in een hoogbeschaafde omgeving als een reactie tegen het te ver doorgedreven polytheïsme, en meent, dat vooral in de godsdienstige hervormingen van Amenhotep IV de oorsprong gezocht moet worden van het oud-Israëlitische monotheïsme. Volgens hem zouden enkele Egyptische priesters ook nog na den dood van Amenhotep IV diens monotheïstischen cultus in Heliopolis hebben voortgezet, ondanks de reactie, die tegen deze beweging ontstaan was, en zou Mozes' schoonvader één van hen geweest zijn.

Ook RUDOLF KITTEL is de meening toegedaan, dat de monotheïstische speculaties van Amenhotep IV een blijvend invloed hebben gehad op den godsdienst van Israël, en dat de hogere gedachten omtrent de godheid, door Amenhotep IV gepropageerd, ook Mozes langs den een of anderen weg hebben bereikt. Hij meent (*Geschichte des Volkes Israels*, Band I, 1912, s. 625), dat als Mozes werkelijk de origineele en scheppende persoonlijkheid was, als hoedanig wij hem in het Oude Testament leeren kennen, deze gedachten niet tot hem konden komen zonder wortel bij hem te schieten en nieuwe gedachten wakker te roepen.

Deze drie zijn voornamelijk vertegenwoordigers van een gansche groep geleerden. Er zijn er echter, die het nog veel erger maken. Dit is natuurlijk een terrein, waarop men licht in overdrijving vervalt. Een sprekend voorbeeld daarvan is het boek van D. VÖLTER, *Aegypten und die Bibel*, 1903, een werk, dat zelfs een derde druk beleefde! De Israëlitische voorgeschiedenis wordt hierin verklaard bij het licht van de Egyptische mythologie: Abraham is niemand anders dan Rē, Izak is Atoem, Mozes is Thoth, Jahve is Chepra. Met deze en andere dergelijke overdrijvingen willen wij ons hier echter niet bezighouden. Het is ons doel na te gaan of men terecht of ten onrechte aanneemt, dat het oud-Israëlitische monotheïsme zijn oorsprong vindt in Egypte, meer speciaal in de godsdienstreformatie van Amenhotep IV. Nu treft het ons telkens weer, dat die geleerden, die geneigd zijn om het oud-Israëlitisch monotheïsme uit Egypte af te leiden, zich niet de moeite getroosten om een uiteenzetting te geven van deze beide vormen van monotheïsme. Deden zij dit, dan zouden zij bij het vormen van hun theoriën en bij het uitspreken van hun oordeel zeker

voorzichtiger zijn. Allereerst immers mag wel vastgesteld worden, wat eigenlijk de beteekenis van Jahve is, eer men hierbij aan Egyptische voorstellingen denkt. En over het algemeen doet men wel, als men bij de behandeling van dit punt niet vergeet, dat Israël en Egypte bij Israëls' grootste mannen een scherpe tegenstelling vormen.

Nu heeft men veel gediscussieerd en discussieert feitelijk nog over de vraag, of er in Egypte wel ooit monotheïsme bestaan heeft. BRUGSCH in Duitschland en PIERRET in Frankrijk hebben in navolging van andere Egyptologen als CHAMPOLLION, CHABAS, DE ROUGÉ beweerd, dat de Egyptische godsdienst in wezen monotheïstisch was, het polytheïsme was niets dan schijn. Het groot aantal goden moest beschouwd worden als een symbolisme, bestemd om onder een zichtbaren en tastbaren vorm den onzienlijken en ontoegankelijken God voor te stellen. De verschillende goden waren manifestaties van het ééne, hoogste Wezen.

En ongetwijfeld zijn er passages in de Egyptische documenten, die op het eerste gezicht recht geven tot dit denkbeeld. A. H. GARDINER haalt (J. Eg. Arch., Vol I, p. 34) als een van de oudste en zeker een van de merkwaardigste van deze veronderstelde monotheïstische passages een Petersburgschen papyrus aan. Hij is geneigd dezen te stellen in het einde van de regeering van koning Antef, althans in den Heracleopolitischen tijd (2500—2300 v. Chr.). Hierin is sprake van den zonnegod als schepper van hemel en aarde. Doch hoe treffend ook, is deze passage toch geenszins een overtuigend bewijs voor een oud-Egyptisch monotheïsme. Want er zijn meer voorbeelden van, dat het denkbeeld van een god, die schepper is van hemel en aarde, samengaat met een geloof aan andere goden. De priesters van Rē te Heliopolis beschouwden Re als den god, die het heelal geschapen had, en desniettegenstaande plaatsten zij 8 andere goden naast hem, die tezamen een enneade vormden. De opvatting van BRUGSCH e. a., dat de Egyptische godsdienst een soort van henotheïstisch pantheïsme was, dat één oppergod erkende, van wien al de andere goden maar symbolen of manifestaties waren, is dan ook verworpen door MASPERO, ERMAN en NAVILLE, en wordt in den vorm, dien BRUGSCH en PIERRET haar gaven, ook niet meer aanvaard door de moderne Egyptologen. De Egyptische godsdienst was door en door polytheïstisch. Waar één oppergod erkend werd, daar werden de andere locale godheden op den achtergrond geschoven als ondergeschikte leden van zijn pantheon. Het beste, wat nog gezegd kan worden voor het bestaan van een soort monotheïsme in Egypte, is, dat bij de verheffing van één god tot een heerschende positie over de andere goden, de priesters kwamen tot een theoretisch pantheïsme; doch dit pantheïsme bleef altijd een stuk priesterwijsheid en had zelfs voor hen geen practisch godsdienstige beteekenis. En voor een verklaring van het ontstaan van het oud-Israëlietische monotheïsme kan men zich zeker niet hierop beroepen.

Het verschijnsel echter, dat het meeste in verband gebracht wordt met het oud-Israëlietisch monotheïsme is dat, hetwelk bekend staat als de monotheïstische reformatie van Amenhotep IV (\pm 1375 v. Chr.). De historische feiten van deze beweging, de korte tijd van haar bestaan en haar plotseling einde mogen wij hier als bekend veronderstellen. Wij kennen deze beweging slechts zeer gebrekkig; onze eenige bron vormen de inscripties en afbeeldingen in de graven bij Tell-Amarna. Het merkwaardigste document van deze beweging is de bekende, op den Atoncultus betrekking hebbende hymne, die ongetwijfeld door den koning zelf gemaakt is, en die van alles wat ooit in Egypte gevonden is, het dichtst nadert tot een monotheïstisch standpunt. Deze hymne bevat vele schoone gedachten: Aton wordt geprezen als de schepper en onderhouder van het leven van wereld en menschen. In woorden, die sterk herinneren aan die van Psalm 104 wordt het contrast beschreven

tusschen het drukke leven op aarde, als de zon boven den horizon staat, en de uren van duisternis, wanneer alles rust. Aton heeft Syrië, Nubië en Egypte, d. w. z. de gansche toenmaals aan de Egyptenaren bekende wereld, geschapen en onderhoudt ze. Hij heeft de menschenrassen van verschillende huidkleur gemaakt en hun woonplaatsen aangewezen, of het Syriërs, Nubiërs of Egyptenaren zijn. En zooals Aton den Nijl bestemd heeft om Egypte te besproeien, zoo heeft hij den regen geschapen voor de verre landen.

De overeenkomst van deze zonnehymne met Psalm 104 wordt door velen zoo treffend gevonden, dat zij meenen, dat er een direct verband tusschen de twee liederen moet bestaan, hetzij dat zoowel de hymne als de psalm uit eenzelfde bron afkomstig, of naar eenzelfde voorbeeld gemaakt zouden zijn, of dat Psalm 104 gemaakt is naar het voorbeeld van deze hymne. En gaarne is men dan geneigd dit laatste aan te nemen, gezien de bijzondere gaven van Amenhotep IV en zijn zeer oorspronkelijk karakter. Echter blijkt bij een nadere beschouwing, dat de overeenkomsten zich beperken tot algemeenheden en dat er ook groote verschillen zijn. Het groote verschil ligt juist op godsdienstig terrein. De Egyptische god is de zon zelf, als natuurverschijnsel; de Israëlietische god heeft de zon geschapen; de Egyptische god is in de natuur ingeweven, de Israëlietische staat boven en buiten haar. Zoodat men zich op de al of niet toevallige overeenkomsten in deze liederen niet beroepen mag om te betoogen, dat het Israëlietische monotheïsme aan Egypte ontleend is. Zeker zullen de volken van het oosten in den tijd, voordat Israël bestond, hun goden liederen toegezongen hebben, die veel overeenkomst hadden met Psalm 104, zooals dan ook de Babylonische Mardoek-liederen dezen god als schepper en onderhouder der wereld verheerlijken en hem zoo een positie geven, die te vergelijken is met die, welke Jahve in Psalm 104 inneemt, en zeker zullen ook de Israëlietische liederen niet geheel onafhankelijk van de andere, buitenlandsche ontstaan zijn, doch dit neemt niet weg, dat hoe meer wij de godsdiensten en beschavingen van het oude Oosten leeren kennen, wij ook des te duidelijker de relatieve afhankelijkheid van den godsdienst en de beschaving van Israël zien van de vreemde voorbeelden en des te meer ook de bijzondere kenmerken van den Israëlietischen godsdienst naar voren treden. Bovendien, wil men aantoonen, dat het Israëlietische monotheïsme afhankelijk is van het Egyptische, dan is het niet voldoende om te wijzen op de overeenkomst van enkele teksten. Men moet dan eerst elk van deze beide verschijnselen op zich zelf en voor zich zelf onderzoeken, en zelfs dan bewijst het min of meer overeenkomstig karakter daarvan nog niet noodzakelijk hun verwantschap.

Nu is er zeer verschillend geoordeeld over de waarde van deze monotheïstische beweging in Egypte. ERMAN (Aeg. Rel., 1905, S. 64 sqq.), CAUSSE (Les profètes d'Israël et les religions de l'Orient, 1913, p. 280), e.a. hebben betoogd, dat de reformatie van Amenhotep IV meer een politiek dan een religieus karakter droeg. ERMAN meent, dat deze reformatie samenhangt met de uitbreiding van het Egyptische rijk over Syrië en Kanaän, waardoor de gezichtskring der Egyptenaren aanzienlijk uitgebreid werd. Volgens CAUSSE zou de koning meer er op uit geweest zijn om de macht van de priesterschap van Amon te breken, dan om nader te komen tot den waren god. Zijn bedoeling zou zijn geweest om door deze beweging een einde te maken aan de macht van de priesters van Amon te Thebe. In deze oordeelvellingen ligt iets onbillijks: de reformatie was werkelijk godsdienstig bedoeld: het beeld, dat ons van Amenhotep IV in de Amarna-brieven geteekend wordt, laat hem ons zien als een onpractisch heerscher, die zijn Syrische provincies zich liet ontnemen, zelfs toen een geringe krachtsinspanning de situatie had kunnen redden, en toont aan, dat

wij in hem eerder den godsdienstigen droomer, dan den sluwen politicus hebben te zien.

Men vermoedt, dat het de bedoeling des konings geweest is om in plaats van den zuiver Egyptischen hoofdgod Amon een kleurlozen, algemeen menschelijken zonnegod in te voeren, die ook door inwoners van Kanaän en Nubië begrepen en vereerd kon worden. Zoo hoopte hij de basis van een gemeenschappelijken eeredienst te scheppen, die een belangrijk verbindingsmiddel voor de verschillende volken van zijn rijk zou vormen. En de zonnegod in dezen vorm zou niet maar de hoogste, doch ook de eenige godheid zijn. Vandaar dat in de bekende zonnehymne alle mythologische en specifiek Egyptische elementen met opzet worden weggelaten, zoodat dit lied evengoed door een Syriër of Ethiopiër zou kunnen aangeheven worden ter verheerlijking van de zon. Vandaar, dat ook de vreemde volken in dit lied niet meer, naar oud-Egyptische gewoonte, als nietswaardige barbaren worden beschouwd, want de vreemde volken worden in deze hymne vóór de Egyptenaren genoemd (GRESSMANN, *Texte und Bilder zum A. T.*, S. 190). Wat dit laatste betreft, het is even goed mogelijk, dat de Egyptenaren hier het laatst genoemd worden bij wijze van climax.

Echter werd deze beweging zoozeer als een binnenlandsche aangelegenheid van Egypte beschouwd, dat de Syrische en Palestijnsche ambtenaren, allen niet-Egyptenaren, nooit een officieel bericht daarvan ontvangen schijnen te hebben. De meeste van hen vermelden in de Amarna-brieven Amon voor en na in volkomen argeloosheid, en slechts een paar beter ingelichte ambtenaren houden rekening met de gewijzigde omstandigheden. Zoo verbeteren Widia van Askalon, Poe-baloe van Joerza en een zekere Addoedani den met Amon samengestelden naam van een Egyptischen commissaris Amanappa in Rianapa, welke naam met Re, d. i. Aton is samengesteld; ten minste, wanneer hier werkelijk één en dezelfde persoon bedoeld is, wat nog twijfelachtig zijn kan, daar immers Amanappa beteekent: Amon is in Luxor (Amen-em-ope), terwijl Rianapa beteekent: Re is goed (Ra-Nofer). Abimilki van Tyrus heeft zelfs, naar het schijnt, eens geprobeerd zich tot een aanhanger van deze beweging te verklaren en zijn stad een dienaar van Aton genoemd. (J. A. KNUDTZON, *Die El-Amarna-tafeln*, 1915, S. 1025). Als dat juist is, dan heeft hij daarvoor slechts een strenge berisping ontvangen, want hij valt na deze ééne poging terstond weer in den ouden stijl terug. De trots der Egyptenaren en van hun koning gedoogde geen vertrouwelijkheden van dezen aard (CARL NIEBUHR, *Die Amarna-Zeit* 1899, S. 7).

En wanneer anderen de geweldige reactie, die onder zijn opvolgers intrad, beschouwen als een bewijs, dat zijn tegenstanders hem in elk geval politieke oogmerken toeschreven, dan kan daartegenover opgemerkt worden, dat deze geweldige reactie even goed uit godsdienstig fanatisme kan verklaard worden.

Even onbillijk is het oordeel van MERCER, die zich (*Journal of the Society of Oriental Research*, Oct. 1919, p. 70—80) zeer beslist uitspreekt tegen een beschouwing van deze beweging als werkelijk monotheïsme. Hij legt nadruk op het feit, dat Amenhotep IV den koningstitel: „geliefde der beide godinnen” behield en dat hij zich zelf als een god beschouwde, de incarnatie van Aton, juist zooals andere Pharaos zich zelf tot goden verklaarden. Hij had priesters van zijn eigen cultus en liet zich vereeren. MERCER's conclusie is, dat Amenhotep IV in geen geval een monotheïst was, maar eerder een individueele henotheïst. Wat de koning echter beoogde, was werkelijk monotheïsme. Hij zag dat als zijn levenstaak. Vandaar dat deze beweging een sterk individueel karakter draagt, zij ging van den koning

uit. Dit verklaart ook haar kort bestaan: zij heeft geen wortel geschoten en kon zich na 's konings dood niet handhaven.

Terecht zegt SCHAEFER dan ook (*Religion und Kunst von El-Amarna*, S. 32): „Es ist ein Irrtum in solchen politischen Dingen und ueberhaupt in äusseren Grunden den Antrieb zu einem Geschehen zu suchen, das so deutlich im Kreise der Religion selbst erwachsen ist und seinen eigentlichen Ursprung im Innern des Menschen hat”.

Doch al is het monotheïstisch karakter boven allen twijfel verheven, het ethische treedt niet op den voorgrond. Wat ook gezegd wordt van het monotheïsme van Amenhotep IV, zeker kan niet gezegd worden, dat het een ethisch monotheïsme was, want er is in zijn hymne niets, dat op de moraal betrekking heeft, en de ethische concepties van Amenhotep IV kunnen niet vergeleken worden met die van Israël, eenvoudig omdat zij er niet zijn. Amenhotep legde den nadruk op de milddadigheid en schoonheid van zijn godheid, maar hij is nooit opgeklommen tot de erkenning van de rechtvaardigheid in het karakter van God, noch van zijn eisch daartoe in het karakter der menschen. Hij weet practisch niets te zeggen omtrent gerechtigheid en rechtschapenheid. Overigens vinden wij bij Amenhotep IV wel de uitdrukking: „levende van waarheid”, doch dit is, als zoovele andere door hem gebezigde uitdrukkingen, meer een echo van vroegere, oudere uitdrukkingen, door hem overgenomen, want de groote god, die van waarheid leeft is feitelijk Amon-Rē. En nu is het wel treffend, dat, terwijl wij zoovele uitspraken, op het zedelijk leven betrekking hebbende, vernemen van de lippen van vereerders van Amon-Rē, wij daarnaar tevergeefs bij Amenhotep IV uitzien.

Daarbij komt nog dit. Niemand, die de hymne van Amenhotep IV leest, kan ontkennen, dat de god, dien hij beschrijft, de zon is als physisch verschijnsel met haar licht en warmte. En men behoeft alleen maar Jesaja 45 te lezen, om bij wijze van tegenstelling het universalisme, de almacht en alomtegenwoordigheid van den god van het Israëlietisch monotheïsme te zien. Deze hymne toont duidelijk, dat Aton als universeele god beperkt is, want als hij ondergaat in het Westen, ligt de aarde in duisternis. Aton is beperkt in tijd en ruimte. Ook heeft hij geen beteekenis voor de dooden, want wat de dooden noodig hebben, kan hij niet geven. Ook schijnt hij geen relaties te hebben met de verblijfplaats der dooden. Ongetwijfeld heeft juist deze laatste beperking, meer dan iets anders, den Atoncultus zoo weinig aantrekkelijk gemaakt voor het Egyptische volk.

Wat ook twijfelachtig zijn moge, men staat op vasten bodem, wanneer men beweert, dat de theologie van de groote Israëlietische profeten, van den tijd van Amos af, is het ethisch monotheïsme. De profeten verhieven den nationalen god van Israël boven alle goden en legden aan zijn voeten de rijken der wereld, de schatten der aarde en de gedachten der volken. Maar al het onreine lag ver van hem af. Alles bij hem was slechts op het reine, heilige en goede gericht. Jahve en de gerechtigheid, God en het goede behooren onlosmakelijk bij elkander. Zoo ontstaat het ethisch monotheïsme, dat de grenzen van den nationalen godsdienst van Israël reeds bij Amos doorbroken heeft. Men kan een passage als Am. 9 vs. 1—5 niet lezen zonder te gevoelen, dat Amos een monotheïst was. Een god, die kan doorzoeken den hemel, de aarde en de sjeool, die de volkeren verplaatst, kan geen mededinger hebben, die aanspraak maakt op zijn troon. Maar deze god is tevens de goede, hij bestraft alle zonde en onrecht, overal in de wereld, waar hij die vindt, doch eerst en vooral onder Israël, het uitverkoren volk (Am. 3 vs. 1—15, Am. 9 vs. 7).

Voor Jesaja is Jahve de heer der geschiedenis, de pottenbakker, in wiens hand al de

mensen maar zijn als leem (Jes. 29 vs 16). Jesaja heeft het machtsgebied van Jahve aanzienlijk uitgebreid, daar hij er den nadruk oplegt, dat Israëls' god ook de Assyriërs in zijn dienst had en de geschiedenis der volken volgens zijn plannen laat verlopen (Jes. 10 vs 5; Jes. 14 vs 24—26; Jes. 31 vs 4); Assyrië is slechts een werktuig zijner handen (Jes. 7 vs 20; 10 vs 5). Bovenal, doordat hij het denkbeeld van een Israëlietischen wereldgodsdienst uitspreekt, die aan het einde der dagen alle volken omvatten zal (Jes. 2 vs 1—4).

Desgelijks ziet Jeremia in Nebucadnezar den uitvoerder van Jahve's plannen (Jer. 25 vs 3—11). Nu kan het natuurlijk nog betwijfeld worden, of het feit, dat Jahve hier voorgesteld wordt als degene, die de volken gebruikt als instrumenten om zijn doel te bereiken, op zich zelf voldoende is als een bewijs voor monotheïsme in den vollen zin van het woord, aangezien men dit ook in andere Oostersche godsdiensten vindt, doch bij de profeten gaat de verzekering van Jahve's macht over de volken niet gepaard met de erkenning van andere goden als reële, hoewel ondergeschikte machten.

Bij Deuterocesaja vinden wij de meest absolute erkenning van het monotheïstische standpunt. Over de andere goden, buiten Jahve, giet hij zijn spot uit. Hij heeft het Israëlietisch monotheïsme het duidelijkst geformuleerd. Voor hem is Jahve God en heeft geen mededinger of ondergeschikte. „Ik ben de eerste en de laatste, buiten mij is er geen god (Jes. 44 vs 6). Ik ben de Heer, en er is geen ander” (Jes. 45 vs 18). Er is geen god behalve Jahve. Dergelijke uitdrukkingen komen telkens terug (Jes. 44 vs 8; 45 vs 5; 46 vs 9; 48 vs 12). Hij heeft Jahve ook verheven tot wereldschepper (Jes. 40 vs 22; 43 vs 7; 44 vs 24; 54 vs 5 en 16). Dit Jahvisme is bij hem niet te onderscheiden van zuiver monotheïsme.

Moeten wij ons nu de profeten voorstellen als de scheppers van het ethisch monotheïsme in Israël? Of kunnen wij tot een nog vroegere periode in de geschiedenis van Israël teruggaan? Onder invloed van de Evolutie-theorie hebben vele geleerden, als KUENEN, DUHM, WELLHAUSEN en STADE het zoo voorgesteld, dat de Israëlietische godsdienst zich langzamerhand ontwikkeld heeft uit animisme, totemisme en fetisjisme tot den godsdienst der profeten. Zij trachten aan te toonen, dat het ethisch monotheïsme, zooals de profeten dat sinds Amos en Hosea steeds duidelijker tot uitdrukking brengen, niet de godsdienst van den tijd van Mozes zijn kon, doch een product was van de periode der groote profeten. Tegen deze opvattingen is veel verzet gekomen, en terecht. De tijd van Mozes was immers niet een periode van louter natuurgodsdienst. Ook de profeten zelf beschouwden zich als hervormers, en predikten een terugkeer tot het verleden. Zij spraken niet, alsof zij eerst de ontdekking hebben gedaan, dat er maar één God is, doch zij beroepen zich op vroegere tijden, toen het volk Israël nog vrij was van allerlei, waaraan zij nu aanstoot nemen.

Als wij nu teruggaan in de geschiedenis van Israël vinden wij als de groote persoonlijkheid, wiens godsdienst monotheïstisch was, de persoon van Mozes. Mozes! Eens door mannen als H. WINCKLER en ED. MEYER niet voor een historisch persoon gehouden, wordt thans weer door mannen als GRESSMANN, BEER, VOLZ, CASPARI en SELLIN, die zijn historiciteit verdedigen, gehouden voor den grondvester van Israëls eenheid en den grondlegger van Israëls' monotheïstischen godsdienst, op grond van de overweging, dat in oude tradities meer historische werkelijkheid steekt, dan de 19^{de} eeuw er aan wilde toekennen. Volgens hen moet de oorsprong van het Israëlietisch monotheïsme gezocht worden in de godsdienstige ervaringen van Mozes, op grond van de eenstemmige nationale traditie, die geregeld spreekt van Mozes als dengene, wien Israël zijn nationale eenheid en godsdienst dankt.

Dit monotheïsme heeft wel veel levenskracht en vatbaarheid voor ontwikkeling getoond.

Het heeft langzamerhand het ook in Israël aanwezige polytheïsme teruggedrongen. Nu zal zeker het monotheïsme van Mozes' tijd anderssoortig zijn geweest en in menig opzicht minder ontwikkeld dan dat van de profetische periode; het was wel geen principieel logisch doordacht, maar een naïef practisch monotheïsme. Men heeft het ook wel terecht monolatrie genoemd, omdat het bestaan van andere goden niet ontkend werd, doch voor Israël kwam alleen Jahve in aanmerking, als nationale god. Maar dan toch heeft het monotheïsme van Mozes dit gemeen met dat der profeten, ja, dit kan karakteristiek genoemd worden voor heel Israëls' godsdienst, dat de nadruk valt op de gerechtigheid, en de vervulling van plichten tegenover God en menschen in zich sluit. En juist deze geweldige nadruk op de moraal, die het alles overheerschende en alles bepalende karakter vormt van het Israëlietisch monotheïsme mist men bij Amenhotep IV. Zijn monotheïsme kent de ethische zijde der godheid niet; Aton is geen god der gerechtigheid.

Nochthans nemen vele geleerden gaarne aan, dat Mozes onder invloed van het monotheïsme van Amenhotep IV gestaan heeft. Bij een nauwkeuriger beschouwing van de feiten ziet men, dat een inwerking van het Egyptische voorbeeld op den grondvester van Israëls' godsdienst geheel en al uitgesloten is. Het oud-Israëlietische monotheïsme is geheel verschillend van het Egyptische, dat pantheïstisch getint is. Men mag niet vergeten, dat ook de motieven, die in Egypte en in Israël tot het monotheïsme leidden, geheel verschillend zijn en dat het hier gaat om twee op verschillende tijden en verschillende plaatsen, geheel onafhankelijk van elkander optredende bewegingen, die juist niets anders gemeen hebben, dan het geloof aan één god. Maar terwijl Amenhotep IV met het verleden breekt, alle andere goden op den achtergrond dringt, en ervoor in de plaats stelt zijn zonnegod Aton, dien hij ontdoet van alle specifiek Egyptische kenmerken en wiens cultus natuurdienst blijft, knoopt Mozes bij den god der vaderen aan, en deze god is zeer individueel en scherp van de goden der andere volken onderscheiden, en hij houdt het Israël voor: Jahve alleen, en geen andere god, want Hij heeft getoond, dat Hij uw helper is.

De monotheïstische beweging van Amenhotep IV in Egypte heeft zich slechts in een kort bestaan kunnen verheugen. Zij dankte haar bestaan aan de idealen van een verlicht despoot, die zijn tijd ver vooruit was; en daarom moest deze beweging ook na den dood des konings te niet gaan, daar zij slechts steunde op zijn persoonlijkheid. Daarom is het weinig waarschijnlijk, ja het zou wel een merkwaardig toeval zijn, indien het juist was, dat deze kortstondige beweging zulk een invloed zou hebben uitgeoefend op Mozes, afgezien nog van het feit, dat de Atoncultus en het Jahvisme in den grond zoo iets geheel verschillends zijn.

Bovendien is het psychologisch ook onwaarschijnlijk, dat Mozes, die het volk Israël van de Egyptische heerschappij wilde bevrijden, zich juist bij het gewichtigste werk zijns levens zou richten naar een Egyptisch voorbeeld. Hij behoefde voor zoo'n voorbeeld ook niet naar Egypte te gaan, want in Vóór-Azië waren voorbeelden te over, waarnaar hij zich richten kon, indien hij zulks wenschte. Doch naar het Egyptische zal hij zich zeker niet gericht hebben: de nationale tegenstelling tusschen Israëlieten en Egyptenaren was daarvoor veel te groot.

Dat ook de Hebreuwsche stammen, die zich voornamelijk in de Egyptische grens-provinciën ophielden, duurzaam onder den invloed van de Egyptische cultuur zouden zijn gekomen, is op zich zelf zeer onwaarschijnlijk: hun aanrakingen met de Egyptische beschaving waren daarvoor veel te kortstondig. Het wordt door het bronnenmateriaal ook

niet bevestigd, want men vindt in den Mozaischen eeredienst nergens sporen van Egyptische godsdienstige gebruiken. Daarentegen wordt het door de omstandigheid, dat de zegevierende Israëlieten zich in Kanaän terstond de beschaving der onderworpen Kanaänieten hebben eigen gemaakt, zoo goed als uitgesloten. Dergelijke theoriën kunnen alleen daar ontstaan, waar men zich van den inhoud van den Israëlietischen godsdienst verkeerde voorstellingen maakt. Want het Israëlietische monotheïsme heeft geheel specifieke motieven, en is een verschijnsel, dat alleen op zich zelf verstaan kan worden. Een onderzoek in dezen geest naar den oorsprong van het Israëlietische monotheïsme maakt de veronderstelling als zou deze in Egypte gezocht moeten worden, onnoodig en onwaarschijnlijk, en toont aan, dat deze groote waarheid tot ontwikkeling is gekomen onder het volk Israël zelf.

Het monotheïsme in Israël is een op zich zelf staand verschijnsel, dat niets te maken heeft met de monotheïstische speculaties in Egypte. Juist dat verschijnsel, zooals wij dat in het Oude Testament leeren kennen en waardeeren, is niet ontleend, maar vindt zijn oorsprong in de religieuze ervaringen van Israëls' groote leidlieden en profeten.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

RÉSUMÉ.

Au cours du siècle passé, on a émis des jugements bien différents sur l'influence, que l'Égypte aurait exercée en Israël. Dans le premier enthousiasme, provoqué par les découvertes égyptologiques, plusieurs savants dénoncèrent l'origine égyptienne de la religion israélite. AUG. COMTE, RENAN, OTTO GRÜPPE, LIEBLEIN, entre autres, soutenaient qu'Israël avait emprunté son monothéisme à l'Égypte. Cette thèse a trouvé très tôt ses contradicteurs en LEPAGE RENOUF, KUENEN, mais aussi, plus tard, ses défenseurs en des savants éminents comme B. BAENTSCH, P. HAÛPT, et R. KITTEL. Ces derniers prétendirent que Moïse dans l'élaboration de son oeuvre vitale, a été influencé par les réformes religieuses d'Aménophis IV et que c'est surtout ici, que doit être cherchée l'origine de l'ancien monothéisme israélite. A tort toutefois, car la différence entre les deux formes de monothéisme est trop grande.

Nous connaissons parfaitement le monothéisme d'Aménophis IV, grâce à ses hymnes solaires; ils démontrent avec évidence, que le côté éthique n'y est pas prépondérant; ils attirent surtout l'attention sur la beauté et la générosité du soleil; mais il n'y est pas question de justice et de probité. En outre, le dieu solaire est limité, dans le temps et dans l'espace, comme tout phénomène physique, de sorte qu'il n'offre aucun intérêt aux morts. Cette dernière restriction, plus que tout autre chose, a justement rendu le culte d'Aton si peu attrayant au peuple égyptien.

La religion des grands prophètes israélites, au contraire, est le monothéisme éthique. Yahvé est le dieu unique et tout-puissant; toute impureté est loin de lui; il est le dieu de la justice. Les prophètes ne sont, toutefois, pas les créateurs de ce monothéisme éthique, comme plusieurs savants l'ont affirmé. KUENEN, DÜHM, WELLHAUSEN, STADE, entre autres, prétendirent, sous l'influence de la théorie de l'évolution, que la religion israélite s'est développée petit à petit, d'une religion naturaliste, vers celle des prophètes. L'opposition à cette thèse est venue de savants comme GRESSMANN, BEER, VOLZ, SELLIN, entre autres, qui reconnaissent en Moïse non seulement le fondateur de l'unité nationale, mais encore le créateur de la religion monothéiste israélite.

L'intérêt principal de ce monothéisme israélite est dans la justice et la probité, qui manquent précisément à la morale d'Aménophis IV. Ce dernier est donc tout différent du premier.

Ajoutons qu'il est tout-à-fait invraisemblable que le mouvement monothéiste d'Aménophis IV, bien temporaire, ait pu exercer une telle influence sur Moïse et, en outre, que le libérateur du peuple d'Israël, se soit laissé guider, dans l'élaboration de son oeuvre vitale la plus importante, par un modèle égyptien, l'opposition nationale entre l'Égypte et Israël étant beaucoup trop accentuée.

Le monothéisme israélite ancien doit donc être considéré comme un phénomène „sui generis”, qui n'a rien de commun avec les spéculations monothéistes en Égypte et dont l'origine se trouve dans les épreuves religieuses des grands personnalités et des prophètes du peuple israélite. W. D. v. W.

INHOUD.

	Pag.
P. A. A. BOESER, De briefwisseling van Abgar en Christus	71
L. KEIMER, Eine Nilpferd-statnette des Mittleren Reichs im Rijksmuseum van Oudheden zu Leiden	74
W. D. VAN WIJNGAARDEN, Twee Torso's van Koningin Hatsjepsoet	79
FRANZ M. TH. BÖHL, Zwei Sumerische Neuerwerbungen des Leidener Altertums museums	87
MARIUS WAGENAAR, Bijdrage tot de kennis van het proces der mummificatie bij de Aegyptenaren	93
W. D. VAN WIJNGAARDEN, Het Monotheïsme van Amenhotep IV en het Oud-Israëlietische Monotheïsme	108

